

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

The Bulletin highlights the results of theoretical, scientific, applied and scientific-experimental researches on the current issues of Psychology.

For scientists, researchers, lecturers, applied psychologists and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. М. Траверсе, д-р психол. наук, доц. (заст. гол. ред.); М. Шабус, д-р психол. наук, проф., м. Зальцбург (Австрія), (заст. гол. ред.); Д. О. Александров, д-р психол. наук, доц.; Л. Л. Ді Стазі, д-р психол. наук, проф., м. Гранада (Іспанія); А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Л. Ф. Крупельницька, д-р психол. наук, доц.; К. Л. Мілютіна, д-р психол. наук, доц.; С. Ю. Пащенко, канд. пед. наук, доц.; Л. Радзевичене, д-р соціал. наук, проф., м. Шяуляй (Литва); А. Ю. Трофімов, канд. психол. наук, доц.; Т. М. Яблонська, д-р психол. наук, проф.; І. І. Ягієв, канд. психол. наук (відп. секр.); Д. Є. Предко, канд. філос. наук (техн. ред.)
Адреса редколегії	факультет психології; просп. Академіка Глушкова, 2а, м. Київ, 03680; ☎ (38044) 521 35 09; (38044) 522 16 48; (38044) 526 05 31
Затверджено	Вченою радою факультету психології 26 листопада 2020 року (протокол № 6)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24371-14211 ПР від 24.02.2020
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психології. Наказ МОН України № 886 від 02.07.2020

BULLETIN of

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2708-6038 (Online), ISSN 2518-1378 (Print)

PSYCHOLOGY

1(11)/2020

Established in 2014 року

УДК 159.9

Bulletin deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches on current issues of Psychology.

It is of interest to scientists, researchers, lecturers, applied psychologists and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, дослідників, викладачів, практичних психологів, студентів.

EDITOR-IN-CHIEF	Ivan Danyliuk, Dr. Sc. (Psychology), Prof., Corresponding member in the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	Tetyana Traverse, Dr. Sc. (Psychology), Assoc. Prof. (Deputy Editor-in-Chief); Manuel Schabus, Ph.D. in Psychology, Prof., (Salzburg, Austria), (Deputy Editor-in-Chief); Leandro Luigi Di Stasi, Ph.D. (Psychology), Assist. Prof. (Granada, Spain); Denys Aleksandrov, Dr. Sc. (Psychology), Assoc. Prof.; Alla Kovalenko, Dr. Sc. (Psychology), Prof.; Liudmyla Krupelnytska, Dr. Sc. (Psychology), Assoc. Prof.; Kateryna Miliutina, Dr. Sc. (Psychology), Assoc. Prof.; Svitlana Paschenko, Ph.D. (Education), Assoc. Prof.; Liudmila Radzeviciene, Ph.D. (Social Sciences), Prof. (Šiauliai, Lithuania); Andrii Trofimov, Ph.D. (Psychology), Assoc. Prof.; Tetyana Yablonska, Dr. Sc. (Psychology), Prof.; Illia Yahiiaiev, Ph.D. (Psychology), Assist. Prof. (Executive Editor); Denys Predko, Ph.D. (Philosophy), Assist. Prof. (Technical editor)
Address	the Faculty of Psychology; 2a, Hlushkov ave., Kyiv, 03680, Ukraine; ☎ (38044) 521 35 09; (38044) 522 16 48; (38044) 526 05 31
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 26 November 2020 (Protocol № 6)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # KB 24371-14211 ПП issued on 24.02.2020
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	14, Taras Shevchenka Blvd., Kiev, 01601, Ukraine ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28
The Journal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine (Category B) were the results of Ph.D. and Dr. Sc. dissertations of academic degree seekers in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 886 issued on 02.07.2020

ЗМІСТ

Бєлік Н. Фактори психологічної готовності до ріелторської діяльності	6
Бондарчук О. Психологічні особливості сором'язливості у дітей дошкільного віку	10
Бринза І., Кузнєцова О. Психодіагностична методика "Парціальні позиції життєстійкості особистості": результати розробки та апробації	14
Букатару Ю., Рева М., Березяк К. Формування та класифікація психосоматичних розладів	22
Гозак С., Єлізарова О., Станкевич Т., Дюба Н., Парац А., Лебединець Н. Вплив дистанційного навчання школярів 1-11 класів під час пандемії Covid-19 на їх психоемоційний стан	27
Коваленко А., Головіна А. Зсув соціальних преференцій на моральні упередження у процесі прийняття рішень про розподіл ресурсів	33
Купрєєва О. Психологічні фактори життєстійкості студентів з інвалідністю.....	36
Мілютіна К., Рубель Н. Дослідження криз професійного становлення з позиції суб'єктно-вчинкового підходу	43
Нефедова Т. Специфічні страхи у жінок під час пандемії Covid-19 залежно від віку та наявності дітей	47
Потонська О. Вплив дитячих страхів на толерантність дорослої людини	52
Терлецька Л., Кухар І. Взаємозв'язок страхів, фобій, тривожності із самоставленням особистості.....	57
Чуніхіна С. Суспільне ставлення до освітніх реформ: дослідження проблеми відкритості суджень (open-mindedness)	63
Ягіяєв І., Новосельська А., Келлер В., Савич М. Використання соціальних мереж та суб'єктивне благополуччя в умовах пандемії Covid-19	70

CONTENTS

Bielik N.	
Factors of psychological readiness for real estate activity	6
Bondarchuk O.	
Psychological features of shyness in preschool children	10
Brynza I., Kuznetsova O.	
Test Questionnaire "Partial Positions of Personality Hardiness": Results of Creation and Approbation	14
Bukataru Yu., Reva M., Berezyak K.	
Formation and classification of psychosomatic disorders	22
Hozak S., Yelizarova O., Stankevych T., Diuba N., Parats A., Lebedynets N.	
Anxiety and depression of Ukrainian school-age children in the process of distance education during the Covid-19 pandemic	27
Kovalenko A., Holovina A.	
Shifting Social Preferences towards Moral Prejudices in a Process of Resource Allocation Decision Making	33
Kuprieieva O.	
The psychological factors of disabled students' psychological hardiness	36
Miliutina K., Rubel N.	
Research of crises of professional formation from the position of subject-active approach	43
Nefedova T.	
Specific women fears during the Covid-19 pandemic depending on age and having children	47
Potonska O.	
The influence of children's fears on adult tolerance	52
Terletska L., Kukhar I.	
The relationships between fears, phobias, anxiety on self-identity	57
Chunikhina S.	
Public attitudes toward educational reforms: a study of the problem of open-mindedness	63
Yahiiiaiev I., Novoselska A., Keller V., Savych M.	
Using social media and subjective well-being during Covid-19 pandemic	70

Дорогі колеги, читачі!

На сьогодні у розвинених країнах Заходу психологія є однією з авторитетних та затребуваних наук, яка робить суттєвий внесок у суспільний розвиток. В Україні психологія перебуває на етапі інституціалізації, завоювання авторитету і належного місця у суспільстві. Пожвавлення цього процесу потребує змістовної професійної комунікації, створення та підтримки професійного комунікативного простору. Це є головною метою нашого Вісника.

Маю честь презентувати номер "Вісника Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Психологія". Наш Вісник є міждисциплінарним, і присвячений різним галузям психології. Зокрема, цей номер містить публікації з психології розвитку, психології особистості, клінічної, когнітивної та соціальної психології. Суттєвою перевагою застосування подібного широкого під-

ходу до формування змісту в межах психологічної науки є можливість для журналу бути орієнтиром для читачів у розумінні тем, які сьогодні цікавлять вітчизняних та зарубіжних психологів, а також методологічних принципів, які застосовуються ними для досліджень.

Цей рік став драматичним для України та всього людства. Через нове інфекційне захворювання COVID-19 чимало людей захворіло, дехто, на жаль, не зміг пережити захворювання та покинув цей світ. Сотні мільйонів були вимушені слідувати безпрецедентним за масштабом та тривалістю карантинним обмеженням. Усі ці обставини зумовили сплеск інтересу до переживання людьми пандемії та карантину, що знайшло відображення у нашому номері: крім традиційних тем деякі статті так чи інакше присвячено COVID-19: жіночі страхи, дистанційна освіта та суб'єктивне благополуччя в контексті соціальних медіа розглядаються в їх зв'язку з нинішньою пандемією.

Лишається побажати, щоби в Новому 2021 році небезпечну хворобу було подолано, а відповідні теми втратили свою актуальність. Зі свого боку, ми робитимемо все можливе задля того, щоби у колег була можливість публікувати актуальні та якісні статті та читати їх.

*З повагою,
головний редактор
член-кореспондент НАПН України
доктор психологічних наук, професор
декан факультету психології
Данилюк Іван Васильович*

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 6-9 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).1](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).1)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Наталія Белік, асп.
Університету сучасних знань, Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4548-6182

ФАКТОРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РІЄЛТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Актуальність теми пов'язана з актуалізацією діяльності рієлторів на сучасному ринку праці. Мета дослідження – з'ясувати та розкрити зміст основних чинників психологічної готовності особистості до рієлторської діяльності.

У статті розглядаються основні підходи до вивчення феномену психологічної готовності та чинників її функціонування. Психологічна готовність до рієлторської діяльності є інтегрованою якістю особистості, що спрямована на адекватну реакцію щодо можливостей ситуативного розв'язання універсальних професійних задач рієлтора засобами здобутих професійних компетенцій. Емпіричним шляхом встановлено фактори психологічного психологічної готовності до рієлторської діяльності, а саме: "еталонність", "гуманістичність", "прагматичність", "альтруїстичність", "витривалість", "владність", "практичність".

Ключові слова: психологічна готовність до рієлторської діяльності, суб'єктивні та об'єктивні чинники професійної діяльності, фактори психологічної готовності до рієлторської діяльності.

Вступ. На сучасному ринку праці емпірично виокремлено низку вимог, яким має відповідати ефективний рієлтор. Внаслідок цього агенції намагаються набирати фахівців щонайменше з вищою освітою або професією (спеціалізацією), яка насамперед є суміжною з діяльністю рієлтора.

Рієлторська діяльність за сутнісним змістом є особливим видом діяльності, що характеризується переважно двома типами відносин: суб'єкт-суб'єктивними і суб'єкт-об'єктивними. Вона має прямий і опосередкований характер, де сутність процесуальної регуляції полягає як в організації індивідуальної діяльності професійного маклера, так і в її організації стосовно інших суб'єктів (клієнтів, агентів та ін.) та видів (продажем квартир первинного житлового фонду, продаж на вторинному ринку житла, оренда нежилых приміщень тощо) їхньої діяльності. Інструментальним змістом рієлторської діяльності є система спілкування, комунікацій як рівнів структурної організації фахової діяльності.

Динамічність сучасного життя, інформаційні технології зумовлюють спеціалізацію діяльності рієлтора, а отже і особливостей фахової підготовки, формування психологічної готовності фахівця до її виконання.

Мета дослідження – з'ясувати та розкрити зміст основних чинників психологічної готовності особистості до рієлторської діяльності.

Огляд літератури. Психологічну готовність до діяльності трактують як: а) інтегровану якість особистості, що спрямована на адекватну реакцію щодо можливості ситуативного вирішення універсальних (різнопланових) освітніх завдань із допомогою активізації і застосування набутої у навчально-виховному процесі системи компетенцій (Пелех, 2010); б) ступінь мобілізації внутрішніх ресурсів людини з метою найбільш ефективного розв'язання певних завдань (Дьяченко, Кандыбович, 1976; Литвиненко, 2005); в) синтез якостей особистості, які визначають її придатність до діяльності.

Виокремлюючи конкретні критерії у трактуванні змісту явища психологічної готовності до професійної діяльності у дослідженнях йдеться про *такі основні підходи*: структурно-функціональний (Нерсисян, Пушкин, 1969); особистісний (Сердюк, 2014; Шадриков, 2013 та ін.); особистісно-діяльнісний (Ралко, 2015 та ін.).

Готовність має структурну будову і носить багаторівневий характер. Основними психологічними компонентами готовності до трудової діяльності як стійкої характеристики особи є знання, вміння, навички, мотиви діяльності (Моляко, 1989). Найчастіше йдеться про

такі компоненти психологічної готовності до діяльності, як мотиваційний, змістовий і операційний.

Психологічна готовність до змін як один із видів психологічної готовності дослідники вважають соціально-психологічним ставленням до об'єктивної або суб'єктивної невизначеності, яка детермінується темпоральністю ситуації та пов'язана з установкою на відповідну поведінку в умовах плінності ситуації з урахуванням набутого раніше досвіду. Така готовність є ключовим компонентом загальної готовності до діяльності, яка визначається психологічними факторами: наявністю знань, умінь і навичок у відповідній сфері, а також охоплює загальну інформованість про події та їх наслідки, рівень підготовленості (Терьохин, 2018).

У контексті сучасних соціальних трансформацій дослідники зазначають, що вирішальними у психологічній готовності до діяльності є особистісні чинники, як пов'язані із суб'єктивними (інтерес до змісту, процесу діяльності, до результатів праці тощо) та об'єктивними детермінантами (особливості особистісного розвитку, нормативні та ненормативні кризи, середовище тощо).

Психологічна готовність до конкретного виду діяльності є особистісною якістю, інтегральним вираженням усіх підструктур особистості. Вона містить не лише різного роду усвідомлені та неусвідомлені установки щодо визначених форм реагування, а й моделі ймовірної поведінки, оптимальні способи діяльності, оцінку своїх можливостей відносно до можливих труднощів та необхідності досягнення визначеної мети. Як вважають більшість учених, психологічна готовність до діяльності є інтегральним соціально-психологічним явищем, формою зв'язку професійної спрямованості з іншими визначальними рисами особистості (світоглядом, життєвими настановами, духовними цінностями), з її морально-вольовою та емоційною сферами (Зеер, 1997; Кокун, 2012).

Онтогенетичні особистісні трансформації стають визначальними у змісті та структурі психологічної готовності до діяльності (Кокун, 2012; Траверсе 2004). У період ранньої дорослості (20–40 років) формується обов'язковість і відповідальність (як критерії когнітивної зрілості), коли доросла людина стає, так би мовити, абсолютно автономною і набуває здатностей долати суперечності і невизначеності своєї життєдіяльності. Відомо, що інтелектуальний розвиток у цьому віці відбувається в єдності із формуванням особистості. Формується здібність самостійно примати рішення, що ґрунтується на усвідомленні своїх обов'язків і тієї відповідальності, яка виникає в людини у зв'язку з цим.

У цьому віці особа переважно переймається побудою своєї кар'єри, стилю життя тощо. Реалізуючи свій когнітивний ресурс, особистість здатна досягати успішності в обраних видах діяльності, що насамперед пов'язане із набуттям певної міри особистісної незалежності.

У середньому віці (40–60 років) особистість, маючи арсенал різнобічних знань, насамперед, гнучко вживаючи інтелект, використовує свої когнітивні можливості здебільшого для вирішення проблем інших людей (в сім'ї, на роботі), налагодження міжособистісних стосунків, виконуючи адміністративні функції тощо. З усім тим, "розвиток когнітивної сфери людини значною мірою має індивідуально зумовлений характер: доросла людина здатна самостійно контролювати хід свого інтелектуального розвитку і домагатися вершин професійної майстерності і творчості. На цей процес здійснює вплив чимало факторів, зокрема міра обдарованості людини, рівень її обізнаності і рід діяльності" (Реан, 2002, 413).

У період ранньої дорослості мотиваційна сфера особистості насамперед визначається особистісними, соціальними і культурними подіями і чинниками (суперечності пошуку свого місця в житті, прийняття важливих рішень, які накладають довгострокові обов'язки тощо). Такі нормативні події онтогенезу посилюються ненормативними подіями (втрата близької людини, роботи, війна тощо). Ненормативні події є тими спонуканнями, завдяки яким особистість здатна на ненормативні вчинки, дії. Співвідношення нормативності і ненормативності в дорослому віці також пов'язана із усвідомленням зовнішніх і внутрішніх факторів (обставин життя). Це зі свого боку свідчить про становлення особистісної зрілості, яка є підґрунтям для прийняття більш обґрунтованих, виважених рішень як стосовно себе, так і стосовно інших. Вміння ставити перед собою перспективні цілі, виробляти плани для її втілення, наполегливість у пошуках шляхів і способах її здійснення – всі ці явища в ранній дорослості перебувають на стадії становлення.

Як зазначають дослідники, пошук надійного і престижного місця роботи, можливість заробляння адекватних статків та їхнє накопичення є основними чинниками вибору і підготовки до професійної діяльності. Саме матеріальна мотивація (висока прибутковість від роботи) є визначальною у виборі професії. Водночас, серед провідних чинників вибору професії також зазначають: самоактуалізацію (як необхідність реалізувати свої здібності, за А. Маслоу), інтерес до професії, її престижність, орієнтація на домінуючу систему соціальних цінностей у відповідній субкультурі (Олпорт, 1961), батьківські установки (Рое, 1957), здійснення потреби у безпеці і захисті (Маслоу, 1971).

Встановлено, що для молодого працівника (до 30 років) найголовнішим чинником, який визначає міру задоволеності роботою є можливість просування по службі й різноманітність праці (Реан, 2002, 436). Після 30 років визначальним стає чинник різноманітності праці та підвищується роль санітарно-гігієнічних умов. Дослідники зазначають, що у 30 років персональні очікування особистості набувають більшої реалістичності, а визначальними стають зовнішні чинники мотивації праці (розмір заробітної платні, матеріальні винагороди тощо). Саме в період ранньої дорослості романтичні цінності змінюються на більш практичні.

Вважається, що з 40 років у працівника настає усвідомлення того, що просування за вертикаллю кар'єри вимагає чимало зусиль, а інколи виявляється і взагалі нереальним. Унаслідок цього людина уточнюється в умовах своєї професійної та особистісної ситуації, здатна більш ретельно оцінити свої можливості, скорегувати рівень домагань, життєві плани та цілі. Зазнають

змін і уявлення особистості про себе як про фахівця (йдеться про так звану професійну Я-концепцію особистості). Незбіг цих уявлень, тобто реальної та ідеальної професійної Я-концепції може стати чинником, як щодо особистісного самовдосконалення у професії, так і до зміни спеціальності, або й виду професійної діяльності. Для особистості дорослого віку характерною є сформована здатність до оцінки себе як суб'єкта професійної діяльності (успішності, результатів, потенціалу тощо).

Дослідники зазначають, "якщо людина, проходячи відрізок свого шляху, що прийнято називати дорослістю, із граничною самовіддачею опановує спеціальністю, а потім із повною відповідальністю за результати своєї праці працює як професіонал і не зупиняється на вже досягнутому, прагне вийти на рівень Майстра у своїй галузі праці, то ... це, звичайно, є показниками її зрілості як суб'єкта діяльності" (Бодалев, 1998, 23).

У становленні психологічної готовності визначальну роль мають самоосвіта та самовиховання. Готовність до змін у виконуваній діяльності як вид психологічної готовності містить подібні складові, які насамперед визначають значущість особистісної зрілості суб'єкта діяльності (Колесніченко, Мацегора, Воробйова, 2016).

Узагальнюючи результати теоретичного дослідження змісту та чинників психологічної готовності до діяльності та її структурних компонентів, можна стверджувати, що відмінності у визначенні змістовних складових психологічної готовності до діяльності та її структурного складу можна пояснити предметною спрямованістю того чи іншого дослідження, методологічною традицією, в якому воно здійснено, нагальними потребами практики. Це своєю чергою приводить до накопичення інформації щодо змісту, функцій психологічної готовності в різних сферах професійної діяльності. Високий рівень її сформованості та розвиненості сприяє більш успішному виконанню фахівцем трудових обов'язків, грамотному використанню раніше здобутого досвіду, особистісного потенціалу, застосуванню найбільш коректних й ефективних способів саморегулювання та адекватного реагування на зміни професійної ситуації.

Вибірка. З метою з'ясування факторів психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора було проведено емпіричне дослідження. У дослідженні взяли участь 130 осіб, серед яких: за *статтєвою ознакою*: 27 чоловіків (20,8 %) і 103 жінки (79,2 %). *Вік* досліджуваних від 20 до 60 років. За критерієм віку вибірку розподілено на три групи, а саме: а) 20–30 років (38,4 %); б) 30–45 років (42,4 %); в) 45–59 років (19,2 %). Такий поділ груп відповідає нормативним кризам професійного становлення особистості, а саме: 30–33 років, 40–45 років, 50–55 років (за Зеєр).

За *ознакою стажу вибірку розподілено на групи*: а) 25 (19,2 %) – до трьох років; б) 28 (21,6 %) – 10 років; в) 27 (20,8 %) – 15 років; г) 25 (19,2 %) – більше 20–25 років; д) 25 (19,2 %) – відсутність стажу (перепідготовка з іншої професії, працевлаштування безробітних). Всі вони є жителями міст України. За предметно-професійною спрямованістю – робота з нерухомістю та землею.

Виклад методики та результатів дослідження. У дослідженні використано такі психодіагностичні методики: "Тест Гілфорда" (Дж. Гілфорд); опитувальник "Предметно-професійна обізнаність" (Белік Н. О.); тест "Велика п'ятірка / 5PFQ" (Р. МакКрей, П. Коста); "Тест Герцберга" (Герцберг); тест "Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері" (О. Ф. Потьомкіна); тест "Ціннісний опитувальник Шварца" (Ш. Х. Шварц); "Мотивація професійної діяльності" (К. Замфір у модифікації А. А. Реана); "Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжо-

собистісних комунікаціях" (І. Д. Ладанов, В. А. Уразаєва); тест "Дослідження вольової саморегуляції" (А. В. Зверьков, Е. В. Ейдман). Обробку отриманих емпіричних результатів здійснено за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

Опис та інтерпретація результатів. Аналіз факторів психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора здійснено на основі факторного аналізу емпі-

ричних даних методом головних компонент. Вибірку склали лише досліджувані з високими значеннями показників психологічної готовності. Отримано достовірні результати факторного аналізу, оскільки показник міри вибіркової адекватності КМО 0,71, а Sig критерію сферичності Бартлетта менше за 0,5. У цілому виокремлено сім факторів, внесок яких у загальну дисперсію даних 77,5 % (табл. 1).

Таблиця 1

Фактори психологічної готовності до професійної діяльності ріелтора

Фактори	Факторне навантаження	Параметри, що утворюють фактори
1	22,9 %	Практичність (.842), значущість соціального оточення (.754), орієнтація на свободу (.747), фінансові мотиви (.689), пізнання результатів поведінки (.664), самостійність (.658), самоповага (.732), універсалізм (.714), самовладання (.627), зміст роботи (.594), емоційна стійкість (.586), міра задоволеності буденною дійсністю (.576), досягнення особистого успіху (.563)
2	12,5 %	Конформність (.751), зовнішня негативна мотивація (-.728), орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера (.661), пізнання результатів поведінки (.607), пізнання класів поведінки (.583), суспільне визнання (-.507), безпека (.436)
3	11,4 %	Орієнтація на гроші (.642), орієнтація на владу (.598), консерватизм (.502), орієнтація на свободу (.491), зміст роботи (.407)
4	10,1 %	Альтруїзм (.629), екстраверсія (.556), зовнішня позитивна мотивація (-.512), самоконтроль (.499), орієнтація на працю (.451)
5	8,2 %	Зовнішня позитивна мотивація (.511), орієнтація на свободу (.499), відповідальність (.462), зміст роботи (.441), пізнання результатів поведінки (.409)
6	6,3 %	Орієнтація на владу (.587), досягнення особистого успіху (.518)
7	6,1 %	Наполегливість (.595), зміст роботи (.429)

Зміст встановлених факторів свідчить про детермінантну природу психологічної готовності до фахової діяльності ріелтора. Це насамперед практично спрямована діяльність із фінансовою мотивацією, зі значущим соціальним середовищем. Вона дає можливість особистості задовольнити потреби у свободі та самоповазі. Ефективна діяльність ріелтора має супроводжуватися самоповагою, його емоційною стійкістю, досягненням особистого успіху.

Перший фактор – "еталонність" – означає, що фахова діяльність ріелтора має гуманістичну спрямованість. Виражена особистісна спрямованість на свободу, самостійність, самоповагу, універсалізм, самовладання, емоційну стійкість, задоволеність буденною дійсністю та досягнення особистого успіху.

Другий фактор – "гуманістичність" – означає також спрямованість фахівця на середовище, на адекватність сприйняття і розуміння інших, пізнання результатів та класів поведінки.

Третій фактор – "прагматичність" – виокремлює прагматичну специфічність діяльності ріелтора в аспекті матеріальної орієнтації та орієнтації на владу, свободу, зміст роботи.

Четвертий фактор – "альтруїстичність" – означає здатність ріелтора до альтруїзму, відкритості новому досвіду, самоконтролю та орієнтації на працю.

П'ятий фактор – "витривалість" – характеризує здатність фахівця, не зважаючи на зовнішню позитивну мотивацію, зберігати орієнтацію на свободу, бути відповідальним за зміст виконуваної роботи.

Шостий фактор – "владність" – свідчить, що діяльність ріелтора пов'язана з його здатністю до досягнення особистого успіху, орієнтації на владу.

Сьомий фактор – "практичність" – характеризує здатність успішного ріелтора до наполегливості та усвідомлення змісту виконуваної ним роботи.

Висновки. Узагальнюючи наявні підходи щодо трактування психологічної готовності до діяльності, нами виокремлено особистісний підхід. Згідно з ним, психологічна готовність є інтегрованою якістю особистості,

яка спрямована на адекватну реакцію щодо можливостей ситуативного розв'язання універсальних професійних задач ріелтора засобами здобутих професійних компетенцій.

Психологічна готовність до ріелторської справи має насамперед особистісну детермінацію, в якій найсуттєвішими є сім факторів, а саме: "еталонність", "гуманістичність", "прагматичність", "альтруїстичність", "витривалість", "владність", "практичність".

Спираючись на зміст факторів, можна визначити основні характеристики (компетенції) фахівця-ріелтора, а саме:

а) здатність вирішувати складні завдання і проблеми у процесі праці (інтегральна компетенція);

б) здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; здатність генерувати нові ідеї; вміння виявляти, формулювати та вирішувати проблеми; цінувати і поважати різноманітність та мультикультурність; здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів); здатність діяти соціально відповідально і свідомо; здатність розробляти та управляти проектами; здатність мотивувати людей та рухатися до спільної мети (загальні компетенції);

в) здатність визначати, аналізувати та інтерпретувати інформаційний ряд ріелторського фаху, ідентифікувати проблеми та пропонувати шляхи їх розв'язання; здатність демонструвати розуміння закономірностей та особливостей функціонування людини в умовах здійснюваної обробки в контексті професійних завдань; здатність пропонувати творчі способи розв'язання ріелторських задач і вирішення фахових проблем, виробляти та приймати фахово-коректні рішення та їх втілювати (спеціальні компетенції).

Перспективами подальших досліджень можуть стати більш поглиблене вивчення факторів різних видів психологічної готовності до ріелторської діяльності та розробка новітніх психологічних технологій щодо її формування.

Список використаних джерел

1. Бодалев А. А. (1998) *Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения*. – М.: Флинта, Наука.

2. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. (1976) *Психологические проблемы готовности к деятельности*. – Минск: Изд-во БГУ.
3. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. (1997). Кризисы профессионального становления личности. *Психологический журнал*. – Т. 18. – С. 6, 35.
4. Кокун О. М. (2012) *Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія*. – К.: ДП "Інформ. – аналіт. агенство".
5. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Воробйова В. І. та ін. (2016) Сучасний стан розроблення проблеми психологічної готовності до професійної діяльності. *Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації: монографія*. – Харків: Нац. акад. нац. гвардії України. – С. 8–21.
6. Литвиненко С. А. (2005) *Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: Автореф. дис. ... докт. пед. наук*. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.
7. Моляко В. О. (1989) Психологічна готовність до творчої праці. – К.: Знання.
8. Нерсисян Л. С., Пушкин В. Н. (1969). Психологическая культура готовности оператора к экстремальному действию. *Вопросы психологии*. 5. – С. 60–68.
9. Пелех Ю. В. (2010) Теоретико-методичні засади ціннісно-смісловної готовності майбутнього педагога до професійної діяльності: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.
10. Ралко А. І. (2015) Аналіз стану проблеми психологічної готовності особистості до аудиторської діяльності. *Вісник Національного університету оборони України: зб. наук. праць*. К.: НУОУ, 3 (46). – С. 247–252.
11. Реан А. А. (ред.) (2002) *Психология человека от рождения до смерти*. – СПб: прайм-ЕВРОЗНАК.
12. Сердюк Л. З. (2014). Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць УН-т. менедж. освіти НАПН України*. 10(23). – К.: АТОПОЛ. – С. 239–248.
13. Терехин Р. А. (2018) *Психологическая готовность военнослужащих к изменениям служебной ситуации в процессе военно-профессиональной социализации: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05*. – Саратов.
14. Траверсе Т. М. (2009) *Психологія праці: посібник*. – К.: Науковий світ.
15. Шадриков В. Д. (2013). *Психология деятельности человека*. – М.: Институт психологии РАН.
16. Allport, G. W. (1961) *Pattern and Growth in Personality*. Harcourt College Pub.
17. Maslow A. H. (1971) *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press/
18. Roe, A. (1957). Early determinants of vocational choice. *Journal of Counseling Psychology*, 4(3), 212–217.

References

1. Bodalev A. A. (1998) *Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: karakteristiki i usloviya dostizheniya*. М.: Flinta, Nauka.

Nataliia Bielik, PhD Student
University of Modern Knowledge, Kyiv, Ukraine

2. Dyachenko M. I., Kandyibovich L. A. (1976) *Psihologicheskie problemy gotovnosti k deyatel'nosti*. Minsk: Izd-vo BGU.
3. Zeer E. F., Syimanyuk E. E. (1997). Krizisy professional'nogo stanovleniya lichnosti. *Psihologicheskiy zhurnal*. T.18. 6. 35.
4. Kokun O. M. (2012) *Psy'xologiya profesijnogo stanovleniya suchasnogo fakhivcy: monografiya*. K.: DP "Inform. – analit. agenstvo".
5. Kolesnichenko O. S., Macegora Ya. V., Vorobjova V. I. ta in. (2016) Suchasnyj stan rozroblennya problemy' psy'xologichnoyi gotovnosti do profesijnoyi diyal'nosti. *Psy'xologichna gotovnist' vijs'kovosluzhbovciv Nacional'noyi gvardiyi Ukrainy' do sluzhbovo-bojovoyi diyal'nosti poza mezhamy' punktu postijnoyi dy'slokaciyi: monografiya*. Xarkiv: Nacz. akad. nacz. gvardiyi Ukrainy'.
6. Ly'tvy'henko S. A. (2005) *Teorety'ko-metodologichni zasady pidgotovky' majbutnix uchy'teliv pochatkovy'x klasiv do social'no-pedagogichnoyi diyal'nosti: Avtoref. dy's. ... dokt. ped. nauk*. K.: NPU imeni M. P. Dragomanova.
7. Molyako V. O. (1989) *Psy'xologichna gotovnist' do tvorchoyi praci*. K.: Znannya.
8. Nersesyan L. S., Pushkin V. N. (1969). Psihologicheskaya kultra gotovnosti operatora k ekstremalnomu dejstviyu. *Voprosy psihologii*. 5. 60-68.
9. Pelex Yu. V. (2010) *Teorety'ko-metody'chni zasady' cinnisno-smys'lovoyi gotovnosti majbutn'ogo pedagoga do profesijnoyi diyal'nosti: dy's. ... dokt. ped. nauk: 13.00.04*. Instytut vy'sshoyi osvity' Nacional'noyi akademiyi pedagogichny'x nauk Ukrainy'.
10. Ralko A. I. (2015) Analiz stanu problemy' psy'xologichnoyi gotovnosti osoby'stosti do audy'tors'koyi diyal'nosti. *Visny'k Nacional'nogo universy'tetu oborony' Ukrainy': zb. nauk. prac'.* K.: NUOU, 3 (46). 247–252.
11. Rean A. A. (red.) (2002) *Psihologiya cheloveka ot rozhdeniya do smerti*. SPb: praym-EVROZNAK.
12. Serdyuk L. Z. (2014). Osoby'stisny'j modus samorealizaciyi majbutnix fakhivciv. *Visny'k pislyady'plomnoyi osvity': zb. nauk. prac' Un-t. menedzh. osvity' NAPN Ukrainy'.* 10(23). K.: ATOPOL, 239-248.
13. Terehin R. A. (2018) *Psihologicheskaya gotovnost voenno-sluzhaschih k izmeneniyam sluzhebnoy situatsii v protsesse voenno-professionalnoy sotsializatsii: Avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.05*. Saratov
14. Traverse T. M. (2009) *Psy'xologiya praci: posibny'k*. K.: Naukovy'j svet.
15. Shadrikov V. D. (2013). *Psihologiya deyatel'nosti cheloveka*. M.: Institut psihologii RAN.
16. Allport, G. W. (1961) *Pattern and Growth in Personality*. Harcourt College Pub.
17. Maslow A. H. (1971) *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press.
18. Roe, A. (1957). Early determinants of vocational choice. *Journal of Counseling Psychology*, 4(3), 212–217.

Надійшла до редколегії 10.09.20
Рекомендована до друку 15.10.20

FACTORS OF PSYCHOLOGICAL READINESS FOR REAL ESTATE ACTIVITY

The topic's relevance is related to the situation in the labor market, which needs competent realtors. The aim is to study and investigate the main factors of the psychological readiness towards realtor professional activity. The article considers the main approaches to studying the phenomenon of psychological readiness and factors of its functioning. Psychological readiness for real estate activity is an integrated quality of personality, which aims to an adequate reaction to the possibilities of a situational solution of universal professional problems of a realtor utilizing acquired professional competencies. The study involved 130 people. The methods employed in the present study include various types of questionnaires, namely Guilford's Test (J. Guilford); Big Five / 5PFQ (P. Costa & R. McCrae); Gertsberg Test (F. Hertsberg); Test Diagnostics of personality's socio-psychological attitudes in the motivational-needs sphere (O. F. Potomkin); Schwartz value survey (S. Schwartz); Professional activity motivation (K. Zamfir in A. Rean's modification); Diagnostics of motivational orientations in interpersonal communications (I. Ladanov, V. Urazaieva); Study of volitional self-regulation (A. Zvierkov, E. Eidman). The factors of psychological psychological readiness for professional activity as realtors were revealed: "standardness", "humanism", "pragmatism", "altruism", "endurance", "power", and "practicality". The main characteristics (competencies) of a specialist realtor include: a) the ability to solve complex problems and problems in the process of work (integral competence); b) the ability to apply knowledge in practical situations; ability to generate new ideas; ability to identify, formulate and solve problems; appreciate and respect diversity and multiculturalism; ability to act on the basis of ethical considerations (motives); ability to act socially responsibly and consciously; ability to develop and manage projects; ability to motivate people and move towards a common goal (general competencies); c) the ability to identify, analyze and interpret the information series of the realtor profession, identify problems and suggest ways to solve them; the ability to demonstrate an understanding of the patterns and features of human functioning in the context of the transaction in the context of professional tasks; ability to offer creative ways to solve professional problems, to make professionally correct decisions and to implement them (special competencies).

Keywords: psychological readiness towards realtor professional activity, factors of professional activity, factors of the readiness towards realtor professional activity.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 10-14 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).2](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).2)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Оксана Бондарчук, асп.,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Здійснено теоретико-емпіричний аналіз психологічних особливостей прояву сором'язливості у дошкільників. Проаналізовано погляди вчених щодо визначення видів та форм прояву сором'язливості особистості; структурних компонентів особистісної сором'язливості та їх впливу на становлення Я-концепції дошкільника. Обґрунтовано позитивний та негативний вплив сором'язливості на психічний розвиток дитини дошкільного віку.

Ключові слова: дошкільник, самооцінка, сором'язливість, спілкування, страх.

Вступ. Українське суспільство в останнє десятиліття переживає трансформуючі зміни в усіх сферах життя. Такий стрімкий розвиток ставить перед особистістю вимогу бути комунікабельною, мобільною, наполегливою, рішучою, впевненою у собі. Сором'язливість, яка є протилежною характеристикою, спричинює певні труднощі та суперечливості щодо відповідності вимогам соціуму, стаючи перешкодою на шляху до гармонійного розвитку особистості, побудови успішних міжособистісних відносин, актуалізації особистісного "Я" тощо. Вчені-психологи з різних країн світу одногласно переконані в тому, що несвоєчасне усвідомлення та нівелювання цієї риси особистості може призвести до емоційного дискомфорту, закритості, нереалізованості, викликати страх перед можливою поразкою, невпевненість у собі, самотність, що призведе до погіршення психологічного здоров'я людини.

Психологічні дослідження з вивчення проблеми особистісної сором'язливості особистості демонструють, що цей складний багатоаспектний феномен різних психологічних станів особистості заважає повноцінному функціонуванню дорослого, а перші переживання почуття сором'язливості виникають у дитячому дошкільному віці.

Слід зауважити, що аналіз психологічної літератури засвідчив відсутність у наукових позиціях єдиного чіткого визначення щодо поняття сором'язливості та мізерну кількість спеціальних досліджень, які б включали різноманітні аспекти вивчення психологічних особливостей сором'язливості особистості у дошкільний віковий період.

З огляду на вищезазначене, **метою статті є** теоретичне вивчення та емпіричне дослідження психологічних особливостей сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Огляд літератури. На думку вчених сором'язливість у тій чи іншій мірі властива всім особистостям. Для одних вона є запорукою успішної життєдіяльності, – це насамперед особистості, які усвідомлено уникають спілкування та надають перевагу самотності, з домінують інтровертованою поведінкою. Ще одна категорія, так званий середній рівень сором'язливості, притаманний особистостям, які відчують страх чи незручність під час конкретних ситуацій (публічний виступ, комунікативна взаємодія з дорослими і т.д.), а переживання даного емоційного стану стає перешкодою для їхньої нормальної повноцінної діяльності. Сором'язливість, яка стає проблемою для повноцінного функціонування особистості, викликає страх, свідоме бажання втекти чи сховатися від ситуації є хронічною. Іноді вона може проявлятися у формі невроту, викликати депресію, параліч свідомості чи стати причиною самотності (Ізард, 2012, с. 23).

Ф. Зімбардо та П. Пілконіс зазначали, що сором'язливість, занурюючи особистість у світ власних емоцій, почуттів та думок, спрямовує її до самоаналізу, який

поступово перетворюється у нав'язливий стан. Виділяють "зовнішній" та "внутрішній" самоаналіз (Вемь, 2010; Зімбардо & Рэдл, 2005; Зімбардо & Герриг, 2004). "Зовнішній" самоаналіз у сором'язливої особистості характеризується нав'язливими думками стосовно власної поведінки та враження, яке вона справляє на інших, очікуючи їхньої оцінки. Такі люди невдоволені незграбною поведінкою, поганою інтеракцією й комунікацією з оточуючими. Під час "внутрішнього" самоаналізу свідомість сором'язливого направлена на самого себе та має відтінок негативно забарвленого егоцентризму. Даний вид самоаналізу спричинює переживання, які паралізують будь-яку діяльність особистості, їхня ж поведінка в суспільстві, навпаки, посідає другорядне значення.

Беручи за основу схильність особистості до самоаналізу, виділяють зовнішню та внутрішню сором'язливість. Зовнішня сором'язливість є більшим тягарем, ніж внутрішня. Вона спричинює невпевненість, замкненість, викликає страхи, побоювання, боязнь звернутися за допомогою, спричинює некоммунікативність, невміння поводити себе у різних ситуаціях, занижує й так низьку самооцінку, відчуття власної гідності та самоповаги, найчастіше такі дошкільники не є лідерами у колективі та мають інтровертований тип особистості. Внутрішню сором'язливість зазвичай демонструють світові свою зосередженість та владність, приховуючи власні емоційні переживання глибоко всередині. Це їм вдається за рахунок оволодіння певними соціальними навичками для конкретних ситуацій, в інших випадках – вони просто уникають їх, щоб не відчувати боязні та не бути викритими у власних недоліках. Для таких дітей дошкільного віку може бути характерна агресивність, непунктуальність, емоційна холодність, награна поведінка і т.ін., за якою приховується невпевненість, низька самооцінка, нестача соціальних та комунікативних навичок, тривожність тощо (Галигузова, 2000; Шишова, 2007).

Дуже часто внутрішню сором'язливість особистості приховують за різними масками, захищаючись таким чином від страху перед навколишнім світом. Таке маніпулятивне вдавання найчастіше властиве як для людей творчих спеціальностей – акторів, співаків, які приміряють на себе театральні образи, так й для сором'язливих дітей, яким до вподоби постійне уявлення про себе як казкового героя чи персонажа з мультфільму (Вемь, 2010, с. 45).

В. Леві та Л. Волков, досліджуючи особистісну сором'язливість у дітей, зазначали, що вона може набувати патологічну форму прояву (Ільїн, 2001):

- *шизоїдно-інтровертовану* (аутистична) – негативно стійка форма сором'язливості, яка пов'язана з ізолюваністю у групі однолітків, низьким рівнем взаємодії з людьми, униканням зовнішнього оцінювання тощо;

- *псевдошизоїдна* сором'язливість є наслідком фізичної чи соціальної неповноцінності (заїкання, фізичні дефекти, смішне прізвище тощо). Для таких дітей притаманна нестійка самооцінка, яка компенсується за рахунок надконформності чи антиповедінки, розв'язності;

- *психастенічна* сором'язливість – спостерігається зниження рівня домагань, конформність поведінки, відсутність прагнення до лідерства тощо.

Сором'язливість часто спрямовує особистість дошкільника до пошуків мінімізації негативних переживань шляхом неусвідомленого використання захисних механізмів. Найбільш вживаними серед них є:

- раціоналізація – допомагає сором'язливій людині зберегти самоповагу під час невдачі, спрямовуючи її до переконання себе та інших у правильності вчинку;

- примітивна ізоляція – допомагає чутливій особистості, схильній до сором'язливості, подолати психологічну напругу шляхом уникання взаємодії з навколишньою реальністю;

- аутистичне фантазування є різновидом ізоляції, під час якого сором'язливість приховується за надмірним поглибленням у світ власних фантазій;

- сублімація – заборонені бажання, які не спроможна здійснити сором'язлива особистість, замінюються іншими, найчастіше вони втілюються через творчість;

- реверсія притаманна тим особистостям, які мають потребу бути об'єктом дій іншого (піклуватися, приділяти увагу і т. д.), але через сором'язливість сприймають її як загрозову та намагаються задовольнити її за допомогою ідентифікації з об'єктом чи виконуючи роль суб'єкта діяльності (наприклад, проявляючи турботу до когось) (Вемь, 2010).

О.В. Тихомиров розглядав сором'язливість як сукупність психоемоційних та вегетативних процесів, які супроводжуються почуттям сорому, провини, докором сумління, страхом та тривогою, і пов'язані з прагненням особистості до уникання соціальних контактів унаслідок не вирішеної моральної дилеми. Вчений припускав, що особистісна сором'язливість властива всім без винятку людям та виділяв декілька її форм:

- 1) гуманізована сором'язливість, яка складається із скромності, совісності, соромливості та інших складових моральної поведінки;

- 2) невротична сором'язливість, яка є наслідком невроту (невротичної реакції) та поділяється на гіпертрофовану сором'язливість (невротична поведінка з патологічно вираженим почуттям сорому та провини); приховану сором'язливість (невротична реакція та небажані емоції приховуються за розвинутими навиками соціальної поведінки) та ситуативна сором'язливість (межа між прихованою невротичною сором'язливістю та безсоромністю, яка проявляється невротичною реакцією на конкретні життєві ситуації) (Тихомиров, 1998).

Д. Філіпс, П. Пілконіс, К. Ізард, Г. Білоусова, Л. Галігузова, І. Іщенко та інші виділяють такі складові феномену особистісної сором'язливості:

- фізіологічна складова – характеризується прискоренням серцебиття, почервонінням обличчя, важким диханням, потінням долонь тощо;

- афективна складова – включає в себе постійне занепокоєння, стурбованість, тривогу, стан дистресу, страху, почуття самотності тощо;

- когнітивна складова – особистість постійно здійснює аналіз власної поведінки, негативно оцінює себе та очікує такої ж оцінки від інших, сором'язливість сприймається як негативна риса, яка заважає повноцінній життєдіяльності;

- поведінкова складова – проявляється у сором'язливих особистостях в униканні зорового контакту, мовчазливості, униканні взаємодії з людьми, незграбності, хаотичності у рухах тощо (Галігузова, 2000; Куницяна, 2001; Мишина, 2012; Шишова, 2007).

Сором'язливість дисгармонічно впливає на становлення Я-концепції дітей дошкільного віку, спричинюючи конфлікт між "Я реальним" та "Я ідеальним". А. Білоусова вказує на те, що реальне Я сором'язливого є негативно забарвленим уявленням про своє фізичне Я (неприваблива зовнішність), соціальне Я (несформовані комунікативні навички), розумове Я (недостатній розвиток інтелектуальних здібностей), емоційне Я (висока чутливість, перебільшене почуття роздратування, образливості). Натомість, ідеальне Я такої особистості є більш значущим порівняно з реальним та обумовлює неадекватно завищений рівень домагань. Соціальне Я сором'язливої особистості також відзначається від'ємною домінантою. Недооцінюючи себе, така особистість чекає негативної оцінки і зі сторони суспільства (Білоусова, 2005).

А. Білоусова виділила ряд особливостей серед компонентів Я-концепції сором'язливого, які пов'язані з низьким рівнем самооцінки. Когнітивний компонент відзначається невпевненістю особистості у достатньому рівні сформованості здібностей чи їх цілковитій відсутності, невдоволеності зовнішнім виглядом, соціальною незначущістю тощо. Емоційно-оціночний – характеризується відчуттям власної неповноцінності, самокритичністю, низькою самоповагою тощо та проявляється у вигляді переживання почуття вини, сорому чи образи. Поведінковий компонент має ряд особливостей, зокрема: переживання страху помилки (відмова продовжувати діяльність через виникнення труднощів під час її виконання, страх новизни, емоційне блокування через суб'єктивне відчуття складності завдання), пасивність, яка спостерігається в безініціативності, униканні публіки, конформності тощо, прагнення до самотності (обмеження чи вибірковість контактів, мовчазливість, усамітненість), низький рівень соціальної гнучкості (невміння підлаштовувати тактику поведінки під співбесідника, прораховувати поведінкові реакції інших тощо), моторна незграбність (погана координація рухів, тремтіння голосу, скованість внаслідок тривожності та хвилювання).

М. Мід вбачала основну проблему прояву сором'язливості у високому рівні мобілізації суспільства. Вона робить виклик особистості та її звичному способу життя, спричинюючи постійні стрімкі зміни, які стають поштовхом до виникнення тривожності, страху, уникнення контактів із іншими, замкнутості та її соціальної ізоляції (Мід, 1988).

Є. Черняк пов'язувала виникнення сором'язливості з "навішуванням ярлика" у процесі виховання дитини та закріпленням відповідних поведінкових паттернів соціумом. Така ситуація розвитку сприяє тому, що сором'язливі особистості схильні приховувати своє істинне Я за різними "награними" стилями поведінки, що на думку Е. Шострома, є однією з форм маніпулятивного вдавання. Маніпулятору властиве приховування справжніх емоцій або їх підміна тривогою, обуренням, соромливістю, що спричинює перешкоди у побудові глибоких, довірливих міжособистісних взаємин. Сором'язливі маніпулятори можуть бути активними чи пасивними. Перші демонструють свою перевагу, зверхність над іншими, другі – схильні до підпорядкування, конформні, думку іншого приймають за власну (Шостром, 1994).

Аналіз психологічної літератури з проблеми сором'язливості дозволив виділити ряд особливостей, прита-

манних сором'язливим особистостям. Зокрема, це: егоцентризм; схильність до критичного самоаналізу та критичної оцінки інших; наявність внутрішньо-особистісних конфліктів; переживання почуття страху під час соціальної взаємодії, який супроводжується скутістю, униканням або небажанням вступати у контакт, самотністю тощо; високий рівень тривожності, недовіри до інших та т. ін.

На думку А. Палей, переживання сором'язливою особистістю суб'єктивного відчуття нестачі емоційної близькості пов'язане з егоцентризмом та породженим ним страхом, а тривожність є наслідком переживання фрустрації соціальної потреби (Палей, 2003).

Особистісна сором'язливість, окрім соціальної незграбності, супроводжується ще й соціальною тривогою, породжуючи почуття незручності та дискомфорту в соціальних ситуаціях. Найчастіше вона проявляється як страх перед різними соціальними контактами чи ситуаціями, пов'язаними з публічним виступом. Серед причин виникнення такого виду тривоги у сором'язливих вказують на імітацію дитиною поведінки батьків, обмежений розвиток соціальних навичок, гіперопіка або недостатня любов до малюка у дитинстві, переживання неприємного чи травматичного досвіду (Зимбардо & Редл, 2005; Зимина, 2003; Мишина, 2012; Шишова, 2007).

Первинна соціальна тривога виникає разом із страхом сорому, спричиняючи виникнення вторинної тривоги, що характеризується підвищенням артеріального тиску, серцебиттям, пітливістю і т.д., що породжує відчуття занепокоєння, занижену самооцінку, страх бути засудженим іншими тощо (Богачкина, 2007; Журкина, 2014; Шольц, 2009).

Сором'язливість чинить негативний вплив на психічний розвиток дитини дошкільного віку: малюк стає вразливим у стресових ситуаціях унаслідок недостатньо розвинених навичок соціальної взаємодії; сором'язливість не дозволяє іншим людям позитивно оцінювати чесноти дитини, встановлювати дружні відносини; неможливість висловлювати власну думку та відстоювати свої інтереси та вподобання, формує переживання самотності, посилює тривожність, самокритичність та самоаналіз, стаючи однією з перешкод гармонійного розвитку особистості. Разом із тим, сором'язливість має і позитивні сторони. Такі особистості стримані, скромні, врівноважені, розбірливі у соціальних контактах, не зачіпають інтересів інших.

Здійснивши науково-теоретичний аналіз психологічних джерел із проблеми формування сором'язливості у дітей дошкільного віку, нами було визначено сором'язливість як інтегровану особистісну якість, яка є складовою емоційно-вольової поведінки дитини та проявляється у вигляді низької самооцінки, недостатньо розвинених комунікативних навичках, страху, потребі у зовнішній підтримці та наявності внутрішньо-особистісних конфліктів.

Методи дослідження. Методологічний апарат констатувального експерименту із дослідження особистісної сором'язливості дітей дошкільного віку складався з комплексу психодіагностичних методик:

- 1) карта спостережень Д. Скотта (адаптований варіант);
- 2) діагностика розвитку спілкування з однолітками (І. Орлова, В. Холмогорова);
- 3) проективна методика "Два будинки" (І. Вандвик, П. Екблад);
- 4) кольоровий тест Люшера;
- 5) методика "Страхи в будинках" (О. Захаров, М. Панфілова);
- 6) методика "Сходинки" В.Щура;
- 7) графічна методика М. А. Панфілової "Кактус".

Вибірку дослідження склали 127 дітей дошкільного віку, з них: молодших дошкільників – 31, середніх – 42 та 54 дитини старшого дошкільного віку.

Результати дослідження. Оцінка рівня сформованості особистісної сором'язливості була проведена за поєднанням результатів всіх раніше перелічених тестів. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що наявність показників, характерних для високого рівня сформованості особистісної сором'язливості, виявили у 21,15 % дітей дошкільного віку, середній рівень сформованості – у 37,63 % досліджуваних та низький рівень сформованості сором'язливості у дошкільному віці був виявлений у 41,22 % дітей (див. рис. 1).

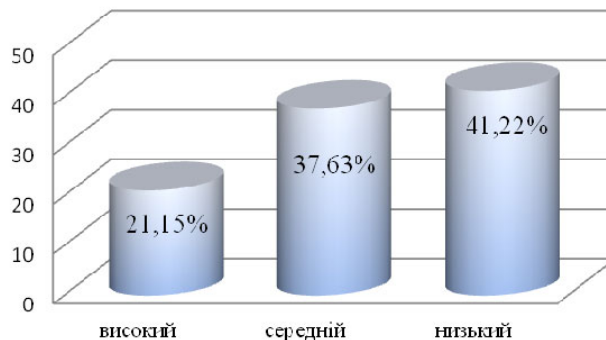

Рис. 1. Результати констатувального експерименту сформованості особистісної сором'язливості у дітей дошкільного віку

Низький рівень особистісної сором'язливості у дошкільників характеризується гармонійним баченням власного Я, свої дії і поведінку вони оцінюють як успішну. Такі діти хвалякуваті, люблять бути у центрі уваги, активно спілкуються з однолітками, в ігровій діяльності прагнуть до лідируючих позицій, мають ідеалізований образ власної особистості, активні, мають мотивацію до досягнення цілей та готові ризикувати задля отримання позитивно-схвального досвіду. Високий рівень самооцінки на цьому віковому етапі визначається позитивним відношенням та оціночним схваленням дорослого, а особливо батьків, другорядне значення займає інтенсивність розвитку комунікацій із ровесниками.

Емоції дошкільників із низьким рівнем сором'язливості залежать від речей, які викликають інтерес чи сильні емоційні переживання. Дитячі дії та вчинки можуть підпорядковуватися емоційній сфері, залежати від оцінок оточуючих. Позитивно сприймають турботу та підвищений інтерес до їх особистості дорослого, люблять отримувати бажане. Досліджувані позитивно ставляться до спільної ігрової чи пізнавальної діяльності з однолітками та допомоги зі сторони батьків чи вихователів, проявляють зацікавленість до дій і вчинків інших, залюбки діляться іграшками.

Досліджувані, які мають *середній рівень* особистісної сором'язливості, характеризуються амбівалентною оцінкою власного ставлення до себе. У виконанні діяльності (самостійної чи групової) такі дошкільники демонструють ініціативність, але, зіштовхнувшись із перешкодами, можуть проявити нестійкість, тривожність, орієнтацію на поведінку чи дії більш впевнених у собі однолітків, іноді можуть потребувати допомоги дорослого у залученні до гри, час від часу діляться іграшками, якщо бачать, що інтерес до них зі сторони інших зникає, можуть відійти та не заважати товаришу. Під час спілкування з дітьми в групі таким дошкільникам властива невпевненість, зацікавлене спостереження за комунікацією інших, уникання конфліктних ситуацій, переживання почуття страху, можуть піддаватися впли-

ву думки інших, якщо сумніваються у власних переконаннях. Під час реалізації діяльності можуть спасувати, якщо не відчують позитивної емоційної підтримки та схвалення дорослого (батьків, вихователя), потребують позитивного підкріплення від них.

Високий рівень сором'язливості у дітей дошкільного віку характеризується невпевненістю у собі, боязливістю, тривожністю, плаксивістю, закритістю. Такі діти мають низький рівень самооцінки та негативно ставляться до себе, своїх вмінь, залежать від оцінки інших, вони не самостійні, безініціативні. Їм важко дається опанування нового виду діяльності, не здатні до ризику, мають низьку мотивацію, оскільки емоційно вразливі до невдач, їхні дії загалом передбачувані, адже будуються на перевірених досвідом паттернах поведінки. Дошкільники цієї групи не прагнуть звернути на себе увагу, ніколи першими не вступають у взаємодію, на будь-які дії зі сторони однолітків реагують негативно, уникають контакту з ними, не вміють підтримувати комунікативний зв'язок із товаришами. Під час ігрової діяльності роблять вигляд, що не помічають та не чують прохання чи пропозиції до гри ровесників, не діляться власними іграшками й не проявляють інтересу до чужих, надають перевагу "сидінню" на одному місці протягом дня, зазвичай у колі зору вихователя.

Дошкільники з високим рівнем особистісної сором'язливості схильні емоційно дистанціюватися від людей, оскільки переживають почуття дискомфорту та ізольованості, почуття впевненості компенсують за рахунок неприступності, відстороненості від спільної діяльності. Постійно потребують емоційної безпеки. Не вміють правильно реагувати на піклування, турботу дорослого чи допомогу ровесника розцінюють як щось небезпечне, недоцільне, таке, що загрожує їх емоційній стабільності та посилює відчуття невпевненості у власних діях.

Такі емоційно-поведінкові аспекти зазвичай притаманні дітям, які мають негативне схвалення з боку дорослих, зазнають критику з їх сторони, виховуються за авторитарною системою чи переживали неодноразовий негативний досвід спілкування з однолітками.

Обговорення. Теоретичний аналіз психологічної літератури засвідчив, що сором'язливість у дошкільному віці має різнобічні аспекти вивчення даного феномену. Особистісна сором'язливість зосереджує дитину на внутрішніх переживаннях, емоціях, почуттях, може стати причиною виникнення тривожності, страхів, зокрема й соціальних, свідомого бажання уникати взаємодії з іншими тощо. У дошкільному віці сором'язливість може набувати характеру "внутрішнього" чи "зовнішнього" самоаналізу та стати стимулом до пошуку оптимальних шляхів подолання негативних переживань за допомогою використання примітивної ізоляції, аутистичного фантазування тощо.

На наш погляд, сором'язливість у дітей дошкільного віку є інтегрованою особистісною якістю, яка є складовою емоційно-вольової поведінки дитини та проявляється у вигляді низької самооцінки, недостатньо розвинених комунікативних навичках, страху, потребі у зовнішній підтримці та наявності внутрішньо-особистісних конфліктів. Компоненти Я-концепції сором'язливого дошкільника мають свої специфічні особливості:

- поведінковий компонент характеризується страхом новизни, невпевненістю у діях, конформністю, безініціативністю, нехтуванням спільної ігрової діяльності тощо;
- афективно-оціночний компонент відзначається невпевненістю, тривогою, боязливістю, стурбованістю, почуттям самотності, страхом перед соціальними контактами, залежністю від оцінок оточуючих, емоційною вразливістю до невдач;

• комунікативний компонент характеризується мовчазливістю, обмеженістю, вибірковістю чи униканням взаємодії, невмінням підтримувати довготривалі контакти, висловлювати власну думку тощо.

Висновки. Результати проведеного нами констатувального експерименту засвідчили, що наявність показників, характерних для високого рівня сформованості особистісної сором'язливості, виявили у 21,15 % дітей дошкільного віку, середній рівень сформованості – у 37,63 % досліджуваних та низький рівень сформованості сором'язливості у дошкільному віці був виявлений у 41,22 % дітей.

Враховуючи результати емпіричного дослідження, надалі наші наукові дослідження будуть зорієнтовані на вивчення специфіки прояву особистісної сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку з урахуванням їх особливостей соціальної ситуації розвитку, характером діяльності дошкільників та появою новоутворень, а також розробку та впровадження програми психологічного супроводу зниження рівня сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Список використаних джерел

1. Белоусова А. Б. Особенности Я-концепции застенчивых / А. Б. Белоусова // Казанский педагогический журнал. 2005. – № 1. – С. 45-50.
2. Вемь А. Застенчивость и как с ней бороться / А. Вемь – СПб.: Питер, 2010. – 256 с.
3. Галигузова Л. Н. Психологический анализ феноменологии детской застенчивости Текст. / Л. Н. Галигузова. // Вопросы психологии. 2000. – №5. – С. 28-38
4. Журкина Е. Э. Застенчивость детей старшего дошкольного возраста [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://festival.1september.ru>.
5. Зимбардо Ф. Застенчивый ребенок / Ф. Зимбардо, Ш. Рэдл: пер. с англ. Е. Долинской. – М.: АСТ Астрель, 2005. – 294 с.
6. Зимбардо Ф., Герриг Р. Психология и жизни / Ф. Зимбардо, Р. Герриг – СПб.: Питер, 16-е издание, 2004. – 960 с.
7. Зимина И. Проблемы воспитания застенчивых детей Текст. / И. Зимина // Воспитание школьников. 2003. – № 7. – С. 50-53.
8. Изард К. Э. Психология эмоций: Перев. с англ. / К. Э. Изард – СПб: Издательство "Питер", 2012. – 464 с.
9. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. – СПб: Питер, 2001. – 752 с.
10. Куницына В. Н. Межличностное общение. Учебник для вузов. / Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
11. Мид. М. Культура и мир детства : избранные произведения / М. Мид. – Москва : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. – 429 с.
12. Мишина Е. Застенчивый ребенок / Е. Мишина – СПб: Питер, 2012. – 128 с.
13. Палей А. И. Страх и одиночество // Психологическая газета. 2003. – №2/89. – С. 28-29.
14. Тихомиров А. В. Психология застенчивости. Методическое пособие Текст. / А. В. Тихомиров. Екатеринбург : Изд-во дворец молодежи, 1998. – 68 с.
15. Шишова Т. Л. Застенчивый невидимка : как преодолеть детскую застенчивость / Т. Л. Шишова. – Москва : Речь, 2007. – 93 с.
16. Шольц Ф. Недостатки характера в детском возрасте: руководство для воспитания в семье и в школе / Ф. Шольц; [пер. с 3-го нем. изд., перераб. и доп. И. Трюпер]. – Москва: Эксмо, 2009. – 96 с.
17. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. – М.: Дубль-В, Дельта-92, 1994.

References

1. Belousova, A. B. Osobennosti Ja-koncepcii zastenчивых / A. B. Belousova // Kazanskij pedagogicheskij zhurnal. 2005. – # 1. – S. 45-50.
2. Galiguzova, L. N. Psihologicheskij analiz fenomenologii detskoj zastenчивosti Tekst. / L. N. Galiguzova. // Voprosy psihologii. 2000. – #5. – S. 28-38
3. Zhurkina E. Je. Zastenчивost' detej starshego doshkol'nogo vozrasta [Elektronnyj resurs] – Rezhim dostupa: <http://festival.1september.ru>
4. Zimbardo F., Gerrig R. Psihologija i zhizn' / F. Zimbardo, R. Gerrig – SPb.: Piter, 16-e izdanie, 2004. – 960 s.
5. Zimina, I. Problemy vospitanija zastenчивых detej Tekst. / I. Zimina // Vospitanie shkol'nikov. 2003. – № 7. – S. 50-53.
6. Izard K. Je. Psihologija jemocij: Perv. s angl. / K. Je. Izard – SPb: Izdatel'stvo "Piter", 2012. – 464 s.
7. Il'in E. P. Jemocii i chuvstva. – SPb: Piter, 2001. – 752 s.
8. Kunicyna V. N. Mezhlíčnostnoe obshhenie. Uchebnik dlja vuzov. / Kunicyna V. N., Kazarinova N. V., Pogol'sha V. M. – SPb.: Piter, 2001. – 544s.
9. Mid. M. Kul'tura i mir detstva : izbrannye proizvedenija / M. Mid. – Moskva : Nauka, Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1988. – 429 s.
10. Mishina E. Zastenчивyj rebenok / E. Mishina – SPb: Piter, 2012. – 128 s.

11. Palej A.I. Strah i odinochestvo // Psihologicheskaja gazeta. 2003. – №2/89. – S. 28-29.
12. Tihomirov, A.B. Psihologija zastenчивosti. Metodicheskoe posobie Tekst. / A.B. Tihomirov. Ekaterinburg : Izd-vo dvorec molodezhi, 1998. – 68 s.
13. Shishova, T.L. Zastenчивiy nevidimka : kak preodolet' detskuju zastenчивost' / Tat'jana L'vovna Shishova. – Moskva : Rech', 2007. – 93 s.

14. Shol'c F. Nedostatki haraktera v detskom vozraste: rukovodstvo dlja vospitanija v sem'e i v shkole / F. Shol'c; [per. s 3-go nem. izd., pererab. i dop. I. Trjuper]. – Moskva: Jeksmo, 2009. – 96 s.
15. Shostrom Je. Anti-Karnegi, ili Chelovek-manipuljator. M.: Dubl'-V, Del'ta-92, 1994.

Надійшла до редколегії 09.10.20
Рекомендована до друку 09.10.20

Oksana Bondarchuk, PhD student
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SHYNESS IN PRESCHOOL CHILDREN

The article provides a theoretical and empirical analysis of the psychological characteristics of the manifestation of shyness in preschool children. Analyzed the scientists' views on understanding of the studied phenomenon, the classification of pathological and personal forms of manifestation of personality shyness is considered. The psychological characteristics of "internally" and "externally" shy preschoolers are characterized. The positive and negative influence of shyness on the mental development of a preschool child has been substantiated. Based on a theoretical analysis of psychological literature, has given its own definition of the concept of personal shyness of a preschooler. With the help of the conducted empirical research, the structural components of personal shyness in preschool children were identified. In preschool, shyness can take the form of "internal" or "external" introspection and stimulate the search for optimal ways to overcome negative experiences using primitive isolation, autistic fantasies, etc. In our opinion, shyness in preschool children is an integrated personal quality, which is a component of emotional and volitional behavior of the child and manifests itself in the form of low self-esteem, underdeveloped communication skills, fear, need for external support and intrapersonal conflicts. The components of the self-concept of a shy preschooler have their own specific features: behavioral is characterized by fear of novelty, insecurity, conformity, lack of initiative, neglect of joint play activities, etc.; affective-evaluative component – insecurity, anxiety, timidity, anxiety, loneliness, fear of social contacts, dependence on the assessments of others, emotional vulnerability to failure; the communicative component is characterized by silence, limitations, selectivity or avoidance of interaction, inability to maintain long-term contacts, express their own opinions, etc.

The results of our observational experiment showed that the presence of indicators characteristic of a high level of personal shyness was found in 21.15% of preschool children, the average level of formation in 37.63% of subjects and a low level of shyness in preschool age was found in 41.22% of children.

Keywords: preschooler, self-esteem, shyness, communication, fear.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 14-22 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).3](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).3)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Ірина Бринза, канд. психол. наук, доц.
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна
Оксана Кузнєцова, канд. психол. наук, доц.
Одеська академія неперервної освіти, Одеса, Україна

ПСИХОДІАГНОСТИЧНА МЕТОДИКА "ПАРЦІАЛЬНІ ПОЗИЦІЇ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ": РЕЗУЛЬТАТИ РОЗРОБКИ ТА АПРОБАЦІЇ

У статті представлено теоретичний конструкт, етапи створення та результати психометричної перевірки тест-опитувальника "Парціальні позиції життєстійкості особистості" (ППЖ). Розроблений тест-опитувальник вимірює параметри життєстійкості у різних типах складних, критичних життєвих ситуацій: стрес, фрустрація, конфлікт, криза, невизначеність. На етапі апробації тест-опитувальника підтверджено його надійність (методи ділення навпіл, паралельного тесту, перевірка коефіцієнту константності), валідність (методи кореляційного, факторного аналізу), дискримінативність.

Ключові слова: життєстійкість, ситуація стресу, ситуація фрустрації, ситуація кризи, ситуація конфлікту, ситуація невизначеності, психометричні показники.

Вступ. Сучасний етап розвитку суспільства все більше набуває кризового характеру, що пронизує всі сфери буття людини і посилює психотравматизацію у повсякденному житті. У цих умовах перед психологічною наукою і практикою стоїть завдання вивчення особистісного потенціалу, котрий виявляється у ситуації зіткнення людини з несприятливими життєвими обставинами. У цьому феноменологічному просторі чинне місце займає життєстійкість, яка розглядається як особистісний предиктор можливостей людини у подоланні стресів на основі специфічної когнітивної оцінки, смислових інтерпретацій життєвих подій, що сприяє підвищенню самоцінності та особистісному зростанню.

Саме життєстійкість визнана впливовим психологічним чинником збереження психічного та соматичного здоров'я людини в умовах стресу та перевантаження (Maddi, 2002). В останні роки увага дослідників до проблеми життєстійкості тільки зростає, запит до вивчення та аналізу проявів цієї властивості у різних аспектах

відображається у значній кількості публікацій (Білоус & Охрименко, 2015; Ульянова, 2020; Фомина & Федосеева, 2016; Чиханцова, 2018; Mazzetti, Guglielmi & Tora, 2020; Luceno-Moreno, Talavera-Velasco, Jaen-Diaz & Martin-Garcia, 2020; Dymecka, Bidzan-Bluma, Bidzan, Borucka-Kotwica, Atroszko & Bidzan, 2020; Kowalski & Schermer 2019; Malkin, Rogaleva, Kim & Khon, 2019). Разом із тим помічаємо дефіцит психодіагностичних методик, призначених безпосередньо для вивчення життєстійкості. У цій царині на пострадянському просторі практично домінує відомий і широко розповсюджений опитувальник життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової, який має кілька модифікацій (Леонтьев & Рассказова, 2006). Утім подальше вивчення життєстійкості, розкриття палітри її феноменологічних ознак, структурних параметрів, особливостей проявів у конкретних життєвих обставинах, вимагає розширення інструментальних можливостей із діагностики властивості. Одним із затребуваних напрямків є

діагностика життєстійкості в контексті складних, критичних життєвих ситуацій, а саме вивчення вибірковості у проявах життєстійкості під час переживання особистісних труднощів певного типу.

Мета статті: представити теоретичний конструкт, етапи створення та результати психометричної перевірки тест-опитувальника "Парціальні позиції життєстійкості особистості" (ППЖ), призначеного для діагностики особливостей прояву життєстійкості в умовах переживання складних, критичних психологічних ситуацій певного типу (стрес, фрустрація, конфлікт, криза, невизначеність).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади розуміння життєстійкості (hardiness) запропоновані американськими дослідниками Сьюзен Кобейса і Сальваторе Мадді, які розглядали її як особливу особистісну якість, котра характеризує здатність особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності (Khoshaba & Maddi, 1999). Hardiness – сукупність поглядів або переконань про себе і світ, яка дає сміливість і мотивацію для переборення труднощів (Maddi, 2002).

У роботах інших авторів життєстійкість розглядається як інтегральна характеристика, що містить значущі властивості всіх рівнів психіки людини, котрі виявляються у певних ситуаціях як єдиний комплекс, що сприяє успішному подоланню життєвих труднощів, оптимальному проживанню власного життя (Фоминова, 2012, с. 100). Л. Александрова, спираючись на психологічну теорію діяльності та психологію здібностей, описує життєстійкість як інтегральну здатність людини до діяльності з подолання життєвих труднощів, як результат розвитку і використання цієї здатності. Сама життєстійкість є здатністю особистості до трансформації несприятливих обставин свого розвитку (зокрема, випробувань і задач) (Александрова, 2005).

Узагальнення наявних точок зору дозволило нам визначити життєстійкість як здатність особистості до асиміляції досвіду та розвитку в умовах переживання життєвих труднощів або в умовах складної, критичної життєвої ситуації. Функціонування властивості пов'язано з активізацією адаптивності, зокрема її емоційного і поведінкового компонентів, що забезпечують прийняття особистістю адаптаційної ситуації, у тому числі стресової, та здійснення активних дій, спрямованих на реалізацію мети (Кузнецова, 2009).

Теоретична розробка проблеми життєстійкості переважно стосується питання структури цієї властивості. Згідно з С. Мадді, "hardiness" презентує сукупність установок, атитюдів, що допомагають людині перетворювати стресогенні життєві події, трансформувати зміни у можливості. У ролі таких атитюдів розглядаються:

1) "залученість" (commitment) – упевненість у тому, що участь у подіях, які відбуваються, дає максимальний шанс знайти щось цінне і цікаве для особистості;

2) "контроль" (control) – упевненість у тому, що боротьба дозволяє впливати на результат того, що відбувається, хоча успіх не є гарантованим;

3) "виклик", "прийняття ризику" (challenge) – сприйняття особистістю подій життя як виклику і випробування себе, упевненість людини в тому, що все, що відбувається, сприяє її розвитку за рахунок знань, що здобуваються з досвіду – або позитивного, або негативного (Maddi, 2002; Maddi, 2004; Леонтьев & Рассказова, 2006).

Окрім атитюдів, "hardiness" включає такі базові цінності, як кооперація (cooperation), довіра (credibility) і креативність (creativity) (Khoshaba & Maddi, 1999).

Л. Александрова пропонує у структурі життєстійкості розглядати: 1) особистісні ресурси подолання, атитюди життєстійкості (за С. Мадді); 2) сенс, який визначає век-

тор цієї життєстійкості і життя людини загалом; 3) гуманістична етика, яка задає критерії вибору сенсу, шляху його досягнення і рішення життєвих задач. На думку автора, саме в такому розширеному розумінні життєстійкість може забезпечити психологічну безпеку особистості перед викликами сьогодення та майбутнього (Александрова, 2005).

Отже, теоретичний аналіз проблеми дає можливість визначити сукупність феноменологічних ознак, що охоплюють простір поняття "життєстійкість", структурні параметри цієї властивості. Відповідно до сформованих уявлень у психологічній практиці, дослідницькій роботі відбувається і діагностика життєстійкості – через оцінку названих параметрів (залученість, контроль, виклик) у психологічному портреті особистості (за Тестом життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової). Результатом є визначення загального рівня життєстійкості як здатності долати стрес і життєві труднощі та ступеня вираженості окремих її параметрів (установок, переконань).

Практично всі автори, які приділяють увагу аналізу життєстійкості, вказують на ситуаційний аспект цього феномену – прояв в умовах життєвих труднощів, викликів, випробувань, стресів, зламів життєвого шляху. Проте залишається нез'ясованим питання ситуаційної універсальності / специфічності життєстійкості, тобто можливості диференціації у проявах цієї властивості відповідно до параметрів ситуацій, їх різновидів. На нашу думку, існують індивідуальні відмінності у проявах життєстійкості, що демонструють переважання схильності та здатності особистості до асиміляції досвіду та розвитку саме в умовах переживання певного типу складної, критичної життєвої ситуації (ситуаційна специфічність). Це пов'язано з розбіжностями у внутрішній суб'єктивній інтерпретації складної життєвої ситуації залежно від характеру психологічного утруднення, неоднорідності механізмів асиміляції проблемного досвіду, різноманітності способів подолання життєвих труднощів і відповідності їх вибору конкретним завданням (наприклад, вирішити конфлікт, витримати напруження, прийняти незворотність змін тощо). Усі ці відмінності зумовлені не стільки внутрішнім ресурсом у переборенні труднощів та наявністю hardy-атитюдів, скільки презентують взаємопов'язаність психічних реакцій у процесі переборення труднощів під час зіткнення з ключовими аспектами ситуації, що визначають її тип. Сукупність окремих ознак, що зумовлює специфіку прояву життєстійкості у складних, критичних життєвих ситуаціях певного типу, можна позначити як **парціальну позицію** цієї властивості. Вивчення парціальних позицій дає можливість аналізувати перспективи подолання особистістю викликів та випробувань з урахуванням різноманітності життєвого контексту, прогнозувати варіативність прояву життєстійкості в різних умовах життєдіяльності людини, наприклад у конкретних видах професійної діяльності, де закономірно переважають ситуації певного типу. Отже, можна говорити про психометричне вимірювання життєстійкості за рахунок оцінки диференціації властивості не тільки за структурними параметрами, а й за функціональними вимірами.

Постановка завдання: визначити та описати парціальні позиції життєстійкості, диференційовані за певним типом складної, критичної життєвої ситуації; розробити та здійснити психометричну перевірку тест-опитувальника, призначеного для їх діагностики.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літератури засвідчує, що феноменологія життєстійкості пов'язана з наявністю ситуації напруги, стресу, життєвих труднощів або в широкому розумінні – складної, критичної життєвої ситуації. Тому, розглядаючи можливості діагностики

життєстійкості через диференційовані характеристики її проявів, необхідно звернутися до аналізу поняття психологічної ситуації.

Залежно від наукового підходу, вчені розглядають ситуацію як: 1) середовище, що детермінує активність особистості зовнішніми атрибутами ситуації, елементами середовища; 2) суб'єктивну внутрішню реальність, що є власним внутрішнім життєвим простором, когнітивною репрезентацією об'єктивної реальності; 3) взаємодію особистості й середовища – особистість, поведінка якої в ситуації зумовлена зовнішніми і внутрішніми чинниками реальності, здійснює цілеспрямований діяльний вплив на ситуацію з метою створення власної ситуативної специфічності; 4) соціокультурно детерміновану інтерактивну одиницю, тобто особистість здійснює соціальне конструювання діяльності відповідно до регламентуючих нормативних ознак ситуації; 5) сукупність життєвих подій та обставин – особистість творить власний життєвий шлях і піддається трансформації під впливом життєвих подій (Ващенко & Ананова, 2019).

У різноманітні й онтологічному багатстві ситуацій виокремлюється як одиниця наукового аналізу "складна життєва ситуація" та "критична ситуація". Складну життєву ситуацію розуміють як обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками фрагмент дійсності, який на суб'єктивному рівні сприймається як психологічне ускладнення (Либина, 2008, с. 132). "Критична ситуація" визначається як ситуація неможливості реалізації внутрішніх необхідностей свого життя, серед яких: цінності, сенси, устремління, інтереси, замисли, мотиви та інше) (Василіук, 1984, с. 25, 48).

До категорії складних, критичних життєвих ситуацій, як правило, відносять фруструючі, конфліктні, травматичні, критичні, кризові, екстремальні, важкі, стресові ситуації, ситуації психологічної загрози, ситуації невизначеності тощо (Василіук, 1984; Ващенко & Ананова, 2019).

Різні категорії складних, критичних ситуацій мають свої відмінні характеристики. Необхідною ознакою *ситуації фрустрації* є наявність сильної вмотивованості досягнути мети або задовольнити потребу, а також перешкоди, що заважає цьому. Переживання ситуації фрустрації відрізняється амбівалентністю почуттів, думок і вчинків людини, що може призвести до когнітивної та поведінкової дезорієнтації, супроводжуватися станами розгубленості та відчуттям втрати орієнтирів (Василіук, 1984, с. 36-42). Основними показниками *ситуації стресу* є наявність специфічної психофізіологічної реакції людини на стресовий чинник, що виявляється на індивідуальному рівні у стані зростаючої тривоги відповідно до активізації цієї реакції (Либина, 2008, с. 132). *Ситуація конфлікту* передбачає протистояння людей або груп із протилежно спрямованими інтересами, думками, позиціями, цілями. Конфліктні ситуації супроводжуються сильними емоційними переживаннями, погіршенням стосунків з оточенням, частіше асоціюється з агресією, погрозами, суперечками, ворожістю (Либина, 2008, с. 133). *Ситуація невизначеності* характеризується як така, що містить неочікувані і комплексні стимули (Д. Берлайн), які викликають труднощі контролю ситуації (Р. Бодія), подвійну, суперечливу інформацію (Hallman). Ситуація невизначеності має також такі елементи, як новизна, суперечливість, складність (S. Budner), множинність можливості виборів і рішень, непередбачуваність прогнозу розвитку, невідомість вірогідності події, відсутність очевидних причинно-наслідкових закономірностей (Кригер, 2014).

Саме ситуації фрустрації, конфлікту, стресу, кризи та невизначеності, на наш погляд, є найбільш релевантними для аналізу проявів життєстійкості. Ці прояви

стосуються емоційно-особистісного виміру цієї властивості як здатності виносити негативні переживання і перетворювати їх в унікальний досвід, приймати зміни і трансформувати неприємні обставини. Власне у кожній із таких ситуацій життєстійкість особистості виявляється у найбільш розгорнутому вигляді. Разом із тим існує й своєрідність розгортання життєстійкості у кожному типі ситуацій, що є проявом парціальної позиції, у ролі елементів якої ми розглядаємо: певний спектр емоційних реакцій та почуттів, характер психологічного утруднення, механізми асиміляції проблемного досвіду, способи подолання труднощів і трансформації неприємних обставин. Наведемо авторське тлумачення цих елементів у парціальних позиціях життєстійкості, що характеризують ситуаційну специфічність та відповідають названам вище параметрам ситуації стресу, фрустрації, конфлікту, кризи та невизначеності.

Життєстійкість у стані стресу виявляється у здатності особистості витримувати тривогу, приймати обставини, в яких не може бути задоволені потреби тут і зараз, як невід'ємну частину життя, інтегрувати переживання напруги, занепокоєння, відчуття загрози у цілісну структуру життєвого досвіду; здатність використовувати різноманітні стратегії подолання стресу (копінг).

Життєстійкість у стані фрустрації позначається як здатність внутрішньо впоратися з амбівалентністю почуттів, відчуттям розгубленості, пригніченості, зберегти відчуття жвавості та енергії; сприйняти ситуацію непереборних обмежень, неможливості реалізації мотиву як необхідну та неминучу сторону життя; здатність до асиміляції переживання фрустраційної напруги, страху, агресії як цінної частини досвіду; готовність до активних дій з усунення утруднення та перешкод у напрямку створення умов для утвердження особистого благополуччя.

Життєстійкість у стані конфлікту – здатність до опанування станів гніву, роздратування, агресії, обурення, презирства, ненависті; здатність сприйняття ситуації складності у внутрішньому світі та міжособистісних стосунках, пов'язані зі співіснуванням протилежних інтересів, позицій, як наявну реальність; синтезувати переживання напруги, боротьби, розбіжностей та дисгармонії у стосунках у цілісну структуру життєвого досвіду; здатність до перетворення конфлікту на ситуацію розвитку відносин та саморозвитку.

Життєстійкість у стані кризи – здатність особистості витримувати переживання почуття незадоволеності, образи, провини, горя, розчарування, сорому, приниження, страждання тощо та узагальнювати їх у межах картини свого життєвого шляху на рівні досвіду; приймати складні життєві події як даність, визнавати їх невід'ємною складовою персональної історії; готовність до активних дій із трансформації ситуації неможливості реалізації життєвого задуму на ситуацію психологічного відродження, перетворення або оновлення.

Життєстійкість у ситуації невизначеності виявляється як здатність виносити тривогу, сумніви та розгубленість в умовах наявності суперечливої інформації або її відсутності, непередбачуваності прогнозу розвитку подій, зіткнення з новизною або нововведеннями; інтегрувати ці переживання у цілісну структуру життєвого досвіду, прийняття світу в цілому та окремих його сегментів як відкритої системи, що постійно змінюється; здатність до реалізації стратегій конструювання майбутнього в умовах невідомості.

Представлений опис парціальних позицій, систематизація їх ознак та індикаторів дозволили розробити відповідні шкали тест-опитувальника "Парціальні позиції життєстійкості (ППЖ)" та здійснити його апробацію.

Алгоритм конструювання оригінальної методики передбачав кілька етапів, які відповідають вимогам сучасної психометрики. На першому етапі було здійснено аналіз гіпотетичного конструкту феномену життєстійкості особистості, пошук її ситуаційних маркерів, що презентують парціальні позиції, на основі: а) теоретичних положень та підходів; б) літературних описів феномену; в) бесід з експертами (психологами-практиками, науковцями); г) контент-аналізу творів (структуроване опитування на задану тему); г) спостереження за особистостями, які переживають стрес, конфлікт, фрустрацію, кризи, ситуацію невизначеності у процесі терапевтичної, психоконсультативної роботи.

Отримана інформація допомогла розробити комплекс критеріїв (індикаторів), що вимірюють індивідуально-психологічні особливості особистості, котрі проявляються у парціальній позиції життєстійкості.

Формою тестових завдань у опитувальнику обрані твердження. Для оцінки кожного параметру парціальної позиції життєстійкості у першому варіанті конструкту тесту було розроблено 40 тверджень, сформованих у вигляді шкал. Експертна та статистична перевірка вихідного варіанту опитувальника (аналіз проведено групою психологів-практиків та науковців у кількості 20 осіб із професійним досвідом від 7 до 27 років) показала його надзвичайно велику розмірність (об'єм) і слабкість зв'язків між окремими твердженнями тесту. Після ретельної переробки тестових тверджень у новому варіанті опитувальника залишилося 100 тверджень, що розподілені за 5 шкалами по 20 тверджень у кожній: "ситуація стресу" (С), "ситуація конфлікту" (К), "ситуація фрустрації" (Ф), "ситуація кризи" (Кр), "ситуація невизначеності" (Н).

Наведемо приклади тверджень окремих шкал.

Шкала

"Життєстійкість у ситуації стресу" (С)

- Випробування, які мені довелося пережити, стали для мене корисними уроками.

- У складній ситуації я завжди знаходжу внутрішню опору у власному досвіді подолання. - Я звик справлятися зі стресами самостійно і не шукаю допомоги у інших осіб.

- Коли я згадую про стреси, які мені довелося пережити, дуже засмучуюсь.

Шкала

"Життєстійкість у ситуації конфлікту" (К)

- Переживання серйозних конфліктів часто допомагало мені більш глибоко розуміти життя.

- Як правило, навіть після гострих конфліктів мені вдається зберігати хороші відносини з людьми.

- Якщо потрапляю в конфліктну ситуацію на роботі або в побуті, то я вже не у змозі володіти собою настільки, щоб поглянути на неї з максимальною об'єктивністю.

Для респондентів запропоновані наступні варіанти відповідей на твердження: "безумовно, так", "можливо, так", "можливо, ні", "безумовно, ні". Також був розроблений бланк, ключ та процедура обробки даних. Відповіді на прямі твердження оцінюються так: "безумовно, так" – 4 бали, "можливо, так" – 3 бали, "можливо, ні" – 1 бал, "безумовно, ні" – 0 балів. Відповіді на "зворотні" твердження оцінюються у зворотному напрямку: "безумовно, да" – 0 бали, "можливо, да" – 1 бали, "можливо, ні" – 3 бали, "безумовно, ні" – 4 балів. Підсумок балів розраховується за кожною шкалою, обов'язково враховуються прямі та зворотні твердження, потім виводиться сумарний загальний бал за тест-опитувальником. Діапазон сумарного значення за тест-опитувальником ППЖ становить від 0 до 400 балів. Оцінка кожною шкалою від 0 до 80 балів. Для стандартизації результатів

тест-опитувальника використано метод процентілю, який дозволяє переводити "сири" бали у нормативні.

Новий варіант тест-опитувальника пройшов психометричну перевірку на надійність, валідність та дискримінативність.

До вибірки стандартизації увійшли студенти різних напрямків та форм навчання у віці від 18 до 58 років обох статей Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, Академії архітектури і будівництва (м. Одеса). На різних етапах створення методики було залучено 340 осіб, серед яких 228 жінок, 112 чоловіків. Остання вибірка стандартизації складала 210 осіб.

Для перевірки **надійності** тест-опитувальника ППЖ застосовано метод "ділення тесту навпіл", який надає можливість перевірити гомогенну надійність (однорідність) тесту. Для цього кожен шкалу тест-опитувальника було поділено на дві половини, після чого числові значення обох половин тесту обчислювалися на основі розрахунку коефіцієнтів витвору моментів К. Пірсона. Отримано наступні результати кореляційного аналізу половин шкал тест-опитувальника ППЖ: шкала "ситуація фрустрації" (Φ_1/Φ_2) ($r = 0.760$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація кризи" (Kp_1/Kp_2) ($r = 0.888$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація невизначеності" (H_1/H_2) ($r = 0.794$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація конфлікту" (K_1/K_2) ($r = 0.649$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація стресу" (C_1/C_2) ($r = 0.738$, $p \leq 0.01$). Отримана інформація засвідчує внутрішню узгодженість тестових завдань та їх однорідність.

Для перевірки **константності** або відносної **незалежності результатів тесту** від особистості психодіагностика проведено кореляційний аналіз (за К. Пірсоном) даних, отриманих за двома замірюваннями на одній вибірці респондентів, але різними психодіагностами. Встановлені високі статистично значущі коефіцієнти кореляцій результатів двох тестувань: шкала "ситуація фрустрації" (Φ/Φ_{II}) ($r = 0.895$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація кризи" (Kp/Kp_{II}) ($r = 0.887$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація невизначеності" (H/H_{II}) ($r = 0.893$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація конфлікту" (K/K_{II}) ($r = 0.805$, $p \leq 0.01$), шкала "ситуація стресу" (C/C_{II}) ($r = 0.813$, $p \leq 0.01$). Представлені результати кореляцій підтверджують високу константність тесту до особистості психодіагностика.

Тест-опитувальник ППЖ пройшов **теоретичну валідизацію**, а саме перевірку на: а) очевидну, б) конструктну, в) конвергентну; г) дискримінативну (конкурентну) валідність (Анастаси & Урбина, 2001).

Доказ **очевидної валідності** базувався на сприйнятті респондентами в цілому методики як інструменту психодіагностичного вимірювання, а саме: наявність блоку основної інформації (назва тест-опитувальника, питання що стосуються ім'я, прізвища, статі, віку, освіти та інших даних), блоку, що містить інструкцію (зрозумілість респондентами інструкції) та блоку текстових тверджень (суті, сенсу, змісту кожного твердження, несуперечності форми завдань тощо) і бланку для відповідей. Для цього було запропоноване респондентам бланк для відповідей, на якому вони помічали свої враження та зауваження за кожним запропонованим блоком. За результатами опитування вносилися корективи в оформлення кожного блоку методики.

Для перевірки **конструктної валідності** застосовано метод факторного аналізу. Факторна структура тест-опитувальника вибудовувалася за методами знаходження головних компонентів та обертання (метод ротації) (Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Quartimax with Kaiser Normalization). У результаті ротації групування тверджень і структура самої факторної моделі зазнали змін. Ретельний відбір тверджень за прин-

ципом максимально-допустимої кількості тверджень у кожному факторі, також величини факторного ваги дозволив зберегти п'ять факторів, кожен з яких наповнився 20 твердженнями тесту.

Результати 5-факторної моделі тест-опитувальника представлено в табл. 1.

Таблиця 1

П'ятифакторна модель структури тест-опитувальника ППЖ

№	Індикатори методики	Фактори				
		1	2	3	4	5
1	Ф1	,052	,584	,053	,338	,025
2	Ф2	,158	,252	,162	-,164	,147
3	Ф3	,182	,260	,229	-,090	,178
4	Ф4	,121	,652	,068	-,098	-,031
5	Ф5	,023	,613	-,078	-,139	-,161
6	Ф6	,055	,466	-,001	,150	,171
7	Ф7	,198	,616	-,004	,068	,133
8	Ф8	,143	,535	-,063	,110	-,321
9	Ф9	,152	,397	-,107	-,116	-,036
10	Ф10	,109	,509	,058	-,069	-,071
11	Ф11	,311	,516	-,033	,015	,035
12	Ф12	,291	,319	,043	-,191	,420
13	Ф13	,446	,425	,026	,024	-,141
14	Ф14	,102	,495	,021	-,031	,129
15	Ф15	-,181	,582	-,062	,006	,073
16	Ф16	,071	,589	,014	,268	-,017
17	Ф17	,013	,393	,074	,029	,087
18	Ф18	,119	,437	,166	,198	-,117
19	Ф19	,456	,540	-,102	,075	-,016
20	Ф20	,081	,453	-,046	,040	,019
21	Кр1	,429	,377	,239	,015	,130
22	Кр2	,394	,276	,226	-,127	-,379
23	Кр3	,392	,090	-,165	-,273	,016
24	Кр4	,521	,047	-,123	-,100	,047
25	Кр5	,505	,054	-,033	-,156	-,082
26	Кр6	,586	,040	-,023	,024	-,012
27	Кр7	,545	,043	,275	-,048	,088
28	Кр8	,541	,301	,222	-,042	,058
29	Кр9	,368	,302	,255	-,273	,343
30	Кр10	,449	,089	,198	-,086	,199
31	Кр11	,457	,242	-,347	,291	,085
32	Кр12	,648	,121	-,034	,191	,092
33	Кр13	,564	-,069	-,090	-,118	-,229
34	Кр14	,671	-,098	-,111	,222	-,195
35	Кр15	,778	-,135	,083	-,087	,006
36	Кр16	,494	-,049	,119	-,182	-,099
37	Кр17	,585	-,068	,137	,332	-,128
38	Кр18	,384	,084	,230	-,264	-,001
39	Кр19	,436	,270	,181	-,230	-,244
40	Кр20	,541	,255	-,104	-,040	-,291
41	Н1	,268	,171	,088	,372	,080
42	Н2	-,036	,098	,033	,484	,321
43	Н3	,173	-,030	,197	,484	-,262
44	Н4	,401	,033	,223	-,353	,147
45	Н5	,502	-,036	,274	-,146	,273
46	Н6	,282	-,201	-,068	,169	,362
47	Н7	,290	,052	,091	,270	,294
48	Н8	,123	-,259	,000	,299	,062
49	Н9	,287	-,170	-,052	,478	,449
50	Н10	-,029	,111	-,065	,411	-,012
51	Н11	,066	-,059	,239	,506	-,022
52	Н12	,367	,133	,161	-,445	,189
53	Н13	,095	,206	,059	,243	-,055
54	Н14	,257	,103	,031	,665	,274
55	Н15	-,072	,131	,270	,463	,387
56	Н16	,172	,421	,216	,433	,076
57	Н17	,168	,291	,085	,268	,319
58	Н18	,204	-,128	,228	,587	-,286
59	Н19	,124	,021	,104	,314	,198
60	Н20	,295	,065	-,059	,376	,357
61	К1	,208	,306	,484	,186	-,058
62	К2	,283	,034	-,285	-,057	,133
63	К3	-,042	,280	,527	,116	-,184
64	К4	,059	,187	,299	-,034	-,020

Закінчення табл. 1

№	Індикатори методики	Фактори				
		1	2	3	4	5
65	K5	-,156	-,100	,602	-,076	-,132
66	K6	,192	-,006	,323	,270	,122
67	K7	,259	-,245	,536	-,158	-,059
68	K8	,184	-,108	,426	,060	,102
69	K9	,026	,180	,403	,263	-,224
70	K10	,258	,122	,548	,014	-,090
71	K11	,143	-,075	,581	,177	-,045
72	K12	,202	,112	,505	-,083	-,009
73	K13	,352	,171	,440	,180	,139
74	K14	,134	,065	,249	,172	,057
75	K15	,103	,284	,291	,389	,009
76	K16	,021	-,022	,474	-,086	,300
77	K17	,042	-,005	,502	,030	,094
78	K18	,150	,009	,499	,139	,089
79	K19	,241	-,020	,282	-,138	,301
80	K20	,322	,060	,446	,201	-,166
81	C1	,241	-,199	,058	,102	,316
82	C2	-,083	,145	,328	,371	,491
83	C3	,211	,354	,019	,200	-,389
84	C4	,037	,063	,215	,098	,305
85	C5	,034	,104	,270	-,051	,371
86	C6	-,011	-,066	-,068	,052	,252
87	C7	-,045	,020	,076	,038	-,326
88	C8	,035	,033	,114	,121	-,495
89	C9	,095	-,125	-,251	-,261	-,564
90	C10	-,293	-,047	-,097	-,112	,422
91	C11	,132	-,342	,133	,055	,311
92	C12	-,219	-,117	,159	,077	,644
93	C13	,128	,025	-,016	,198	-,243
94	C14	-,100	-,003	-,260	,005	-,219
95	C15	,004	,203	-,227	,043	,342
96	C16	,044	,197	-,470	,081	,471
97	C17	-,057	,154	,230	,261	-,531
98	C18	,241	,092	-,218	,212	,573
99	C19	-,071	-,084	-,170	,048	,432
100	C20	,117	,128	-,170	-,089	,523

Примітка. Тут і далі: 1) нулі та коми пропущені; 2) умовні позначення: Ф1-Ф20 – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації фрустрації", Кр1-Кр20 – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації кризи", Н1-Н2 – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації невизначеності", К1-К20 – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації конфлікту", С1-С20 – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації стресу"

Перший фактор об'єднав показники шкали "Життєстійкість у ситуації кризи", що пояснює 51,44% дисперсії від загальної матриці кореляцій, у другому факторі компактно представлені твердження шкали "Життєстійкість у ситуації фрустрації" (48,17% дисперсії), третій фактор охоплює показники шкали "Життєстійкість у ситуації конфлікту" (43,51% дисперсії), четвертий фактор презентує індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації невизначеності" (34,81% дисперсії), п'ятий – індикатори шкали "Життєстійкість у ситуації стресу" (38,75% дисперсії). Отже, факторизація масиву даних після обер-

тання (ротації) надала 5-ти факторну модель, яка підтвердила вихідний теоретичний конструкт методики.

Для перевірки **конвергентної валідності**, що спрямована на встановлення ступеню зв'язку з родою (еталонною) методикою застосовано метод кореляційного аналізу за методом К. Пірсона. Родовою методикою виступив Тест життєстійкості С.Мадді в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової (Леонтьев & Рассказова, 2006). Результати кореляційного аналізу представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками тест-опитувальників життєстійкості та парціальних позицій життєстійкості особистості

Показники парціальних позицій життєстійкості (ППЖ)	Показники життєстійкості (за методикою С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва, О. Рассказової)			
	З	К	ПР	ІЖ
Ф	233**	212**	376**	244**
Кр			286**	
Н	268**	266**	292**	293**
К	-259**	-282**	-203**	-278**
С	244**	279**	207**	248**
ЗП	208**	208**	339**	227**

Примітка. 2) ** $p \leq 0.01$, * $p \leq 0.05$; 3) $n=210$; 4) показники парціальних позицій життєстійкості: Ф – шкала ситуації фрустрації; Кр – шкала ситуації кризи; Н – шкала ситуації невизначеності; К – шкала ситуації конфлікту; С – шкала ситуації стресу; ЗП – шкала загального показника тест-опитувальника; 5) показники життєстійкості: З – залученість, К – контроль, ПР – прийняття ризику, ІЖ – індекс життєстійкості.

Значення коефіцієнтів кореляцій, що представлені в табл. 1, вказують на статистично значущі зв'язки ($p \leq 0.01$) між показниками тест-опитувальників, які аналізуються. Практично всі показники тест-опитувальників виявили додатні кореляції, крім показника К (шкала прояву життєстійкості у ситуації конфлікту). Він від'ємно пов'язаний зі всіма шкалами опитувальника життєстійкості за Д. Леонтьєвим і О. Рассказової. Таким чином, з одного боку, наявність кореляцій між авторським опитувальником та аналогічним еталонним (родовим) опитувальником (вже психометрично перевіреном) вказує на те, що розроблена методика вимірює ту ж саму психологічну якість, що й еталонний; з іншого боку, низькі (від 0,20 до 0,30) та середні (від 0,30 до 0,50) значення коефіцієнтів кореляцій засвідчують, що нова методика має інше теоретичне обґрунтування конструкту. Нова методика спрямована на оцінку парціальних позицій життєстійкості особистості, ситуаційно обумовлених її проявів, які розгортаються у повсякденному житті людини, на відміну від діагностики особистісної диспозиції – системи переконань про себе, про світ, про стосунки зі світом, котрі вимірюються в еталонному тест-опитувальнику життєстійкості. Отож, авторський тест-

опитувальник ППЖ – це новий психодіагностичний інструмент, що вимірює життєстійкість у різних парціальних позиціях: у ситуаціях фрустрації, кризи, невизначеності, конфлікту та стресу.

Для перевірки **дискримінативної або конкурентної валідності** обрано метод паралельного тесту. У ролі паралельних тестів відібрані перевірені практикою методики, що мають підтверджений високий ступінь надійності та валідності: "Тест-опитувальник діагностики показників переживання психологічної кризи" (ПК) (О. Саннікова, І. Бринза), що діагностує десять субшкал: Кр1 (емоційне занепокоєння), Кр2 (емоційне напруження), Кр3 (емоційні деструкції), Кр4 (емоційне вигоряння), Кр5 (ставлення до себе), Кр6 (ставлення до інших), Кр7 (ставлення до майбутнього), Кр8 (ставлення до праці), Кр9 (поведінка), Кр10 (загальне самопочуття), Крзп (загальний показник переживання кризи) (Саннікова & Бринза, 2000); методика "Самооцінка психічних станів за Г. Айзенком" (СПС), що вимірює такі характеристики, як: Т (тривожність), Фр (фрустрація), А (агресивність), Р (ригідність) (Практическая психодіагностика. Методики и тесты, 2012).

В табл. 3 представлені коефіцієнти кореляцій за методом К. Пірсона між показниками паралельних тестів.

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляцій між показниками методик, що спрямовані на перевірку дискримінативної (конкурентної) валідності

Показники паралельних тестів	Показники парціальних позицій життєстійкості (ППЖ)					
	Ф	Кр	Н	К	С	ЗП
Кр1	-027	-284*	-282*	-053	000	-075
Кр2	-037	-224**	-296*	-328**	-072	-203*
Кр3	-043	-205*	-050	-208*	-042	-076
Кр4	-065	-227**	-203*	-079	-013	-294*
Кр6	-047	-218**	-029	018	-059	-035
Кр7	-043	-218**	-015	-032	003	-025
Кр9	-041	-233**	-079	-203*	-006	-280*
Крзп	-041	-229**	-063	-288*	-018	-071
Т	010	001	028	-210*	231**	037
Фр	386**	084*	070	-071	072	078
А	011	-049	065	257**	036	068
Р	-207**	-033	-051	-037	046	-012

Візуальний аналіз табл. 3 демонструє багатозначні кореляції ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) між показниками, що вивчаються. Парціальний показник життєстійкості шкала "ситуація фрустрації" (Ф) додатньо пов'язаний ($p \leq 0.01$) з показником психічних станів "фрустрація" (Фр), від'ємно – з показником "ригідність" (Р) ($p \leq 0.01$). Парціальний показник життєстійкості шкала "ситуація кризи" (Кр) від'ємно статистично значимо пов'язаний ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) з восьми показниками психологічної кризи, серед яких: "емоційне занепокоєння" (Кр1), "емоційне напруження" (Кр2), "емоційні деструкції" (Кр3), "емоційне вигоряння" (Кр4). Парціальний показник життєстійкості шкала "ситуація конфлікту" (К) демонструє від'ємні зв'язки ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) з показниками психологічної кризи, а саме: "емоційне напруження" (Кр2), "емоційні деструкції" (Кр3), "деструктивна поведінка" (Кр9), "загальний показник переживання психологічної кризи" (Крзп); додатні ($p \leq 0.01$) – з показником психічного стану "агресія" (А). Парціальний показник життєстійкості шкала "ситуація стресу" позитивно і статистично значимо пов'язаний ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) з показником психічного стану "тривожність" (Т). Загальний показник парціальних позицій життєстійкості (ЗП) негативно і статистично значимо ($p \leq 0.05$) пов'язаний тільки з показниками психологічної кризи: "емоційне напруження" (Кр2), "емоційне вигоряння" (Кр4) і "деструктивна поведінка" (Кр9).

Отримані результати можна проінтерпретувати наступними положеннями. Перше, негативні зв'язки між більшістю порівняних показників методик вказують на протилежну лінійну їх залежність, а саме, збільшення, домінування життєстійких властивостей особистості перешкоджає і зменшує внутрішню психічну напругу в критичних ситуаціях фрустрації, кризи, невизначеності, конфлікту, стресу за рахунок здатності виносити негативні переживання, перетворювати їх, приймати зміни і трансформувати неприємні обставини. І навпаки, підвищення і актуалізація деструктивних чинників (тривоги, агресії, паніки, фрустрації, ригідності та інших) призводить до зниження життєстійкості особистості, але не тотально на загальному рівні, а з урахуванням ситуаційної специфічності.

Друге, невелика сукупність зв'язків, що встановлені між показниками парціальних шкал життєстійкості і показниками психологічної кризи, психічних станів вказує на їх єдність за психологічною сутністю (підтвердження конвергентної валідності за певними шкалами парціальної життєстійкості), а більша за кількістю відсутність таких зв'язків – на їх відмінності (підтвердження дискримінативної валідності), що в цілому доводить конкурентну валідність (спроможність) окремих шкал і тест-опитувальника, у цілому.

Для перевірки **дискримінативності** кожного твердження тесту та конструкту у цілому обрано статистичний метод визначення значень коефіцієнтів кореляцій (за Ч. Спірменом) між сумою балів кожної шкали зі значеннями загального показника (ЗП). Отримано наступні результати: за шкалою Ф ($r = 0.557$, $p \leq 0.01$), шкалою Кр

($p = 0.539$, $p \leq 0.01$), шкалою Н ($p = 0.738$, $p \leq 0.01$), шкалою К ($p = 0.526$, $p \leq 0.01$), шкалою С ($p = 0.562$, $p \leq 0.01$). Наведені результати демонструють статистично значущі додатні кореляційні зв'язки між всіма показниками шкал із загальним показником тест-опитувальника. Крім того розраховано показник коефіцієнта δ Фергюсона окремо для кожної шкали тесту (Клайн, 1994). Результати обрахунку показують високий рівень дискримінативності за всіма шкалами (0,95-0,99). Отримані дані підтверджують здатність тесту диференціювати результати респондентів відносно до максимального та мінімального балу.

Підводячи підсумок етапів апробації, психометричної перевірки тест-опитувальника ППЖ на ефективність необхідно зазначити, що вся сукупність статистичних доказів підтверджує надійність, валідність, дискримінативність тесту. Тест-опитувальник "Парціальні позиції життєстійкості" є релевантним діагностичним інструментом, що спрямований на оцінку специфічності життєстійкості особистості в ситуаціях стресу, конфлікту, фрустрації, кризи, невизначеності та може використовуватися як у науковій, так і практичній психологічній діяльності.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми життєстійкості та її діагностики дозволив виокремити специфічні ознаки проявів цієї властивості у складних життєвих ситуаціях певного типу і запропонувати психодіагностичну методику, призначену для їх вимірювання. Як критерії диференціації проявів життєстійкості розглядаються особливості переживання складних, критичних життєвих ситуацій: певний спектр емоційних реакцій та почуттів, характер психологічного утруднення, механізми асиміляції проблемного досвіду, способи подолання труднощів і трансформації неприємних обставин. Найбільш релевантними для аналізу проявів життєстійкості є наступні типи складних життєвих ситуацій: фрустрація, конфлікт, стрес, криза та невизначеність. Певні особливості прояву цієї властивості у кожному типі ситуації можна позначити як ситуативно зумовлену специфічність або парціальні позиції життєстійкості.

На основі висловлених теоретичних уявлень розроблено тест-опитувальник "Парціальні позиції життєстійкості (ППЖ)", що не має аналогів серед існуючих психодіагностичних засобів із досліджуваного напрямку. Проведено стандартизацію тест-опитувальника, підтверджено достатній рівень його надійності, валідності, дискримінативності. Результати апробації засвідчили відповідність методики психометричним вимогам, що дозволяє використовувати її як у наукових, так і у практичних цілях.

Використання тест-опитувальника у практиці діагностики життєстійкості дозволяє перейти до вивчення не тільки когнітивних конструктів (hardy-аттитюдів), а й емоційно-особистісного виміру властивості, що виявляється в особливостях переживання складних життєвих ситуацій, прояву зусиль із подолання особистістю викликів та випробувань з урахуванням різноманітності життєвого контексту. Отримані за допомогою тест-опитувальника ППЖ дані можна використовувати в психоконсультаційній, психотерапевтичній роботі, у процесі професійного відбору кадрів, для складання варіативного прогнозу поведінки та розвитку особистості у складних життєвих обставинах.

Список використаних джерел

1. Анастаси А. Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
2. Александрова Л. А. О составляющих жизнестойкости личности как основе ее психологической безопасности в современном мире. Известия ЮФУ. Технические науки. 2005. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sostavlyayuschih-zhiznestoykosti-lichnosti-kak-osnove-ee-psihologicheskoy-bezopasnosti-v-sovremennom-mire/viewer>

3. Білоус Р.М., Охрименко В.О. Вплив часової перспективи на життєстійкість молоді. Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2015. – № 3 (38). – С46-53.
4. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер, 2000. – 462 с.
5. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. – М.: МГУ, 1984. – 187 с.
6. Ващенко І., Ананова І. Особистість і життєві ситуації у концептуальному просторі психологічної науки. Проблеми сучасної психології. 2019. – Вип. 46. – С. 59-87.
7. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. – К.: ПАН ЛТД, 1994. – 276 с.
8. Кригер Е.А. Типы ситуаций неопределенности в профессиональной деятельности педагога. Вестник ТГПУ. 2014. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipy-situatsiy-neopredelennosti-v-professionalnoy-deyatelnosti-pedagoga>
9. Кузнецова О. В. Адаптивный потенциал жизнестойкой личности. Наука і освіта. 2009. – № 8. – С. 26-29.
10. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. – М.: Смысл. 2006. – 63 с.
11. Либина А. В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. – М.: Эксмо, 2008. – 400 с.
12. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / ред. – сост. Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 2012. – 672 с.
13. Санникова О. П., Брында И. В. Тест-опросник переживания профессионального кризиса (факторный анализ). Вісник Харківського університету. Серія Психологія. – 2000. – №472. – С. 28-32.
14. Ульянова Т.Ю. Співвідношення життєстійкості та емоційності особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – 2020. – №3. – С. 72-80.
15. Фомина Н.Ф., Федосеева Т.Е. Исследование показателей жизнестойкости в аспекте личности профессионала. Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 6.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=25947>.
16. Фомина А.Н. Жизнестойкость личности: монография. – Москва: МПГУ, Прометей, 2012. – 152 с.
17. Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. Проблеми сучасної психології. – 2018. – Вип. 42. – С. 211-231.
18. Dymek, J., Bidzan-Bluma, I., Bidzan, M., Borucka-Kotwica, A., Atroszko, P., Bidzan, M. Validity and reliability of the Polish adaptation of the Health-Related Hardiness Scale – the first confirmatory factor analysis results for a commonly used scale. Health Psychology Report. 2020. T. 8. Vol. 3. P. 248- 262.
19. Khoshaba, D., & Maddi, S. Early Antecedents of Hardiness. Consulting Psychology Journal, Spring 1999. Vol. 51, (n2), 1999. P. 106-117.
20. Kowalski, CM., Schermer, J. A. Hardiness. Perseverative Cognition, Anxiety and Health-Related Outcomes: A Case for and Against Psychological Hardiness. Psychological Reports. 2019. T. 122. Vol. 6. P. 2096-2118.
21. Luceno-Moreno, L., Talavera-Velasco, B., Jaen-Diaz, M., Martin-Garcia, J. Hardy Personality Assessment: Validating the Occupational Hardiness Questionnaire in Police Officers. Professional Psychology-Research and Practice. 2020. T 51. Vol. 3. P. 297- 303.
22. Maddi, S. Hardiness: An operationalization of existential courage. Journal of Humanistic Psychology, 2004. 44, 279-298.
23. Maddi, S. The Story of Hardiness : Twenty Years of Theorizing, Research, and Practice. Consulting Psychology Journal: Practice and Research. 2002. Vol. 54. №3. P. 173-185.
24. Malkin, V., Rogaleva, L., Kim, A., Khon, N. The Hardiness of Adolescents in Various Social Groups Frontiers in Psychology. 2019. Vol. 10.
25. Mazzetti, G., Guglielmi, D., Topa, G. Hard Enough to Manage My Emotions: How Hardiness Moderates the Relationship Between Emotional Demands and Exhaustion. Frontiers in Psychology. 2020. Vol. 11.

References

1. Anastazi A. Urbina S. Psihologicheskoe testirovanie. SPb.: Piter, 2001. 688 s.
2. Aleksandrova L. A. O sostavlyajushchih zhiznestojkosti lichnosti kak osnove ee psihologicheskoy bezopasnosti v sovremennom mire. Izvestija JuFU. Tehnicheskie nauki. 2005. #7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sostavlyayuschih-zhiznestoykosti-lichnosti-kak-osnove-ee-psihologicheskoy-bezopasnosti-v-sovremennom-mire/viewer>
3. Bilous R.M., Ohrimenko V.O. Vpliv chasovoї perspektivi na zhittstijist' molodi. Teoretichni i prikladni problemi psihologii. 2015. # 3 (38). S46-53.
4. Burlachuk L. F., Morozov S. M. Slovar'-spravochnik po psihodiagnostike SPb.: Piter, 2000. 462 s.
5. Vasiljuk F. E. Psihologija perezhivaniya: analiz preodoleniya kriticheskikh situacij. M.: MGU, 1984. 187 s.
6. Vashhenko I., Ananova I. Osobistist' i zhittsevi situacii u konceptual'nomu prostori psihologichnoi nauki. Problemi suchasnoi psihologii. 2019. Vip. 46. S. 59-87.
7. Klajn P. Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniyu testov. K.: PAN LTD, 1994. 276 s.
8. Krizisnaja psihologija. Spravochnik prakticheskogo psihologa [sost. S. L. Solov'eva]. M.: AST; SPb.: Sova, 2008. 286 s.
9. Kuznecova O. V. Adaptivnyj potencial zhiznestojkoj lichnosti. Nauka i osvita. 2009. № 8. S. 26-29.
10. Leontev D. A., Rasskazova E. I. Test zhiznestojkosti. M.: Smysl. 2006. 63 s.

11. Libina A. V. Sovladajushhij intellekt: chelovek v slozhnoj zhiznennoj situacii. M.: Jeksmo, 2008. 400 s.
12. Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy: uchebnoe posobie / red.-sost. D. Ja. Rajgorodskij. Samara: Izdatel'skij Dom "BAHRAH", 2012. 672 s.
13. Sannikova O. P., Brynza I. V. Test-oprosnik perezhivanja professional'nogo krizisa (faktornij analiz). Visnik Harkiv'skogo universitetu. Serija Psihologija. 2000. №472. S.28-32.
14. Ul'janova T.Ju. Spivvidnoshennja zhittestijosti ta emocijnosti osobistosti. Naukovij visnik Herson'skogo derzhavnogo universitetu. Serija Psihologichni nauki. 2020. №3. S.72-80.
15. Fomina N.F., Fedoseeva T.E. Issledovanie pokazatelej zhiznestojkosti v aspekte lichnosti professionala. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. – 2016. – # 6.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=25947>.
16. Fominova A.N. Zhiznestojkost' lichnosti: monografija. Moskva : MPGU, Prometej, 2012. 152 s.
17. Chihancova O. Zhittestijost' ta її зв'язок із цінностями особистості. Problemi suchasnoї psihologii. 2018. Vip. 42. S. 211-231.
18. Dymecka, J., Bidzan-Bluma, I., Bidzan, M., Borucka-Kotwica, A., Atroszko, P., Bidzan, M. Validity and reliability of the Polish adaptation of the Health-Related Hardiness Scale – the first confirmatory factor analysis results for a commonly used scale. Health Psychology Report. 2020. T. 8. Vol. 3. P. 248- 262.
19. Khoshiba, D., & Maddi, S. Early Antecedents of Hardiness. Consulting Psychology Journal, Spring 1999. Vol. 51, (n2), 1999. P. 106- 117.
20. Kowalski, CM., Schermer, J. A. Hardiness. Perseverative Cognition, Anxiety and Health-Related Outcomes: A Case for and Against Psychological Hardiness. *Psychological Reports*. 2019. T. 122. Vol. 6. P. 2096- 2118.
21. Luceno-Moreno, L., Talavera-Velasco, B., Jaen-Diaz, M., Martin-Garcia, J. Hardy Personality Assessment: Validating the Occupational Hardiness Questionnaire in Police Officers. *Professional Psychology-Research and Practice*. 2020. T 51. Vol. 3. P. 297- 303.
22. Maddi, S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 2004. 44, 279–298.
23. Maddi, S. The Story of Hardiness : Twenty Years of Theorizing, Research, and Practice. Consulting Psychology Journal: Practice and Research. 2002. Vol. 54. №3. P. 173-185.
24. Malkin, V., Rogaleva, L., Kim, A., Khon, N. The Hardiness of Adolescents in Various Social Groups *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10.
25. Mazzetti, G., Guglielmi, D., Topa, G. Hard Enough to Manage My Emotions: How Hardiness Moderates the Relationship Between Emotional Demands and Exhaustion. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11.

Надійшла до редколегії 29.08.20
Рекомендована до друку 05.10.20

Iryna Brynza, PhD (Psychological Sciences), Associate Prof.,
K.D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa, Ukraine
Oksana Kuznetsova, PhD (Psychological Sciences), Associate Prof.,
Odessa Academy of Continuing Education, Odessa, Ukraine

TEST QUESTIONNAIRE "PARTIAL POSITIONS OF PERSONALITY HARDINESS": RESULTS OF CREATION AND APPROBATION

The article presents the theoretical construction, stages of creation and results of psychometric verification of the test questionnaire "Partial positions of personality hardiness" (PPH). Hardiness stands for the ability of an individual to assimilate experience and development during life's difficulties. Partial positions of personality hardiness cover a specific manifestation of the characteristics in different types of hardships, which is implemented in a range of emotional reactions and feelings, the nature of psychological difficulties, mechanisms of assimilation of problem experience, coping strategies and transformation of unpleasant circumstances.

The developed test questionnaire contains 100 statements, distributed on 5 scales of 20 statements each: "hardiness in a situation of stress", "hardiness in a situation of frustration", "hardiness in a situation of conflict", "hardiness in a crisis", "resilience in situations of uncertainty". The algorithm of the original method construction provided for several stages that meet the requirements of modern psychometrics. At the stage of approbation of the test questionnaire its reliability (method of division in half, parallel test, check of independence of results from the personality of the diagnostician), obvious, constructive, convergent; competitive validity (methods of correlation, factor analysis), discriminativeness has been verified. The presence of correlations between the indicators of the PPH test questionnaire and the S. Muddy Test of hardiness (adapted by D. Leontiev, O. Rasskazova) indicates that the developed method measures the same psychological quality as the reference test, but low (from 0.20 to 0.30) and average (from 0.30 to 0.50) values of correlation coefficients indicate that the new method has different theoretical construction grounds. Comparison of data between the test-questionnaire of PPH and parallel tests ("Test-questionnaire of indicators' diagnostics of psychological crisis experience" (PE) (O. Sannikova, I. Brynza), and a method of "Self-assessment of mental states according to G. Eysenck") showed existence of negative correlations between the majority of comparative methods' indicators of ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$).

The results of approbation approved the conformity of the created method in accordance with psychometric requirements, which allows to use it both for scientific and practical purposes.

Keywords: hardiness, stress situation, frustration situation, crisis situation, conflict situation, uncertainty situation, psychometric indicators.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 22-26 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).4](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).4)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Юліана Букатару, канд. фармацевт. наук, асист.
Вищий державний навчальний заклад України
"Буковинський державний медичний університет", Чернівці, Україна
Марина Рева, канд. психол. наук, ст. викладач
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, Полтава, Україна
Ксенія Березяк, викладач
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
Навчально-науковий інститут психології та соціального захисту, Львів, Україна

ФОРМУВАННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

Базовими прийнято вважати три аспекти психосоматичних дефектів: психічні розлади, які проявляються в соматичній сфері, психічні розлади, які сформувались на основі соматичної патології, соматичні розлади, що зумовлені психічними патологіями, аномаліями особистості та психогенними чинниками. Ключовими ознаками можуть бути: органічні симптоми, фізіологічні кореляти тривожності, симптоми, які проявляються під час формування та розвитку психосоматичних розладів.

Ключові слова: стрес, фармакологічна корекція, психосоматоз, медична психологія, патопсихологія.

Вступ. Сучасний високотехнологічний інформаційно насичений світ зумовлює загострення проблеми зростання психологічного навантаження і стресів, що надає проблемі здоров'я та хвороби особливого значення. Психічні аномалії можуть здійснювати вплив на життя

будь-якої людини не залежно від її статусу, статку, професії. Психічні розлади можуть стати причиною тяжких страждань, які випадають на долю людини, або навпаки, стати джерелом натхнення та енергії. За рахунок того, що, на сучасному етапі, розрізняють два основних ком-

поненти здоров'я, психічне та фізичне, лікування хвороб різного типу відбувається по-різному, різними галузями науки. Наука яка вивчає психологічні вади та відхилення отримала назву патологічної психології.

Зважаючи на той факт, що основу класифікації психосоматичних розладів можуть становити різні критерії, а загальної системи класифікацій не існує, актуальності набуває проблема визначення класифікацій, які є найбільш популярними та використовуються для визначення різних психосоматичних розладів, а також під час визначення основних факторів, що зумовили їх виникнення та прояв.

Мета нашої статті полягає в необхідності визначення найбільш відомих та класичних підходів до класифікації психопатологічних захворювань, а також визначення причин їх виникнення.

Психологічна психологія або патопсихологія – це наука яка вивчає, систематизує та розкриває особливості різних видів психічних хвороб, визначає засоби профілактики даних захворювань та орієнтована на визначення методів та прийомів, які будуть максимально ефективними під час надання психічної підтримки хворим. Дослідники патологічної психології здійснюють постійний збір інформації, що дозволяє їм збирати інформацію про досліджувані явища, описувати їх та прогнозувати особливості розвитку тієї або іншої психічної хвороби. Зібрані дослідниками дані використовуються у процесі визначення психологічної патології та для надання психологічної підтримки хворому.

Огляд літератури. Відповідно до концептуальних положень сучасної інтегративної психологічної і медичної науки, що відображають структуру психосоматичних дефектів, виділено і використовується три базових аспекти психосоматичних дефектів: психічні розлади, першоджерелом яких є соматичні порушення, соматичні розлади, першоджерелом яких є психічні порушення, аномалії особистості викликані дією психопатогенних чинників (Гавенко, 2015; Бамбурак, 2019; Шевчук, 2011).

В зв'язку з тим, що постійно поглиблюються знання у галузі фізіології, психофізіології та в напрямі психічної діяльності, а вчені постійно досліджують базові аспекти психічної та фізіологічної діяльності людського організму, здійснюється розвиток психопатологічної науки. Першопочатково, під психосоматичними розладами в клінічній практиці розуміли дисфункції органів і систем організму, під час формування яких головним негативним чинником виступають стресові фактори: стреси, конфлікти, кризи, катастрофи і т.п. (Лиджи-Горяева, 2020).

Відповідно до визначення запропонованого Симулєвичем А.Б. психосоматичні розлади – це група хворобливих станів, які виникають за рахунок взаємодії психічних і соматичних факторів та проявляються у вигляді соматизації психічних порушень та психічних розладів які проявляються як наслідок соматичних відхилень (Ніконенко, 2016).

В статті Седих К.В. зазначено, що психосоматичні захворювання – це захворювання головною причиною яких є психічні процеси хворого зумовлені проявом таких емоційних станів як гнів, тривога, депресія, почуття провини і т.п. (Седих, 2017).

У сучасній медицині поняття "психосоматичні захворювання" розглядається як група хворобливих станів, які проявляються у формі езацербазії соматичної патології, формуванні загальних, що виникають під час взаємодії соматичних і психічних порушень, що відображають реакцію на психічне захворювання (Перетятко, 2017).

Не дивлячись на те, що поняття "психосоматичні захворювання" або "психосоматичні розлади" має чимало трактувань та синонімічних назв запропонованих різни-

ми вченими, існує уніфіковане означення, здійснене у системі DSM. Так з того моменту, як було введено американську систему класифікації DSM-III, психосоматичні захворювання почали називати "соматоформними розладами". Разом із визначеними поняттями, у медицині використовують "функціональні соматичні порушення" (М. Перре, 2012).

Визначаючи природу психосоматичних розладів Ф. Александер робить припущення про вплив трьох основних чинників: особистісної диспозиції, конструкції (схильності органа до захворювання – конституціональний фактор) та життєва ситуація, яка виконує роль фактора, що активізує та каталізує несвідомий конфлікт. Замикаючи в собі такі емоції як почуття провини, власної неповноцінності, невиражені сексуальні імпульси та інші негативні емоції людина сама провокує подальше порушення функцій вегетативних органів.

Теорія Шура пояснює причини які є базовими у разі виникнення психосоматичних розладів у дітей різного віку. Автор теорії зазначає, що діти різного віку по-різному реагують на психотравматичні впливи, причому, чим менше вік дитини, тим частіше її реакції мають соматичну спрямованість, але разом із тим, автор звертає увагу і на явище психосоматичної регресії (ресоматизації), яка зумовлює повернення на більш ранній тип реагування на негативні подразники.

Досліджуючи особливості формування та розвитку психосоматичних розладів актуальності набуває питання їх виникнення. Висновки таких дослідників як Волошко Н. І., Седих К. В., Перетятко Л. Г. та інших сходяться в тому, що негативні емоції є одним із ключових факторів, що лежать в основі формування та розвитку психосоматичних розладів (Влошко, 2015, Седих, 2017, Перетятко, 2017). Відповідно до висновків, зроблених Седих К. В. емоції здійснюють вплив на:

- імунну систему
- гормональний баланс;
- периферичну фізіологічну активність (частоту серцебиття, артеріальний тиск).

Визначаючи, як емоції впливають на фізіологічний стан людини, М. Перре досліджував вплив гніву, зокрема на серцево-судинну систему. Так він дійшов висновку, що гнів призводить до есенціальної гіпертонії (підвищеного кров'яного тиску), яка надалі сприяє розвитку стенокардії, інфаркту міокарда (М. Перре, 2012).

Під час проведення досліджень на щурах Г. Сельє здійснював на них вплив, зумовлюючи постійну дію стресових факторів. На основі своїх досліджень він дійшов висновку, що стрес зумовлює розвиток виразкових хвороб та порушень у роботі ендокринної системи.

В. Кенон описуючи фізіологію емоцій, відмічає, що під впливом емоцій рівень цукру в крові зростає, підвищується частота серцевих скорочень та артеріальний тиск, що доводить прямий вплив емоцій людини із роботою її соматичних систем (М.Перре, 2012).

Психопатологія визначає основні причини формування та прояву психосоматичних розладів та об'єднує їх у три основних групи:

- спадкові;
- психосоціальні;
- церебрально-органічні.

Класичними психосоматичними захворюваннями вважають хвороби, психологічні фактори в етіопатогенезі яких є доведеною:

- 1) есенціальна гіпертензія;
- 2) виразкова хвороба 12-палої кишки та виразковий коліт;
- 3) бронхіальна астма;
- 4) цукровий діабет;

- 5) нейродерміти;
- 6) ревматоїдний артрит;
- 7) ендокринні порушення (гіпер- та гіпотиреоз).

Близькими за ознаками прийняти вважати такі хвороби як ішемічна хвороба серця, міома матки та інші (Волошко, 2009; Кулаков, 2003).

На сьогоднішній день не існує загальної класифікації психосоматичних розладів, тож розглянемо найбільш відомі.

Однією з перших спроб класифікації психоневрологічних розладів є класифікація, запропонована К. Ясперсом, яка основана на визначенні ключових психосоматичних аспектів.

Першим аспектом К. Ясперс визначив соматичні відчуття, які проявляються у кожної людини в процесі життя. Автор класифікації зазначає, що відчуття, які виникають, є недиференційованими та низько усвідомленими, але разом із тим, він веде мову і про патологічні відхилення, такі як: психогенна анестезія, симптоми істерії, галюцинації та псевдогалюцинації, біль, що не має органічної основи.

Другим аспектом було визначено перманентні, що супроводжують будь-яку психічну активність соматичні явища (фізіологічний вияв емоцій)

Третій аспект – соматичні хвороби, які на пряму пов'язані із рівнем психічної активності людини. Серед них визначають такі види як:

- напади та непритомність (напади психогенного характеру, які проявляються в результаті надмірного психічного збудження);
- функціональні дисонанси в роботі внутрішніх органів (зміни голосу, слуху, фізіологічних процесів, збої в роботі кровоносної системи, травної, а також прояв псевдоневрологічних симптомів – тремору, заїкання тощо);
- соматичні хвороби, які К. Ясперс визначає як реакцію "душі", за рахунок того, що "душа" обирає і впливає на найслабші органи, наприклад, бронхіальна астма, гастрит, виразкова хвороба, тощо;
- дефекти комплексних інстинктивних поведінково-вчинкових паттернів (дисфункції сексуальні, різкі зміни у вазі, ендокринні порушення тощо).

Саме запропонована К. Ясперсом класифікація психоневрологічних розладів стала базовою і дозволила іншим застосовувати інші прийоми під час систематизації знань про види психічних розладів, за рахунок того, що саме К. Ясперс врахував всі можливі вияви емоцій та функціональних неврозів внутрішніх органів (Ясперс, 1997).

Класифікація, яка була здійснена Р. Лемке на основі такого критерію як соматоперцептивної конституції, яка властива будь-якому типу особистості. Порушення соматопсихічної сфери об'єднують у чотири основних групи:

- невропатії (невропатична конституція), що характеризується гіперсенситивністю у сфері тілесної перцепції гіперпатії, алгії, псевдомігрені, вродженої неповноцінності вегетативних функцій (судинні кризи, запаморочення, ортостатична непритомність, порушення серцебиття, пітливість тощо); гіпостенії (спричинені підвищеною втомлюваністю);
- соматотонія – гіпертрофоване усвідомлення соматичного Я з гедоністичним відчуттям підвищеного тілесного тону, потребою у фізичній активності і толерантністю до надвисоких навантажень;
- пропріоцептивний діатез – парадоксальність тілесної перцепції, тобто дещо інші багатосистемні соматизовані та соматоформні порушення (альтернативні полісистемні соматизовані та/або соматоформні розлади (тілесні фан-

тазії, синестезії, синестоалгії) поєднуються з гіперстезією загального почуття тіла (Старшенбаум, 2014)

Дослідження Маркова Ю. та Беріоса Дж. дозволили виокремити деперсоналізацію, як прояв дифіцитарного усвідомленого тілесного Я з нівелюванням проблем фізичного здоров'я, яка виражається у здатності долати тілесні недуги власними силами і сприйняттям захворювань, які можуть становити загрозу життю, раціонально, без емоційних виявів (Шаніна, 2013; Васюк Ю.А., Довженко Т.В. & Школьник, 2009)

Результати. На основі проведеного аналізу літератури із проблеми дослідження, можемо визначити та обґрунтувати наступні патології соматопсихічної сфери:

1. Невротичні патології, які проявляються в соматичній сфері і не мають медичного обґрунтування, але містять конверсійні, соматизовані і соматоформні порушення, які вимагають прояву надмірної уваги з боку медиків.

2. Дисоціативні або конверсійні розлади, які проявляються сумісно з тілесно-патологічними відчуттями, серед яких можуть бути гіпертензії окремих ділянок шкіри, або функціональні порушення в напрямі довільної іннервації, яка зумовлює прояв порушень у моториці та координації, наприклад, психогенна афонія, парез, параліч тощо. Дисоціативні розлади, за звичай, характеризуються перебільшеною виразністю, проявів клінічних ознак та феноменів, основною причиною яких є стреси з короточасними виявами, з часто повторюваними реакціями.

3. Соматизований розлад, який характеризується наявністю поліморфних, мінливих тілесних відчуттів, що має назву синдрому множинних скарг: психалгії, тахікардії, психогенний кашель, дискінезії жовчних шляхів тощо. Клінічні ознаки захворювань даної групи найчастіше пов'язані із психогенними чинниками, їх тривалість сягає 4-6 місяців.

4. Соматоморфні розлади, хронічні соматоморфні болючі дефекти, що проявляються у вигляді ідіопатичної алгії що супроводжується коморбідністю з розладами тривожного і депресивного спектру, формуванням залежності від алкоголю, опіатів. З погляду психопатології, розлади даної групи мають вигляд обмеженої іпохондрії, як стійкої монотипної алгії з обмеженою проекцією топографії та больовим супроводом, що зумовлює зміну поведінки та процесів мислення, які суцільно захоплені больовими відчуттями. Крім того, на поведінку особистості можуть впливати фобії іпохондричного характеру, вегетативні симптомокомплекси, можливі тактильні галюцинації як ускладнення у процесі розвитку хвороби (Carmony T. P., 1997)

5. Аутодеструктивна поведінка із спрямуванням до елімінації пошкодженої області (само пошкодження, хірургічне втручання). Клінічні ознаки, у більшості випадків, є спонтанними, зумовлені дією негативних соматогенних або психогенних чинників. Тривалість захворювань даної групи від пів року до кількох років, і, як правило, завершується повною редукцією алгічного синдрому.

6. Маскована депресія (соматизована, прихована, ларвірована, алекситимічна), або її прояв у легкій формі у вигляді депресивного стану, циклотимії, дистимії. Основні ознаки даної групи захворювань – туга та пригніченість загального стану. Як правило хвороба може "маскуватись" і залежно від "соматичної маски" виділяють органоневротичні, гіперсоматичні і гіперреактивні, алогічні, депресивно-больові патологічні прояви, які стають причиною виражених імплікованих психопатологічно-соматичних вад, що зумовлюють трансформацію тіла, спричиняючи неврози внутрішніх органів та соматомо-

рфну дисфункцію вегетативної нервової системи (Бурлачук, Грабская, & Кочарян, 2001)

7. Неврози органів, як фобічно-тривожні дефекти із комплексом симптомів вегетативного походження, що активізують морфологічні субклінічні відхилення: кардіоневроз, кардіоспазм, синдром гіпервентиляції, синдром роздратованого кишечника, порушення в будові та функціонуванні шлунка, сечового міхура тощо. Неврози органів можуть повторюватись, бути більш вираженими або прихованими але однозначно матимуть соматичну природу (Николаева, 2009; Васюк, Довженко & Школьник, 2009)

8. Кардіоневроз, що проявляється у вигляді вегетативних дисфункцій (больові відчуття, частота серцевих скорочень, підвищення артеріального тиску, загострення симптомів вегетативного характеру, втрата свідомості, запаморочення тощо), які визначаються як панічні напади, що супроводжуються фобіями, серед яких інсульт-, кардіо- та танатофобія та інші.

9. Гіпервентиляційний синдром, клінічними проявами якого є напади нестачі повітря, зміни, які, у результаті, спричиняють порушення частоти дихання, аерофагії, задишки, також можуть проявлятися панічні атаки, напади тривоги та кардіоневрози.

10. Функціональні зміни, що впливають на роботу травної системи, зокрема дисфагія та спазми стравоходу, болі в шлунку, нудота, блювання, печія тощо), синдром роздратованого кишечника, що супроводжується діареєю, запорами, больовими відчуттями, що можуть переплітатись із загальними розладами спричиненими тривожним розладами та канцерофобією.

11. Неврози сечового міхура, зумовлені відчуттям страху та нетриманням сечі, феноменом агорафобії та іншими фобіями.

12. Соматоморфний свербіж, первинним проявом якого є комплекс соматовегетативних симптомів, серед яких висипи на певних ділянках шкіри, еритеми, гіпертермії тощо, та вторинними виявами побічно-тривожних дефектів, які проявляються хвилями.

13. Синдром хронічної втоми, який виявляється довше ніж 6 місяців, та має стійкий характер та зумовлює рецидивне повторення симптомів навіть після незначного відпочинку. Головними ознаками даного захворювання є слабкість, втома, дефіцит енергії, дратівливість, погіршення пам'яті та уваги. Як наслідок хвороби проявляються артралгії, міалгії, запаморочення, головні болі, підвищення температури тіла тощо (Николаева, 2009; Бурлачук, Грабская, & Кочарян, 2001)

Обговорення. Використовуючи як основний критерій "психічні розлади психотичного реєстру", які проявляються в соматичній сфері, виділяємо:

- соматопсихоз – формується та проявляється за рахунок вісцеральних сенсопатій психотичного реєстру (проявляється у формі галюцинацій, фантазій соматичного характеру, фантастичних сенсопатій, алгій різного типу) і складних ургентних функціональних дефектів. Для обґрунтування дизестетичної кризи, що супроводжується вазомоторними (прискорення пульсу, підвищений артеріальний тиск), трофічними (діурез, блювота, зміна маси тіла тощо), термічними (пропасти) порушеннями, які будуть тісно переплітатись із проявами тривоги, агітації, загрозою власного існування та страхом смерті, припущенням і власною фантазією про те, що хвороба може бути невиліковною, або затяжність хвороби, а її симптоми можуть погано піддаватись лікуванню;

- дерматозійні марення найчастіше формуються та проявляються у літньому віці після тривалого латентно-

го періоду. Головними ознаками даного захворювання є тактильний галюциноз, що супроводжується анімаційним явищем. Сенсопатії проявляються комплексно, на основі ознак рухливості та предметності, під час яких виникають та проявляються больові відчуття: уколи, печіння тощо. Марення прийнято вважати симптомом вторинної групи тактильного галюцинозу, імовірний перехід до одержимості, наприклад до одержимості зараження паразитами, яка стає причиною аутоагресивної поведінки, або проявів аутоагресивної поведінки, орієнтованої на позбавлення себе від внутрішніх паразитів (використання для їх знешкодження токсичних речовин, або гострих предметів тощо);

- іпохондричні марення (параноя), які формуються та проявляються без патологій шкіри, слизових оболонок та внутрішніх органів, але проявляються симптомами соматичного ґенезу, причиною даного прояву є самолікування за допомогою ургентної терапії та можливої аутодеструктивної поведінки (аномальні соматичні ознаки, галюцинації тілесного та нюхового характеру тощо);

- параноя або іпохондричні марення під час формування не характеризуються проявами патологій на шкірі, слизових оболонках або внутрішніх органів, але супроводжуються відчуттями, що страждання є суто соматичного характеру, причиною чого може бути самолікування за допомогою ургентної терапії, за рахунок проявів аутодеструктивної поведінки (аномальними соматичними ознаками, нюховими або тактильними галюцинаціями тощо);

- дисморфічні марення (іпохондрія краси), характеризується як надумана фізична вада, що є неприємною для оточуючих, характеризується власною переконаністю хворого в тому, що він має патології або деформації структури тіла. Як правило, дана переконаність стає передумовою для виникнення соціофобії, яка характеризується такими проявами як приховування надуманих дефектів зовнішності (захисні реакції), повна соціальна ізоляція (уникання), пластичні операції (хірургічні втручання) та прояв ауто деструкції (Васюк, Довженко & Школьник, 2009; Jackson, Aiken, 2000)

Висновки. Узагальнюючи, можемо говорити про те, що основними передумовами формування та прояву психосоматичних розладів можуть бути як умови психосоціальної нестабільності, так і порушення в роботі основних систем органів, таких як нервова або ендокринна. Зійшлися дослідники і в тому, що ряд психосоматичних розладів може успадковуватись, але прояв їх є не обов'язковим, залежно від факторів оточуючого середовища, в яких перебуває особистість.

Щодо класифікації психосоматичних розладів, то єдиної системи класифікацій не існує, але залежно від того, який критерій взято за основу класифікації, найбільш повними можна вважати класифікацію запропоновану К. Ясперсом, Р. Лемке та інших. Узагальнивши критерії класифікації, взяті за основу Шаніною Г. Е., Васюком Ю. А., Довженко Т. В., Бурлачук Л. Ф. запропонували сучасний підхід до систематизації психопатологій, використання яких буде актуальним як у медичній психології, так і в патопсихології.

Список використаних джерел

1. Бамбурек Н. Психологічний аналіз проблеми систематики соматичних розладів // Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки – 2019 – №3(14). – С. 18-31
2. Бурлачук Л. Ф., Грабская И. А., Кочарян А. С. Основы психотерапии : учебное пособие для студентов, которые обучаются по специальности "Психология". – Киев : Ника-центр, 2001. – 320 с
3. Васюк Ю. А., Довженко Т. В., Школьник Е. Л. Депрессивные и тревожные расстройства в кардиологии. – Москва, 2009. – 199 с.

4. Волошко Н.І. Психологічні особливості внутрішньоособистісних конфліктів у хворих на артеріальну гіпертензію : монографія / Н.І. Волошко. – К. : Наук. світ, 2009. – 198 с.
5. Волошко Н.І. Психосоматичні хвороби як результат впливу негативних психологічних факторів // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. – 2015 – № 30. – С. 126-135.
6. Клиническая психология и психотерапия / под ред. М. Перре, У. Бауманна. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2012. – 944 с.
7. Кулаков С.А. Основы психосоматики / С.А. Кулаков. – СПб. : Речь, 2003. – 288 с.
8. Лиджи-Горяева А. А. Классификация психосоматических расстройств // Инновационная наука. – 2020. – №1. – С. 116-119.
9. Мартинюк А.І. Патопсихологія. Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2019 – 208 с.
10. Ніконенко Ю.П. Клінічна психологія. Навч. посіб. – К.: КНТ, 2016. – 369 с.
11. Перетятко Л.Г., Тесленко М.М. Психосоматичні розлади: сучасний стан проблеми // Психологія і особистість. – 2017. – №2(12). – С. 137-147.
12. Психіатрія і наркологія : підручник / В.Л. Гавенко, В.С. Бітенський, В.А. Абрамов та ін. ; за ред. В.Л. Гавенка, В.С. Бітенського. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : ВСВ "Медицина" – 2015. – 512 с.
13. Психосоматика. Телесность и культура / под ред. В. В. Николаевой. – Москва : Академический проект, 2009. – 311 с.
14. Седих К.В. Формування психосоматичної компетентності в психологічному консультуванні подружніх пар // Психологія і особистість – 2017. – № 2 (12). – С. 158-167.
15. Старшенбаум Г. В. Психосоматика и психотерапия. Исцеление души и тела. – Москва : Феникс, 2014. – 350 с.
16. Шанина Г. Е. Психогигиена и психопрофилактика. – Москва : Логос, 2013. – 148 с.
17. Шевчук А.М. Психосоматичні порушення у постраждалого населення внаслідок надзвичайної ситуації // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2011. – №10. – С. 302-313
18. Ясперс К. Общая психопатология / пер. с нем. – Москва, 1997. – 1054 с.
19. Carmody T. P. Health-related behaviours: common factors : Cambridge Handbook of Psychology. Health and Medicine. Cambridge, 1997. P. 117-120.
20. Carver C., Harris S. How important is the perception of personal control? Personality and Social Psychology Bulletin. 2000. Vol. 26. № 2. P. 139-150.
21. Jackson K. M., Aiken L. S. A Psychosocial model of sun protection and sunbathing in young women: the impact of health beliefs, attitudes, norms, and selfefficacy for sun protection. Health Psychology. 2000. Vol. 19. № 5. P. 458-468.

References

1. Bamburak N.(2019) Psykologichnyj analiz problemy systematyky somatichnykh rozladiv. Zbirnyk naukovykh prac" Nacional'noyi akademiyi derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Seriya: psykologichni nauky, №3(14),s.18-31

2. Burlachuk L. F., Grabskaja I. A., Kocharjan A. S.,(2001) Osnovy psihoterapii: uchebnoe posobie dlja studentov, kotorye obuchajutsja po special'nosti "Psihologija". Nika-centr, Kiev, Ukraina.
3. Vasjuk Ju. A., Dovzhenko T. V., Shkol'nik E. L.,(2009) Depressivnye i trevozhnye rasstrojstva v kardiologii. Moskva, Rossija.
4. Voloshko N.I., (2009), Psykologichni osoblyvosti vnutrishn'oosobystisnyx konfliktiv u xvoryx na arterial'nu hipertenziju : monohrafiya. Nauk. Svit, Kiev, Ukraina.
5. Voloshko N.I., (2015), Psyxosomatychni xvoroby yak rezultat vplyvu nehatyvnyx psyxologichnyx faktoriv. Zbirnyk naukovykh prac" K-PNU imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psyxologiiy imeni H.S.Kostyuka NAPN Ukrainy. Problemy suchasnoyi psyxologiiy, № 30, s.126-135.
6. Perre M., Baumann U., (2012), Klinicheskaja psihologija i psihoterapija,SPb.: Piter, Rossija.
7. Kulakov S.A., (2003), Osnovy psihosomatiki. SPb.: Rech, Rossija.
8. Lidzhi-Gorjaeva A.A., (2020), Klassifikacija psihosomaticheskix rasstrojstv. Innovacionnaja nauka, №1, s.116-119
9. Martynyuk A.I., (2019) Patopsykologiya. Navchalnyj posibnyk. Centr navchalnoyi literatury, Kiev, Ukraina.
10. Nikonenko Yu.P., (2016). Klinichna psyxologiya. Navchalnyj posibnyk. KNT, Kyiv, Ukraina.
11. Peretyatko L.H., Teslenko M.M. (2017), Psyxosomatychni rozlady: suchasnyj stan problemy. Psyxologiya i osobystist", №2(12), s.137 – 147
12. Havenko V.L., Bitenskyj V.S., Abramov V.A. ta in. (2015), Psyxiatriya i narkologiya: pidruchnyk — 2-he vyd., pererobl. i dopov. VSV "Medycyna", Kyiv, Ukraina.
13. Nikolaeva V. V.(2009), Psihosomatika. Telesnost' i kultura. Akademicheskij proekt, Moskva, Rossija.
14. Sedyx K.V., (2017), Formuvannya psyxosomatychnoyi kompetentnosti v psyxologichnomu konsul'tuvanni podruzhnix par. Psyxologiya i osobystist , № 2 (12), s.158-167
15. Starshenbaum G. V., (2014), Psihosomatika i psihoterapija. Iscelenie dushi i tela. Feniks, Moskva, Rossija.
16. Shanina G. E., (2013), Psihogigiena i psihoprofilaktika. Logos, Moskva, Rossija.
17. Shevchuk A.M., (2011), Psyxosomatychni porushennya u postrazhdaloho naselennya vnaslidok nadzvychajnoyi sytuaciyi. Problemy ekstremalnoyi ta kryzovoyi psyxologiiy, №10, s.302-313
18. Jaspers K. (1977). Obshhaja psihopatologija (per. s nem.), Moskva, Rossija.
19. Carmody T. P. Health-related behaviours: common factors : Cambridge Handbook of Psychology. Health and Medicine. Cambridge, 1997. P. 117-120.
20. Carver C., Harris S. How important is the perception of personal control? Personality and Social Psychology Bulletin. 2000. Vol. 26. № 2. P. 139-150.
21. Jackson K. M., Aiken L. S. A Psychosocial model of sun protection and sunbathing in young women: the impact of health beliefs, attitudes, norms, and selfefficacy for sun protection. Health Psychology. 2000. Vol. 19. № 5. P. 458-468

Надійшла до редколегії 14.09.20
Рекомендована до друку 15.10.20

Yuliana Bukataru, PhD in Pharmacy, Assist.
Higher State Educational Institution of Ukraine
"Bukovynian State Medical University", Chernivtsi, Ukraine
Marina Reva, PhD (Psychological Sciences), Senior Lecturer
Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko, Poltava, Ukraine
Ksenia Berezyak, Lecturer
Lviv State University of Life Safety,
Educational and Scientific Institute of Psychology and Social Protection, Lviv, Ukraine

FORMATION AND CLASSIFICATION OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS

According to the conceptual provisions of modern integrative psychological medical science, which highlight the features of the classification of psychosomatic disorders, the basic is considered to be three aspects of psychosomatic defects: mental disorders manifested in the somatic sphere, mental disorders formed on the basis of somatic pathology, somatic disorders pathologies, personality anomalies and psychogenic factors. In summary, we can say that the main prerequisites for the formation and manifestation of psychosomatic disorders can be both conditions of psychosocial instability and disorders of major organ systems, such as nervous or endocrine. Researchers also agree that a number of psychosomatic disorders can be inherited, but their manifestation is not mandatory, depending on the environmental factors in which the individual is. Regarding the classification of psychosomatic disorders, there is no single system of classifications, but depending on which criterion is taken as the basis of classification, the most complete can be considered the classification proposed by K. Jaspers, R. Lemke and others.

The basis for the classification of psychopathological disorders are signs that are defined as criteria. So the key signs can be: organic symptoms, physiological correlates of anxiety, symptoms that appear during the formation and development of psychosomatic disorders.

Keywords: psychopathological disorders, stress, pharmacological correction, psychosomatosis, types and manifestations of psychosomatic disorders, medical psychology, pathopsychology

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 27-32 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).5](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).5)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Світлана Гозак, д-р мед. наук,
ДУ "Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України"
ORCID ID 0000-0002-6379-7331
Олена Єлізарова, канд. мед. наук, ст. наук. співроб.
ДУ "Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України"
ORCID ID 0000-0002-2860-9059
Тетяна Станкевич, канд. мед. наук, ст. наук. співроб.
ДУ "Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України"
ORCID ID 0000-0003-3998-3748
Наталія Дюба, дитячий та сімейний психолог, арт-терапевт,
Корекційний педагог, Броварська загальноосвітня школа №9
ORCID ID 0000-0002-7139-0021
Алла Парац, канд. мед. наук, провід. наук. співроб.
ДУ "Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України"
ORCID ID 0000-0003-4301-5336
Наталія Лебединець, канд. біол. наук, доц.
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
ORCID ID 0000-0002-1609-2240

ВПЛИВ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ 1–11 КЛАСІВ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ЇХ ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН

Введення дистанційної навчання (ДН) стало викликом для всіх учасників освітнього процесу та вплинуло на життєдіяльність та самопочутті дітей. Метою дослідження було вивчення впливу різних форм ДН на показники тривожності та депресії (Т&Д) у дітей шкільного віку.

Було проведено он-лайн опитування 760 з використанням RCADS. Усі респонденти підписали інформовану згоду. Для статистичного аналізу використовували ANOVA (STATISTICA 8.0). Моделі були скориговані відповідно до віку та статі респондентів.

Більше 20% батьків повідомили високий психологічний стрес під час ДН. Адаптація протікала легше і швидше у респондентів, які змогли організувати віртуальне спілкування та отримали підтримку від викладачів. Патологічне підвищення рівня Т&Д виявлено у 14,4±1,3% респондентів. Дівчаток із клінічними проявами Т&Д було в 2,8 рази більше, ніж хлопців ($p < 0,001$). Формати ДН "Всеукраїнської онлайн-школи" та індивідуальне навчання не суттєво вплинули на рівень Т&Д ($p > 0,5$). Зниження показників Т&Д було виявлено під час онлайн уроків вчителя з класом ($p < 0,001$). Шанси підвищення рівня Т&Д у дітей шкільного віку зростають у 1,8 рази у разі використання неінтерактивних форм навчання ($OR = 1,78$; ДІ 1,17–2,69; $p < 0,01$).

Отже, онлайн-уроки та підтримка вчителів допомагають зменшити негативний вплив на психоемоційний стан учнів й це необхідно враховувати під час планування та організації ДН у закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: дистанційне навчання, COVID-19 пандемія, діти шкільного віку, показники тривожності і депресії.

Вступ. Пандемія COVID-19 стала викликом для людства у різних аспектах, у тому числі для освітнього процесу. Враховуючи потенційну можливість впровадження карантинних заходів у майбутньому, є нагальна необхідність ретельно вивчити особливості дистанційного навчання та його вплив на фізичне і психічне здоров'я дітей і підлітків. Вже з'явилися перші здобутки педагогічних досліджень щодо дистанційного навчання дітей і молоді [1–4]. Карантинні заходи під час спалахів інфекційних хвороб є надійним засобом попередження розповсюдження хвороби, втім можуть мати і негативні ефекти, призводячи до обмеження соціальних контактів і пересування дітей.

Дослідження, які проведені науковцями ще до пандемії COVID-19, доводять, що в умовах депривації у дітей і молоді спостерігається підвищення рівня тривожності, гіперактивності, агресії, а також різних видів залежності (від солодкого, алкоголю та інших) [5]. Наші попередні дослідження показали, що за низького рівня рухової активності ризик розвитку невротизму у школярів зростає у 2,5 рази [6], а також те, що поява тривожних станів у школярів залежить від високого рівня навчального навантаження. У свою чергу високий рівень тривожності призводить до зменшення розумової працездатності у дітей [7].

Вже з'явилися і перші дослідження психічного здоров'я дітей під час спалаху COVID-19, результати яких свідчать про значний психосоціальний вплив на дітей і підлітків, включаючи підвищення рівнів тривожності і депресії [8].

Отже, у даний час актуальним є вивчення впливу різних факторів режиму дня школярів під час карантин-

ну, у тому числі фактору дистанційного навчання, на їх здоров'я, що дозволить у подальшому використовувати ці дані для оптимізації життєдіяльності дітей і підлітків.

Метою даної статті є встановлення впливу різних форм дистанційного навчання під час карантинних заходів на показники тривожності і депресії дітей шкільного віку.

Матеріали і методи. Опитування батьків школярів 1–11 класів було проведено на он-лайн платформі <https://www.surveymonkey.com> за допомогою спеціально розробленої анкети. Усі учасники анкетування підписали інформовану згоду.

Опитування проведено з 17 квітня по 5 червня 2020 року. Оскільки опитування стартувало через місяць після впровадження карантинних заходів, учні мали сталу поведінку, характерну для даної ситуації.

До аналізу прийнято 920 повністю заповнених анкет (497 хлопців та 432 дівчини) з 68 населених пунктів усіх регіонів України. У міській місцевості проживає 802 респонденти (87,2 %), у сільській – 118 (14,7 %). За віковими групами і за статтю отримані градації однорідні у всіх групах міської та сільської місцевості ($p > 0,1$). Для підтвердження валідності та надійності опитувальника проводили повторне анкетування з інтервалом від 2 тижнів до 1 місяця після першого ($n = 185$). Значення коефіцієнтів внутрішньокласової кореляції (ICC) у діапазоні 0,80–0,95 підтвердила надійність опитувальника.

Анкета складалась із 6 блоків і містила 79 запитань щодо діяльності дитини протягом доби. Для цієї статті аналізувалась інформація про дистанційне навчання, яка включала питання про форму навчання та відношення батьків до дистанційного навчання. Для уточ-

нення думки батьків щодо дистанційного навчання, було проведено додаткове опитування у соціальній мережі Facebook ($n = 220$). У результаті опитування отримано 97 позитивних ($(44,1 \pm 3,3) \%$) і 123 негативні ($(55,9 \pm 3,3) \%$) відгуки батьків щодо дистанційного навчання. Рефлексії батьків, які було висловлено у довільній формі, класифікували за проявами психологічного комфорту/дискомфорту.

Для визначення рівня тривожності та депресії школярів застосували короткий варіант дитячої шкали тривожності та депресії (Revised Children's Anxiety and Depression Scale – RCADS), який призначений для заповнення батьками, а не самою дитиною. Ця шкала рекомендована для дітей від 8 до 18 років [9]. Дозвіл на використання RCADS люб'язно надав один із авторів – Bruce F Chorpita (Professor, Ph.D., University at Albany, State University of New York).

Анкета RCADS складається з 25 питань, на кожне з яких можна надати один із чотирьох варіантів відповідей (так = 3, часто = 2, іноді = 1, ні = 0). Обробка результатів проходить три етапи: визначення суми "сирих" балів, перетворення цих балів у підсумкові бали за формулами, які враховують стать та вік дитини і на останньому етапі проводиться визначення ступеню тривожності, депресії та загальної оцінки тривожності та депресії.

У результаті обробки анкети ми отримали бальні оцінки за кожною категорією характеристики особистості та градації, які характеризують зміни психічного стану у школярів від 8 до 17 років ($n=760$). Визначено три групи школярів: які мають нормальний рівень тривожності та депресії (65,0 балів і менше), межові розлади особистості (від 65,1 до 70,0 балів) та клінічно виражені симптоми (70,1 балів і більше).

Для статистичного аналізу були використані t-тест Стьюдента з поправкою Уелча, дисперсійний аналіз (ANOVA), таблиці спряженості з визначенням критерію χ^2 (STATISTICA 8.0). Для обчислення показників за шкалою RCADS використовували SPSS Syntax for Batch Scoring (updated April 2016), який розміщено авторами RCADS на ресурсі <https://www.childfirst.ucla.edu/resources/>. Відношення шансів розраховували з використанням програми Medcalc.

Результати. Впровадження карантинних заходів у зв'язку з пандемією COVID-19 унеможливило навчання дітей безпосередньо у закладах освіти. Отже, учасникам навчального процесу довелося швидко пристосуватися до нових умов і впроваджувати нові, дистанційні форми навчального процесу.

На національному рівні з 6 квітня 2020 року для учнів 5–11 класів, а з 28 квітня для учнів 1–4 класів з усієї країни стартував проєкт "Всеукраїнська школа онлайн" [<https://mon.gov.ua/ua/tag/vseukrayinska-shkola-onlajn>]. Окрім цього на рівнях класу та школи були можливі інші форми дистанційного навчання: онлайн уроки вчителя з класом на доступних платформах, наприклад ZOOM; офлайн уроки (попередньо записані уроки або відеоролики без можливості безпосереднього спілкування учнів із вчителем і класом); завдання для учнів для самостійного опанування, які переважно надавались вчителем у месенджерах типу Viber, соціальних мережах або іншим способом.

За уроками "Всеукраїнської школи онлайн" навчались понад третини школярів (34,7 %) і статистично достовірних відмінностей між частками учнів із міської та сільської місцевості не визначено ($p > 0,1$). Найбільший відсоток учнів, які переглядали уроки, зафіксовано саме серед дітей середнього і старшого шкільного віку ($46,7 \pm 2,4$ %) та ($32,8 \pm 4,3$ %) відповідно, а найнижчий відсоток виявлено серед учнів 1-х класів ($15,5 \pm 3,5$ %). Серед учнів 2–4 класів – ($25,2 \pm 2,6$ %).

Заняття у форматі "Онлайн уроки вчителя з класом" проводились переважно у міських навчальних закладах, особливо в найкрупніших містах ($(60,4 \pm 2,1) \%$ учнів). У містах із кількістю жителів менше 500 тис. та сільських населених пунктах частка учнів, що займалися у такому форматі, коливалась від 11,3 до 38,5 %. Можливо це пов'язано з більшим технічним забезпеченням такого формату у закладах освіти та учасників навчального процесу у великих містах. За віковими групами статистично достовірних відмінностей не виявлено: частка учнів коливалась від 43,4 % у групі 10–11 класів до 52,7 % у 1-му класі ($p > 0,1$). Всього за цим форматом навчання займалися 48,2 % учнів.

Формат "дистанційне навчання офлайн" використовували 45,4 % учнів. У віковому аспекті частка учнів, яка займалась дистанційно офлайн, підвищувалась з 1-го по 11 клас ($r = 0,15$; $p < 0,001$). Так, серед учнів 1-х класів частка дітей, що навчалась за цією формою дистанційного навчання становила ($30,9 \pm 4,4$ %), серед учнів 2–4 класів – ($41,5 \pm 3,0$ %), серед учнів 5–9 класів – ($48,1 \pm 2,4$ %), серед учнів 10–11 класів – ($59,0 \pm 4,5$ %) ($\chi^2 = 21,1$; $p < 0,001$).

36 % учнів займалися за форматом навчання у формі завдань у месенджерах і соціальних мережах. Найбільша частка учнів, які займалися за цим форматом ($53,5 \pm 5,9$ %), спостерігається серед жителів сільської місцевості. У інших населених пунктах частка учнів, що займалися за цією формою навчання коливалась у діапазоні 23,7 – 38,3 %. Відмінності між градаціями статистично значущі ($\chi^2 = 12,7$; $p < 0,05$). Найменша частка учнів, що займалися за цією системою виявлена серед учнів 1-х класів ($24,6 \pm 4,1$ %), найбільша – серед учнів 10-11 класів ($46,7 \pm 4,5$ %) ($\chi^2 = 12,4$; $p < 0,01$).

Окрім цих нових форматів дистанційного навчання, запроваджених на період карантину, існує також і постійний формат дистанційного індивідуального навчання (домашня освіта). 8,3 % учнів займаються за цим варіантом. За віковими групами частки дітей, що навчались у форматі індивідуального навчання, статистично не відрізнялись і в цілому у кожній віковій групі частка учнів становила близько 8,0 % ($p > 0,7$).

Відношення батьків до дистанційного навчання не залежить від місця проживання ($\chi^2 = 7,1$; $p > 0,3$) та віку школярів ($\chi^2 = 6,8$; $p > 0,6$). Нейтральне відношення мають (44,0 $\pm$ 1,6) % батьків, а негативне та позитивне відповідно (29,1 $\pm$ 1,5) % та (26,9 $\pm$ 1,5) % батьків.

Більше 20 % батьків під час дистанційного навчання відзначили високе психологічне напруження своє та школярів (табл. 1). Негативними наслідками дистанційної освіти для усіх вікових груп батьки школярів також відзначили демотивацію до навчання, перш за все, у зв'язку з відсутністю діалогу з учителем. Особливо це стосувалось учнів молодших класів, але навіть старшокласники, які здатні до самостійної роботи, неохоче сприймали завдання у вигляді посилань на ролики у YouTube, уроки "Всеукраїнської школи онлайн" та завдання для самостійної роботи у месенджерах і соціальних мережах. Якщо діти молодшого шкільного віку охоче звертались за допомогою у навчанні до батьків, то школярі середньої та старшої вікової групи або намагались вирішити проблеми самостійно, або взагалі не виконували складні завдання. Відсутність конкуренції з однокласниками під час дистанційного навчання також знизило мотивацію до навчання у багатьох учнів, але деякі старшокласники, навпаки, без публічних виступів, відчули більшу впевненість у власних силах.

Ще однією проблемою організації дистанційного навчання є відсутність необхідного обладнання для про-

ведення відеоуроків як у навчальних закладах, так і у сім'ях, де виховуються школярі. Особливо гостро ця проблема стоїть у багатодітних сім'ях.

Також ряд негативних відгуків у тій чи іншій формі виявив проблему необ'єктивного оцінювання знань

учнів, що проявлялось або відсутністю реакції педагога на виконання/не виконання домашнього завдання та контрольних робіт, або виставляння оцінок за підсумками попереднього півріччя.

Таблиця 1

Рефлексії батьків щодо дистанційного навчання, %

Негативні враження			Позитивні враження		
Рефлексія	n	P±m	Рефлексія	n	P±m
Психологічне напруження батьків та школярів внаслідок постійного контролю за процесом онлайн навчання	49	22,3±2,8	Діти стали більше читати та заводити нові знайомства онлайн	14	6,4±1,6
Низька інтерактивність	15	6,8±1,7	Підвищилась самодисципліна; здатність до самостійної роботи, об'єктивно підвищились оцінки	28	12,7±2,2
Низька комп'ютерна грамотність вчителя	11	5,0±1,5	Відсутність необхідності у публічних виступах додало впевненості і підвищило мотивацію до навчання	5	2,3±1,0
Необ'єктивне оцінювання виконання самостійної роботи або взагалі відсутність оцінок (вчителі не перевіряли завдання; підсумкові оцінки поставили автоматично такі самі як за перше півріччя; не змогли впровадити систему оцінювання онлайн, тому оцінки були відсутні)	7	3,2±1,2	Дало можливість школярам вибирати формат навчання для самостійного опрацювання матеріалу	12	5,5±1,5
Відсутність у навчальному закладі технічних можливостей для проведення онлайн уроків	15	6,8±1,7	Можливість дивитись уроки повторно	10	4,5±1,4
Відсутність персонального комп'ютера в сім'ї або неможливість забезпечити ним кожну дитину у багатодітних сім'ях.	10	4,5±1,4	Відсутність необхідності ходити до школи вивільнило час для самоосвіти, хобі, спілкування з сім'єю	12	4,5±1,4
Відсутність контакту з однокласниками	16	7,3±1,8	Повна інтерактивність, цікаві лекції	18	8,2±1,8

Позитивні відгуки, як правило, були отримані від батьків учнів, які самі здатні до самоорганізації у разі отримання завдань за допомогою месенджерів чи соціальних мереж або якщо учні навчаються у закладах із добре організованим онлайн навчанням вчителя з класом із відповідним технічним забезпеченням та високою комп'ютерною грамотністю педагогів. Водночас учні отримували об'єктивне оцінювання їх самостійної роботи та мали можливість спілкуватись із вчителем та однокласниками в режимі онлайн. Особливо це стосується молодшої вікової групи. Батьки школярів 1-4 класів відзначили, що настрій дитини та мотивація до навчання підвищилась із введенням у навчальний процес інтерактивних занять з елементами тісної взаємодії між дитиною, вчителем та однокласниками. Частина батьків, що дали позитивні відгуки, зазначили, що перебування дітей вдома покращило їх спілкування із сім'єю, сприяло підвищенню тривалості та якості сну і зниженню тривожності дитини.

Вищезазначене ще раз підкреслює, що планування проведення дистанційної освіти з урахуванням особливостей моделей поведінки "дитина-дорослий" та "дитина-дитина" підвищить ефективність процесу навчання.

Ситуацію, що склалась на початку карантину, яка вивела дітей та батьків зі звичного ритму життя, можна розглядати як стресовий фактор, під дією якого активуються адаптаційні процеси. Результати дослідження показали, що адаптація легше і швидше проходила у осіб, які змогли створити та підтримувати віртуальне коло спілкування та отримували підтримку від вчителів. Як приклад успішної адаптації до умов карантину та дистанційного навчання можна навести підвищення цікавості до процесу читання та спілкування з однолітками онлайн. Процесу адаптації сприяли онлайн уроки, які проводились у форматі конференції з однокласниками та активним залученням дитини до процесу навчання. І міські діти виявлялись у кращих умовах, ніж сільські. Так, у міській місцевості уроки онлайн вчителя з класом проводились у (53,0±1,8) % респондентів, а у сільській – у (15,3±3,3)% (p<0,001).

Рівень показників тривожності та депресії може бути маркером сприйняття школярами тих чи інших форм дистанційного навчання. Тому було проведено вивчення відмінностей показників психоемоційного стану дітей залежно від форми дистанційного навчання.

Встановлено, що дистанційне навчання у форматах "Всеукраїнської школи онлайн" та індивідуального навчання (домашня освіта) суттєво не впливають на зміни тривожності та депресії у школярів (табл. 2). Заняття у формі завдань у месенджерах та соціальних мережах суттєво підвищують і рівень тривожності і рівень депресії школярів, а дистанційне навчання офлайн підвищує рівень тривожності. Проте, зниження показників тривожності та депресії визначено під час проведення онлайн уроків вчителя з класом у режимі реального часу.

Враховуючи протилежні тенденції формування психоемоційного стану дітей під впливом двох форматів: Онлайн уроки вчителя з класом (позитивний вплив) та Завдання у соціальних мережах (негативний вплив), нами проведено більш детальне дослідження за допомогою дисперсійного аналізу. На рис. 1 наведено графічне зображення впливу Онлайн уроків вчителя з класом на особливості дисперсії балів загальної оцінки тривожності та депресії за шкалою RCADS з урахуванням віку та статі.

Встановлено, що врахування в моделі усіх трьох факторів (формат навчання, вік, стать) призводить до достовірних відмінностей між рівнями показника (F=5,2; p<0,001). Найбільші відмінності виявлені в учнів 2-4 класів (t=3,4; p<0,001). В учнів з 5 по 11 клас ці показники не мали достовірних відмінностей (t=1,6; p>0,05). Це свідчить про суттєве підвищення проявів тривожності і депресії в учнів молодшої вікової групи за відсутності інтерактивного навчання. Отже, суб'єктивна думка батьків підтверджується об'єктивними зрушеннями показників тривожності та депресії у їхніх дітей.

На рис. 2 приведено аналогічне графічне зображення впливу дистанційного навчання у формі Завдань у соціальних мережах на особливості дисперсії балів загальної оцінки тривожності та депресії дітей за шкалою RCADS з урахуванням віку і статі.

Таблиця 2

Середні значення загального показників тривожності та депресії школярів 8–17 років за формою дистанційного навчання, бали

Показники	Форма дистанційного навчання				t	p
	n	Впроваджувалась	n	Не впроваджувалась		
	Всеукраїнська школа онлайн					
Депресія	278	52,5 ± 0,8	482	52,7 ± 0,6	-0,3	0,790
Тривожність	278	52,6 ± 0,7	482	52,3 ± 0,5	0,3	0,771
Загальна оцінка	278	52,7 ± 0,8	482	52,7 ± 0,6	0,1	0,924
	Онлайн уроки вчителя з класом					
Депресія	369	51,5 ± 0,6	391	53,8 ± 0,6	-2,6	0,010
Тривожність	369	51,2 ± 0,6	391	53,5 ± 0,6	-2,6	0,008
Загальна оцінка	369	51,4 ± 0,6	391	53,9 ± 0,6	-2,9	0,004
	Дистанційне навчання офлайн					
Депресія	365	52,9 ± 0,7	395	52,4 ± 0,6	0,6	0,530
Тривожність	365	53,4 ± 0,6	395	51,4 ± 0,6	2,4	0,017
Загальна оцінка	365	53,5 ± 0,7	395	51,9 ± 0,6	1,7	0,082
	Завдання у соціальних мережах					
Депресія	287	54,6 ± 0,8	473	51,4 ± 0,5	3,4	0,001
Тривожність	287	54,0 ± 0,7	473	51,4 ± 0,5	2,9	0,004
Загальна оцінка	287	54,7 ± 0,8	473	51,5 ± 0,5	3,4	0,001
	Індивідуальне навчання на постійній основі (домашня освіта)					
Депресія	57	53,4 ± 1,7	703	52,6 ± 0,5	0,5	0,643
Тривожність	57	53,3 ± 1,6	703	52,3 ± 0,4	0,6	0,548
Загальна оцінка	57	53,7 ± 1,7	703	52,6 ± 0,5	0,6	0,544

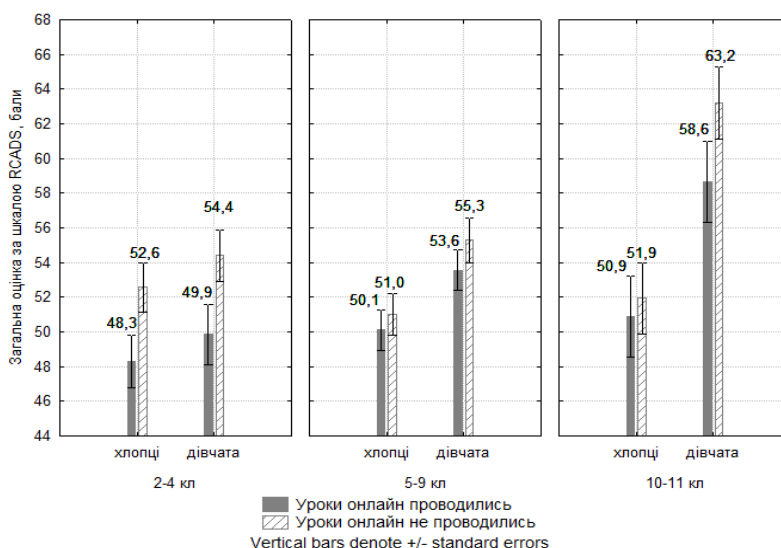

Рис. 1. Дисперсія загальної оцінки тривожності та депресії за шкалою RCADS під впливом дистанційного навчання у формі уроків онлайн з урахуванням віку і статі, бали

Встановлено, що дисперсія показника тривожності та депресії школярів 8-17 років залежить від віку, статі та форми дистанційного навчання у вигляді завдань у соціальних мережах ($F=4,9$; $p<0,001$). Статистично достовірні відмінності виявлені у групі учнів 2-4 класів ($t=2,1$; $p<0,05$) та 5-9 класів ($t=2,3$; $p<0,05$). Рівень тривожності та депресії старшокласників хоч і є дещо вищим за такою формою дистанційного навчання, ніж без нього, але статистично не підтверджується ($p>0,5$).

Розподіл учнів даної вибірки за градаціями показника тривожності та депресії дозволив визначити статистично достовірні відмінності за статтю ($\chi^2=20,1$; $p<0,001$). Встановлено, що серед хлопців частка осіб з клінічно вираженими зрушеннями показника становила $(4,5\pm1,0)\%$ ($n=18$), а серед дівчат – $(12,5\pm1,7)\%$ ($n=45$). Частка дітей з межовими розладами становила серед хлопців та дівчат відповідно $(7,9\pm1,3)\%$ ($n=32$) та $(4,2\pm1,1)\%$ ($n=15$). У цілому патологічне підвищення показника тривожності та депресії визначено у $(14,4\pm1,3)\%$ ($n=110$) респондентів. Нормальний рівень показника тривожності та депресії визначено у $(87,6\pm1,6)\%$ хлопців ($n=353$) та $(83,3\pm2,0)\%$ ($n=300$) дівчат.

Ймовірність патологічного підвищення тривожності та депресії у школярів за відсутності інтерактивного дистанційного навчання вища в 1,8 разів ($OR=1,78$; ДІ 1,17-2,69; $p<0,01$), ніж за його наявності. А ймовірність

патологічного підвищення тривожності та депресії у школярів під час дистанційного навчання у формі завдань у соціальних мережах вища в 1,6 разів ($OR=1,63$; ДІ 1,09-2,45; $p<0,05$), ніж під час інших форм навчання.

Отже, з погляду психоемоційного стану школярів, найсприятливішим методом дистанційного навчання є добре організовані Онлайн уроки вчителя з класом, а найгіршою формою дистанційного навчання, що спричиняє психологічний дискомфорт і підвищує ризик патологічної тривожності та депресії, є завдання у месенджерах і соціальних мережах для самостійного опанування навчального матеріалу.

Оскільки карантинні заходи у нашій країні на місцевих та регіональних рівнях впроваджуються не лише під час пандемії COVID-19, а й під час інших епідемій, вважаємо, що виконавчим органам влади необхідно звернути увагу на матеріальне-технічне забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів, а також потужності джерел приєднання до мережі Internet, з урахуванням ймовірності проведення навчання онлайн. Отриманий досвід проведення навчання можливо спрямувати для промоції здорового способу життя серед дітей та підлітків, проведення моніторингу їх рухової активності та створення передумов для збереження їх ментального здоров'я.

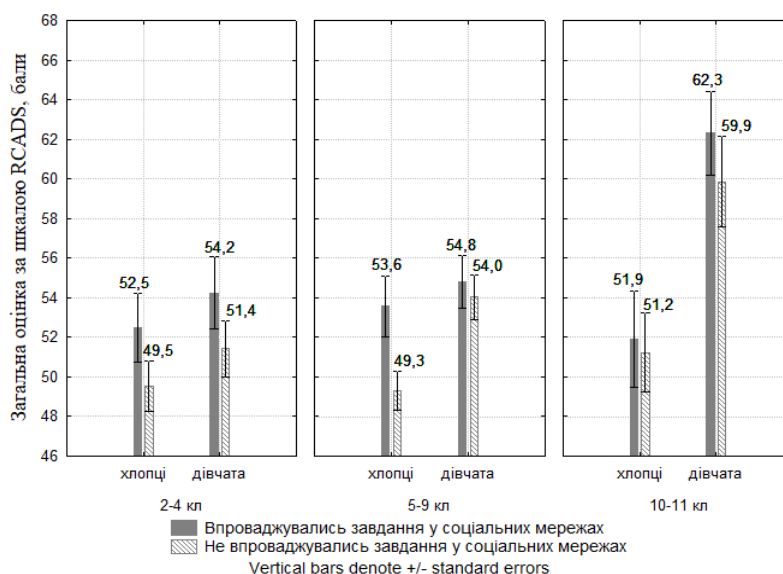

Рис. 2. Дисперсія загальної оцінки за шкалою RCADS під впливом дистанційного навчання у формі завдань у соціальних мережах з урахуванням віку і статі, бали

Обговорення. Проте, не можна стверджувати, що інтерактивне онлайн навчання за існуючими навчальними планами є абсолютною альтернативою традиційного навчання. Неодноразово доведено, що значне підвищення екранного навантаження, надмірна тривалість екранного часу (ЕЧ) може призводити до негативних зрушень психофізичного стану дитини. Так, за нашими попередніми даними, у зоні ризику щодо погіршення здоров'я перебувають учні, що мають тривалість екранного часу більше 2-х годин на добу. Це підвищує ймовірність появи сильної розумової втоми на 45,4 % (RR = 1,45; ДІ 1,21–1,75; $p < 0,001$) порівняно з тривалістю ЕЧ менше 2-х годин [6,10].

Отже, вважаємо, що під час планування дистанційного навчання особливої уваги потребує не тільки зміст навчального процесу, а й ретельне дотримання рекомендацій щодо чергування процесів праці і відпочинку. Можливості дистанційного навчання не тільки дають змогу отримати якісну освіту, а й дозволяють більш ефективно прищеплювати звички здорового способу життя, наприклад, шляхом надання посилань на відповідні ресурси або створення конкурентно-тематичних соціальних спільнот.

Сучасні тенденції діджиталізації та зацікавленість широкими можливостями цифрових технологій роблять он-лайн навчання вельми привабливим для всіх учасників навчального процесу [11]. Легкість оволодіння цифровими технологіями та гнучкість дітей сприятимуть надихаючим можливостям позитивних результатів застосування інноваційних освітніх інструментів [12]. За останнє десятиліття індустрія електронного навчання переживає стрімке зростання, широке зацікавлення потенціалом технологій для різних форм освіти призводить до стрімкого збільшення дослідницьких робіт у різних наукових сферах [13].

Вимушений загальний перехід українських школярів на дистанційне навчання, викликаний карантинними заходами під час пандемії COVID-19, викликав не лише прискорення, так би мовити, невідворотного прогресу, але у більшій мірі висвітлив низку проблем [4]. Це перш за все забезпечення можливостей для он-лайн діяльності всіх учасників, забезпечення якісного освітнього контенту цифрового формату та врахування психологічного аспекту он-лайн навчання. Останні дослідження доводять, що жорсткі карантинні заходи призводять до значних негативних, перш за все, психологічних наслідків для людей всіх вікових груп [14, 15]. Психологічний вплив карантину значний та багатогранний, може мати довго-

строкові наслідки, що залежить від багатьох факторів, у тому числі й від адаптаційних спроможностей організму.

В представленому нами дослідженні інтерв'ю з батьками також показали, що учні загальноосвітніх закладів мають різний рівень адаптації до дистанційного навчального процесу та карантину. Отже, питання регламентування допустимого рівня навчального екранного навантаження потребує додаткових досліджень.

У наступних роботах планується оцінити процеси адаптації дітей шкільного віку під час карантину на основі отриманих повторних анкет.

Висновки.

1. З погляду психоемоційного стану школярів найсприятливішим методом дистанційного навчання є "Онлайн уроки вчителя з класом", а найбільш несприятливим – завдання у месенджерах і соціальних мережах. Ймовірність патологічного підвищення тривожності та депресії у школярів вища за відсутності інтерактивного дистанційного навчання в 1,8 разів, ніж за його наявності та в 1,6 разів під час дистанційного навчання у формі завдань у соціальних мережах, ніж під час інших форм навчання.

2. Найбільш виражений позитивний вплив формату дистанційного навчання "Онлайн уроки вчителя з класом" на показники психоемоційного стану учнів встановлений для молодшої вікової групи, а найбільш виражений негативний вплив формату "Завдання у месенджерах і соціальних мережах" – для учнів молодшого і середнього шкільного віку. Ці дані потрібно враховувати під час планування дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти.

Список використаних джерел

1. Дистанційне навчання: виклики, результати та перспективи. Порадник. З досвіду роботи освітян міста Києва : навч.-метод. посіб. / Упоряд.: Вороникова І.П., Чайковська Н.В. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. – 456 с.
2. Scherban T.D., Hoblyk V.V.. Distance (online) education in the conditions of extreme situation (on the example of self-isolation: March–May 2020): scientific publication. Mukachevo: ED MSU, 2020 – 160 p.
3. Соломаха К.В., Гаркавий С.І. Проблеми та перспективи дистанційної освіти в Україні. *Довкілля і здоров'я*. 2020, Вересень 3(96):60-64. doi:10.32402/dovkil2020.03.060
4. Гозак С.В., Елизарова Е.Т., Парац А.Н., Дюба Н.М., Станкевич Т.В. Особливості дистанційного навчання школярів 1-11 класів під час пандемії COVID-19. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія "Педагогічні науки"*. № 3.2020:14-22. doi:10.31651/2524-2660-2020-3-14-22
5. Orben A, Tomova L, Blakemore S.J. The effects of social deprivation on adolescent development and mental health [published online ahead of print, 2020 Jun 12]. *The Lancet. Child Adolesc Health*. 2020;4(8):634-640. doi:10.1016/S2352-4642(20)30186-3
6. Полька Н.С., Гозак С.В., Єлизарова О.Т., Парац А.М., Станкевич Т.В., Калиниченко І.О., Заїкіна Г.П., Латіна Г.О. Розумова працездатність,

навчальне навантаження та спосіб життя сучасних школярів: гігієнічні аспекти : монографія / за заг. ред. Н.С. Польки, С.В. Гозак. – Київ : МВЦ "Медінформ", 2018. – 214 с.

7. Навчальне навантаження як детермінанта підвищення тривожності у старшокласників / С.В. Гозак, О.Т. Єлізарова, А.М. Парац, Т.В. Станкевич, О.О. Філоненко // *Молодий вчений*. – 2017. – № 9.1 (49.1). – С. 33-38. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/9.pdf>

8. Duan L, Shao X, Wang Y, Huang Y, Miao J, Yang X, Zhu G. An investigation of mental health status of children and adolescents in china during the outbreak of COVID-19. *J Affect Disord*. 2020 Oct 1;275:112-118. doi: 10.1016/j.jad.2020.06.029.

9. Ebesutani C, Reise SP, Chorpita BF, et al. The Revised Child Anxiety and Depression Scale-Short Version: scale reduction via exploratory bifactor modeling of the broad anxiety factor. *Psychol Assess*. 2012;24(4):833-845. doi:10.1037/a0027283

10. Гозак С.В., Єлізарова О.Т., Шумак О.В., Філоненко О.О. Залежність розумової працездатності учнів середнього шкільного віку від організації режиму дня. *Молодий вчений*. – 2016. – № 9.1 (36.1). – С. 50-54. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/9/13.pdf>

11. Aldhafeeri F.M., Khan B.H. Teachers' and students' views on E-Learning readiness in Kuwait's secondary public schools. *Journal of Educational Technology Systems*. 2016;45(2):202-235. doi: 10.1177/0047239516646747.

12. Craft A. Childhood in a digital age: Creative challenges for educational futures. *London Review of Education*. 2012;10(2):173-190. doi: 10.1080/14748460.2012.691282

13. Vlachopoulos P., Chatzigianni M. Online learning and self-regulation: Balancing between personal and social dimensions. In: Anastasiades P., Zaranis N., editors. *Research on e-Learning and ICT in education: Technological, pedagogical and instructional perspectives*. Springer; Switzerland: 2017. pp. 177-188.

14. Chuanmei Dong, Simin Cao and Hui Li Young children's online learning during COVID-19 pandemic: Chinese parents' beliefs and attitudes. *Child Youth Serv Rev*. 2020 Nov; 118: 105440. doi: 10.1016/j.childyouth.2020.105440

15. Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Prof Simon Wessely, Prof Neil Greenberg, et al. *The Lancet*. VOLUME 395, ISSUE 10227, P912-920, MARCH 14, 2020. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30460-8

References

1. Vorotnikov I.P., Chajkovsk'a N.V. (2020) *Distancijne navchannja: vikliki, rezul'tati ta perspektivi. Poradnik. Z dosvidu roboti osvityan mista Kieva : navch.-metod. posib.* [Distance education: challenges, results and prospects. Adviser. From the experience of educators of the city of Kiev: teaching method. manual] Київ: Grinchenko University, 456 p. [in Ukrainian]

2. Scherban T.D., Hoblyk V.V.. Distance (online) education in the conditions of extreme situation (on the example of self-isolation: March-May 2020): scientific publication. Mukachevo: ED MSU, 2020 – 160 p.

3. Solomakh K.V., Harkavyi S.I. Problems and prospects of online education in Ukraine. *Environment & Health*. 2020 Sept 3(96):60-64. doi:10.32402/dovkil2020.03.060

4. Gozak S., Yelizarova O., Parats A., Diuba N., Stankevych T. Distance education characteristics of Ukrainian school children during the COVID-19 pandemic. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Series "Pedagogical Sciences"* 2020;3:14-22. doi: 10.31651/2524-2660-2020-3-14-22

5. Orben A, Tomova L, Blakemore SJ. The effects of social deprivation on adolescent development and mental health [published online ahead of print, 2020 Jun 12]. *The Lancet. Child Adolesc Health*. 2020;4(8):634-640. doi:10.1016/S2352-4642(20)30186-3

6. Pol'ka N.S., Gozak S.V., Elizarova O.T., Parac A.M., Stankevich T.V., Kalinichenko I.O., Zaikina G.P., Latina G.O. (2018) *Rozumova praczdatnist', navchal'ne navantazhennja ta sposib zhittja suchasnih shkoljariv: gigienichni aspekti : monografija* [Mental efficiency, educational load and way of life of modern schoolchildren: hygienic aspects. Monograph]. Київ : MVC "Medinform", 214 p. [in Ukrainian]

7. Hozak S., Yelizarova O., Parats A., Stankevych T. Educational load as a determinant of increasing anxiety of high school students. *Young Scientist*. 2017 Sept 9.1 (49.1):33-38. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/9.pdf>

8. Duan L, Shao X, Wang Y, Huang Y, Miao J, Yang X, Zhu G. An investigation of mental health status of children and adolescents in china during the outbreak of COVID-19. *J Affect Disord*. 2020 Oct 1;275:112-118. doi: 10.1016/j.jad.2020.06.029.

9. Ebesutani C, Reise SP, Chorpita BF, et al. The Revised Child Anxiety and Depression Scale-Short Version: scale reduction via exploratory bifactor modeling of the broad anxiety factor. *Psychol Assess*. 2012;24(4):833-845. doi:10.1037/a0027283

10. Hozak S., Yelizarova O., Shumak O., Filonenko O. Dependence of middle-aged pupils mind activity on day organization. *Young Scientist*. 2016 Sept 9.1(36.1):50-54. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/9/13.pdf>

11. Aldhafeeri F.M., Khan B.H. Teachers' and students' views on E-Learning readiness in Kuwait's secondary public schools. *Journal of Educational Technology Systems*. 2016;45(2):202-235. doi: 10.1177/0047239516646747.

12. Craft A. Childhood in a digital age: Creative challenges for educational futures. *London Review of Education*. 2012;10(2):173-190. doi: 10.1080/14748460.2012.691282

13. Vlachopoulos P., Chatzigianni M. Online learning and self-regulation: Balancing between personal and social dimensions. In: Anastasiades P., Zaranis N., editors. *Research on e-Learning and ICT in education: Technological, pedagogical and instructional perspectives*. Springer; Switzerland: 2017. pp. 177-188.

14. Chuanmei Dong, Simin Cao and Hui Li Young children's online learning during COVID-19 pandemic: Chinese parents' beliefs and attitudes. *Child Youth Serv Rev*. 2020 Nov; 118: 105440. doi: 10.1016/j.childyouth.2020.105440

15. Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Prof Simon Wessely, Prof Neil Greenberg, et al. *The Lancet*. VOLUME 395, ISSUE 10227, P912-920, MARCH 14, 2020. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30460-8

Надійшла до редколегії 08.09.20
Рекомендована до друку 15.10.20

Svitlana Hozak, Dr Hab (Medicine Sciences)

State Institution "O.M. Marziefiev Institute for Public Health of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine"

ORCID ID 0000-0002-6379-7331

Olena Yelizarova, PhD (Medicine Sciences), Senior researcher

State Institution "O.M. Marziefiev Institute for Public Health of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine"

ORCID ID 0000-0002-2860-9059

Tetiana Stankevych, PhD (Medicine Sciences), Senior Researcher

State Institution "O.M. Marziefiev Institute for Public Health of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine"

ORCID ID 0000-0003-3998-3748

Natalia Diuba, Child and family psychologist, Art-therapist,

Correctional teacher, Brovary Secondary School №9.

ORCID ID 0000-0002-7139-0021

Alla Parats, PhD (Medicine Sciences), Leading Researcher

State Institution "O.M. Marziefiev Institute for Public Health of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine"

ORCID ID 0000-0003-4301-5336

Natalia Lebedynets, PhD (Biology Sciences), Associate Prof.

National Pedagogical Dragomanov University

ORCID ID 0000-0002-1609-2240

ANXIETY AND DEPRESSION OF UKRAINIAN SCHOOL-AGE CHILDREN IN THE PROCESS OF DISTANCE EDUCATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC

The introduction of distance education (DE) challenged all participants in the educational process and it was impacting the well-being of children.

The purpose of the study was investigating the impact of different forms of DE on values of anxiety and depression (A&D) in school-age children.

Methods. An online survey of 760 respondents was conducted with use RCADS. All respondents signed informed consent. ANOVA was used for statistical analysis (STATISTICA 8.0). The models were adjusted for age and gender of respondents.

Results. More than 20% of parents have reported their own and their children's high psychological stress during DE. The adaptation was easier and faster for respondents who were able to organize a virtual communication and got support from teachers. Pathological increase of the level A&D has been detected in 14.4±1.3% of respondents. There were 2.8 times more girls with clinical A&D than boys (p<0.001).

The DE formats of "All-Ukrainian online school" and individual learning did not significantly affect the level of A&D in school-age children (p>0.5). DE in the form of tasks in messengers and social networks significantly increased the level A&D (p<0.001), and DE offline increased only the level of Anxiety (p<0.05). Reductions the level A&D have been identified in online lessons with the teacher and the schoolfellows (p<0.001).

The chances of increasing the level of anxiety and depression in school-age children grow in 1.8 times when using non-interactive forms of education (OR=1.78; CI 1.17-2.69; p<0.01).

Conclusions. Teacher support and online lessons help reduce psychological discomfort during distance education. The surveillance the mental health of children is required during the implementation of various forms of DE.

Keywords: anxiety, COVID-19, distance education, depression, school-age children.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 33-36 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).6](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).6)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Алла Коваленко, д-р психол. наук, проф.
Альбіна Головіна, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗСУВ СОЦІАЛЬНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ НА МОРАЛЬНІ УПЕРЕДЖЕННЯ У ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ПРО РОЗПОДІЛ РЕСУРСІВ

У статті представлено аналіз основних теорій та результатів експериментальних досліджень проблеми зсуву соціальних преференцій на моральні упередження у прийнятті рішень про розподіл ресурсів. Показано, що процес прийняття рішень про розподіл ресурсів керується трьома мотивами: соціальними преференціями, моральними упередженнями та власними інтересами. Особисті інтереси та моральні упередження є предикторами соціальних орієнтацій. У результаті встановлюється асиметричний взаємозв'язок між особистою зацікавленістю та моральними упередженнями.

Ключові слова: альтруїзм, моральні упередження, мотив, особистий інтерес, соціальні преференції, теорія ігор, homo economicus.

Вступ. Під час створення працюючої моделі соціальних преференцій людини не можна ігнорувати вплив її моральних установок. Моральні упередження – це уявлення про певні дії та думки як такі, які не відповідають уявленням людини про правильне, справедливе або чесне. Модель ускладнюється тим, що в людини є особисті інтереси – бажання залишитись у вииграші в результаті соціальної інтеракції. Об'єднання ідей класичної економіки XVIII століття та наукових здобутків психології дозволять доповнити уявлення про те, як змінюються соціальні преференції людини під впливом внутрішніх чинників, зокрема під впливом моральних упереджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Термін "соціальні преференції" детально вивчався такими видатними науковцями як С. Роос, М. Кросон, К. Бауман, Е. Мюллен у межах політичної психології, нейроэкономики, когнітивної психології та соціальної психології (Brandts & Fatas, 2012). У результаті цих досліджень Р. Мерфі запропонував конструкт "соціальних орієнтацій", який розподіляє людей на типи залежно від їхньої стратегії прийняття рішень щодо розподілу ресурсів. Серед вітчизняних учених вагомим роль у дослідженні цього питання мають праці А. Б. Коваленко, І. С. Поповича, Т. Петровської та ін. (Kovalenko, 2010).

Зі свого боку, моральні упередження в контексті теорії соціальних преференцій вивчалися у працях Дж. Колла, Ф. Коліна, Л. Скитки, Н. Арамовіч, Т. Тайлера (Schmitz, Köeszegi & Harrer, 2015). У працях вітчизняних учених аналіз моральних упереджень можна знайти у працях В. Мельниченко, О. Коломієць, В. Клімової, В. Надурака, Д. Шматко (Porovych, 2015).

Враховуючи значний інтерес зарубіжних та вітчизняних дослідників, зростання кількості публікацій з вивчення соціальних преференцій у процесі прийняття рішення, можна стверджувати про актуальність цієї теми.

Виокремлення невирішених раніше частин проблеми. Невирішеними в даному контексті є питання ролі моральних упереджень та особистого інтересу в соціальних преференціях людини. Другим невирішеним питанням є інтерпретація конструкту homo economicus у психології та визначення ефективної стратегії прийняття рішень раціональною людиною.

Мета статті полягає в аналізі зарубіжних та вітчизняних теорій та експериментальних досліджень в області теорії ігор, які дозволяють зрозуміти роль моральних упереджень та особистого інтересу у виявленні соціальних преференцій, тобто впроцесі прийняття рішення про розподіл ресурсів.

Виклад основного матеріалу. Теорія соціальних преференцій була розроблена у 80-х роках ХХ ст. з метою дати пояснення експериментальним свідченням

просоціальної поведінки та кинути виклик моделі егоїстичного раціонального агента homo economicus у поведінковій економіці. Конструкт homo economicus у поведінковій економіці визначає уявлення про надраціональну людину, яка завжди обирає стратегію максимізації власних ресурсів та мінімізації ресурсів інших (Smith, 2018). Ця модель егоїстичного раціонального агента домінувала до останніх десятиліть, створивши враження, що немає необхідності брати під сумнів модель раціональності, щоб включити поняття моральності та справедливості в класичне уявлення про раціональну людину. Дійсно, теорія соціальних преференцій розширила визначення функції корисності, щоби створити точнішу модель прийняття людиною рішень про розподіл ресурсів (Tasch & Houser, 2018).

Модель homo economicus актуальна не тільки в межах поведінкової економіки, але й соціальної психології. Значний внесок у її розробку зробили теоретики ігор. Теорія ігор є розділом когнітивної та соціальної психології, який аналізує набір моделей, що визначають стратегії взаємодій двох та більше сторін у процесі боротьби за реалізацію своїх інтересів (Lewis & Willer, 2017). У результаті експерименти проводились у межах двох стратегій:

- гри з нульовою сумою – стратегії боротьби за ресурси, коли жоден з учасників не виграв від взаємодії з іншим;
- гри з ненульовою сумою – стратегії боротьби за ресурси, коли всі або частина учасників виграють від взаємодії (Liu & Hao, 2012).

Уявлення про людину як суто раціональну істоту на довгий час створило упередження серед науковців про те, що будь-яка особа прагне до того, щоб виграти від будь-якої взаємодії з іншими, водночас ігноруючи її цінності, мотивацію, ставлення до інших людей тощо. До того як Д. Канеман та А. Тверські запропонували "теорію перспектив", яка довела ірраціональність поведінки людини, соціальні психологи включили психологічні конструкти до уявлення про агента homo economicus (McDermott, 2004).

Перші експерименти соціальних психологів, зокрема Л. Херта, Н. Шмітбергера та С. Шварца були засновані на простих іграх, в яких двоє людей взаємодіють один з одним: гра в ультиматум, гра в диктатора або інвестиційна гра (Cacioppo, Bertson & Decety, 2010). Пізніше, у 1983 році, Ф. Камерер зміг провести експеримент на великій групі досліджуваних з грою на суспільні блага. Відповідно до класичного уявлення про раціональну людину, досліджувані-одержувачі повинні були приймати будь-яку пропозицію, яка залишає їм вииграш строго вище нуля, а досліджуваний, який віддає ресурс, повинен робити пропозицію, яка залишає одержувачу міні-

© Коваленко Алла, Головіна Альбіна, 2020

мально можливу суму (Kraemer & Chung, 2017). Тобто це стратегія максимізації свого ресурсу та мінімізації ресурсу іншого. Однак, реальні експерименти показали, що частіше результати були 50/50 – тобто досліджуваній залишав іншому як мінімум половину ресурсу або віддавав не більше половини від того, що в нього є. Такі тенденції зберігались навіть в експериментах Ф. Хоффмана, де досліджувані грали анонімно. Ці результати вкрай суперечили актуальній на той час моделі прийняття людиною рішень (Croson & Knower, 2009).

Отже, дослідники-психологи були вимушені переоцінити уявлення про людину як *homo economicus*. Е. Фехр та У. Фішбахер запропонували конструкт "соціальних переваг" який допомагав пояснити результати експериментів тим, що люди бачили у співпраці з іншими вигоду для себе. Тобто вони розширили функцію корисності (особистого інтересу) з ресурсу на людину, з якою відбувається взаємодія (Tammi, 2011). Під особистим інтересом вони розуміли основний мотив, який викликаний певною потребою та який спонукає людину до активної діяльності для його реалізації. І якщо інша людина оцінювалась досліджуваними як корисна, їй віддавали більше ресурсів, очікуючи на співпрацю (Thoron, 2016). Очевидно, що таке пояснення не суперечить конструкту *homo economicus*.

Але з кожною наступною модифікацією експериментів у теорії ігор уявлення про надраціональну людину втрачали свою підтримку. Так, С. Болтон та С. Шмідт запропонували "модель нерівності", відповідно до якої люди намагаються усунути нерівність, що виражається в усередненні рівнів втрат та вигравів (Schmid, 2014). Модель також доводить, що люди є чутливішими до нерівностей, якщо ті призводять до втрати ресурсу, та, відповідно, спокійніші, коли в результаті нерівного розподілу отримують більше благ зі інших (Croson & Knower, 2009).

Моделювання взаємності має особливе місце в дослідженні соціальних преференцій. Зокрема, ці дослідження показали, що у грі з диктатором його великодушність була тісно пов'язана з щедрістю людини, від якої він раніше отримував вигоду. Найуспішнішу модель запропонував М. Рабіном. Вона припускала, що індивід оцінює не тільки фактичну поведінку іншого, але і його наміри (Schmid, 2014). Модель соціальних преференцій М. Рабіна була зосереджена на переконаннях. Цей аспект керується суб'єктивною оцінкою – людина може віддавати ресурси іншій особі, не отримуючи нічого навзаєм, якщо отримувач ресурсів буде достатньо переконливим. Модель М. Рабіна стала першим вагомим спростуванням уявлень про надраціональну людину.

В цьому контексті цікавими видаються експерименти, проведені в межах соціальних нейронаук. Окрім пояснення природи емпатії та її ролі у виявленні преференцій, соціальні нейропсихологи провели дослідження, в яких наочно показали, що надраціональні рішення *homo economicus* караються власним мозком. Експерименти Т. Сінгера виявили, що виключно раціональне прийняття рішень про розподіл ресурсів призводить до підвищення рівня кортизолу, адреналіну та кортикостероїдів – гормонів стресу (Singer & Lamm, 2009). Дослідження М. Хейса додатково показали, що "больові" рецептори, особливо в префронтальній корі лівої півкулі мозку, показують високий рівень активації, а рівні серотоніну та окситоцину зведені до мінімуму (Rushworth & Walton, 2009). Феноменологічно це відчувається як почуття недовіри та небезпеки.

Навпаки, допамінова система – "система виногорода", – активується тоді, коли людина допомагає іншим. "Дарування" ресурсу, яке вважається ірраціональним з погляду *homo economicus*, показує підвищену стимуля-

цію центрів задоволення по всьому мозку, що є корелятом приємних відчуттів. Таким чином, у боротьбі між раціональністю та "альтруїстичним гедонізмом" останній виграв зі значним відривом. Одночасно у людей знижується рівень стресових гормонів, активується чорна субстанція та смугасте тіло (Cacioppo et al., 2010). Наслідком цього є формування суспільної довіри.

Крім того, у процесі розподілу ресурсів значну роль відіграють дзеркальні нейрони. Завдяки їх активації люди здатні грати в ігри з позитивною сумою. Це відбувається через те, що людина, яка віддає ресурс, отримує задоволення, еквівалентне тому, яке отримує людина, котрій адресується цей ресурс (Thoron, 2016).

З погляду багатовікової історії людства та її інтерпретації в термінах еволюційної нейробіології, стратегія дарування ресурсу іншому виявляється найбільш раціональною. Цей прояв альтруїстичної поведінки найсильніше сприяв виживанню людини в агресивній дикій природі (Ray & Castillo, 2017). Отже, результати нейропсихологічних досліджень вказують на те, що конструкт *homo economicus* є вірним, якщо пом'якшити форму його основної тези.

Зсув соціальних преференцій на моральні упередження також можна пояснити через конструкт мотивації. Д. Чіабуру, С. Марінова та О. Лім встановили, що існує два мотиви, які впливають на вирішення соціальних дилем. Це мотиви прийняття та здобуття кращого статусу. Відповідно, просоціальна орієнтація властива тим індивідам, для яких важливо бути частиною групи, бути прийнятною у колективі, мати гарні стосунки з оточуючими. Навпаки, конкурентна стратегія та індивідуалістичні орієнтації властиві тим особам, які намагаються отримати вищий статус та бути кращими за інших (Chiaburu, Marinova & Lim, 2007).

У контексті теорії діяльності О. М. Леонтьєва поняття "діяльність" розуміється як окрема "одиниця" життя суб'єкта, яка викликана конкретним мотивом або предметом потреби. Він також наполягав, що діяльність є полімотивованою, тобто на конкретну дію людину можуть спонукати декілька мотивів (Leont'ev, 2006). Зсув соціальних преференцій на моральні упередження та особистий інтерес можливо пояснити в термінології моделі О. М. Леонтьєва. У цьому сенсі не тільки особистий інтерес, але й моральні установки виступають самостійними мотивами діяльності. Це трапляється через те, що предмет, який здатен задовольнити потребу, жорстко не визначений, і людина може обирати різні шляхи реалізації власної потреби. Наприклад, якщо для реалізації особистого інтересу треба зробити щось таке, що суперечить моральним установкам людини, вона стикається із дилемою. Розв'язання цієї дилеми спирається на здатність дорослої людини усвідомлювати свої мотиви та проводити активну роботу з оцінки їхньої важливості та ієрархічності (відповідно до уявлень О. М. Леонтьєва про "друге народження особистості"). Цей процес переоцінки супроводжується зсувом мотивів на мету (Semyonov, 2018).

Іншими словами, ті дії, які раніше слугували для досягнення цілей, що підпорядковувались певному мотиву, набувають самостійного значення та від'єднуються від основного мотиву. Процес зсуву мотиву підкоряється правилу: той предмет, ідея, мета, яка тривалий час, стійко насичувалася позитивними емоціями, перетворюється в самостійний мотив. Так відбувається зсув мотиву на мету, інакше кажучи, мета набуває статусу мотиву.

Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються проблемою розробки мотиваційного компоненту у структурі прийняття рішень, значний внесок зробила Т. В. Корнілова. У результаті численних експериментів

вона дійшла до висновку, що люди по-різному будують свої прогнози у ситуаціях невизначеності через те, що розрізняються за особистісно-мотиваційною спрямованістю. У ролі основних мотивів, які виокремила дослідниця, виступають любов до порядку, толерантність до нового та автономія. Ці мотиви опосередковують вибір людини у ситуаціях невизначеності. Відповідно, людина, в якій домінують мотиви любові до порядку, робитиме вибір раціональніше, виходячи з власного почуття справедливості. Ця поведінка ілюструє те, як моральні упередження можуть впливати на прийняття рішення та змінювати тип соціальної орієнтації (Kornilova, 2001).

У контексті термінології актуальної статті моральні упередження набувають статусу самостійного мотиву. Моральні упередження повинні схилити людину до про-соціальних рішень (Biener & Eling, 2016). Але якщо у процес переоцінки мотивації включився мотив особистого інтересу, і людина не змогла від'єднати його від власних моральних установок, тобто вона не створила окремий мотив корисливого інтересу, у результаті утворюється змінений мотив морального упередження з егоїстичною спрямованістю. Отже, коли така людина забирає всі ресурси собі, вона щиро впевнена, що робить це заради загального благополуччя, бо вірить, що її діяльність морально обґрунтована.

Висновки. Теорія соціальних переваг – це спроба завершити базову модель особистості, засновану на максимізації корисності, щоб ввести справедливість і мораль без заперечення раціональної природи людини. Її головний конструкт – поняття соціальних переваг. На основі аналізу наукових джерел встановлено, що соціальні переваги – це стратегії розподілу ресурсів між людиною та референтною особою, що вивчаються в поведінковій економіці та соціальній психології. Типи соціальних переваг включають у себе альтруїзм, справедливість, взаємність та неприйняття нерівності. У численних експериментах доведено, що в контексті теорії соціальних переваг вони виступають як моральні упередження – результат впливу певних негласних соціальних очікувань, які формують оцінку того, що є гарним, а що поганим (Kovalenko & Kornev, 2006). Зсув соціальних очікувань на моральні упередження спростовує інтерпретацію homo economicus як егоїстичного надраціонального агента, дії якого виявляються найбільш ефективними для вирішені соціальних дилем з приводу розподілу ресурсів. Навпаки, завдяки цьому зсуву, найефективнішою стратегією прийняття соціальних рішень стає про-соціальна орієнтація, спрямована на допомогу іншим. Таким чином, якщо під раціональною поведінкою вважати таку поведінку, яка найчастіше призводить до "виграшу", тоді альтруїстична поведінка є раціональнішою за егоїстичну. Отримані висновки підтверджуються нейропсихологічними експериментами.

Перспективи подальших досліджень стосуються побудови моделі типів соціальних орієнтацій людей, яка би враховувала внесок моральних упереджень та особистих інтересів у результат розподілу ресурсів. Можливе проведення масштабного дослідження на репрезентативній вибірці, яка би включала досліджуваних з різним соціальним та економічним статусом для визначення меж впливу цих конструктів. Крос-культурні дослідження задля порівняння представників різних культур також є необхідними.

Список використаних джерел

1. Biener, C., & Eling, M. (2016). Can Group Incentives Alleviate Moral Hazard? The Role of Pro-Social Preferences. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2783412
2. Brandts, J., & Fatas, E. (2012). The puzzle of social preferences. *Revista Internacional de Sociología*, 70 (Extra_1), 113-126. doi:10.3989/ris.2011.09.03

3. Cacioppo, J., Berntson, G., & Decety, J. (2010). Social Neuroscience and its Relationship to Social Psychology. *Social Cognition*, 28(6), 675-685. doi:10.1521/soco.2010.28.6.675
4. Chiaburu, D., Marinova, S., & Lim, A. (2007). Helping and proactive extra-role behaviors: The influence of motives, goal orientation, and social context. *Personality and Individual Differences*, 43(8), 2282-2293. doi:10.1016/j.paid.2007.07.007
5. Croson, R., & Konow, J. (2009). Social preferences and moral biases. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 69(3), 201-212. doi:10.1016/j.jebo.2008.10.007
6. Корнилова, Татьяна (2001). Риск в мышлении как условие риска в действии. *Управление риском*, 3, 21-28.
7. Коваленко, А. (2010). *Психологія міжособистісного взаєморозуміння*. – Київ: К.: Київський університет, 2010.
8. Коваленко, А., & Корнев, М. (2006). *Соціальна психологія* (2 видання). – Київ: Геопринт, 2006.
9. Kraemer, J., & Chung, K. (2017). I'm not stupid: Avoid-performance goal orientation and team helping behaviors. *Academy of Management Proceedings*, 2017(1), 17693. doi:10.5465/ambpp.2017.181
10. Леонтьев, А. (2006). *Деятельность, сознание, личность*. – М.: Смысл: Издательский центр "Академия", 2006.
11. Lewis, P., & Willer, D. (2017). Does Social Value Orientation Theory Apply to Social Relations? *Sociological Science*, 4, 249-262. doi:10.15195/v4.a11
12. LIU, C., & HAO, F. (2012). Social Value Orientation and Cooperation in Asymmetric Social Dilemmas. *Acta Psychologica Sinica*, 43(4), 432-441. doi:10.3724/sp.j.1041.2011.00432
13. McDermott, R. (2004). Prospect Theory in Political Science: Gains and Losses From the First Decade. *Political Psychology*, 25(2), 289-312. doi:10.1111/j.1467-9221.2004.00372.x
14. Попович, І. (2015). Соціальні очікування в людських взаєминах. *Серія : Психологія*, 2, 144-153.
15. Ray, K., & Castillo, L. (2017). Moral Bioenhancement, Social Biases, and the Regulation of Empathy. *Topoi*, 38(1), 125-133. doi:10.1007/s11245-017-9468-6
16. Rushworth, M., & Walton, M. (2009). Neuroeconomics: Decision Making and the Brain. *Neuron*, 63(2), 150-153. doi:10.1016/j.neuron.2009.07.005
17. Schmid, D. (2014). "Quo vadis, Homo harzburgensis?". *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 59(1), 73-98. doi:10.1515/zug-2014-0105
18. Семёнов, И. (2018). Вклад А. Н. Леонтьева в развитие психологии мышления, инженерной психологии и эргономики. *Вестник Московского университета*, 14.
19. Singer, T., & Lamm, C. (2009). The Social Neuroscience of Empathy. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1156(1), 81-96. doi:10.1111/j.1749-6632.2009.04418.x
20. Smith, A. (2018). *The Theory of Moral Sentiments*. La Vergne: Neeland Media LLC.
21. Tammi, T. (2011). Contractual preferences and moral biases: social identity and procedural fairness in the exclusion game experiment. *Constitutional Political Economy*, 22(4), 373-397. doi:10.1007/s10602-011-9111-2
22. Tasch, W., & Houser, D. (2018). Social Preferences and Social Curiosity. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3211794
23. Thoron, S. (2016). Morality Beyond Social Preferences: Smithian Sympathy, Social Neuroscience and the Nature of Social Consciousness. *OEconomia*, (6-2), 235-264. doi:10.4000/oeconomia.2373

References

1. Biener, C., & Eling, M. (2016). Can Group Incentives Alleviate Moral Hazard? The Role of Pro-Social Preferences. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2783412
2. Brandts, J., & Fatas, E. (2012). The puzzle of social preferences. *Revista Internacional de Sociología*, 70 (Extra_1), 113-126. doi:10.3989/ris.2011.09.03
3. Cacioppo, J., Berntson, G., & Decety, J. (2010). Social Neuroscience and its Relationship to Social Psychology. *Social Cognition*, 28(6), 675-685. doi:10.1521/soco.2010.28.6.675
4. Chiaburu, D., Marinova, S., & Lim, A. (2007). Helping and proactive extra-role behaviors: The influence of motives, goal orientation, and social context. *Personality and Individual Differences*, 43(8), 2282-2293. doi:10.1016/j.paid.2007.07.007
5. Croson, R., & Konow, J. (2009). Social preferences and moral biases. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 69(3), 201-212. doi:10.1016/j.jebo.2008.10.007
6. Kornilova, Tatiana (2001). Risk v myshlenii kak uslovie riska v deystvii [Risk in thinking as a condition of risk in action]. *Upravlenie riskom*, 3, 21-28. [in Russian].
7. Kovalenko, A. (2010). *Psychologiya mizhosobystisnoho vzayemorozuminnia* [Psychology of interpersonal understanding]. Kyiv: K.: Kyivskiy universytet. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, A., & Kornev, M. (2006). *Social'na psykholohiya* [Social psychology] (2nd ed.). Kyiv: Heoprynt. [in Ukrainian].
9. Kraemer, J., & Chung, K. (2017). I'm not stupid: Avoid-performance goal orientation and team helping behaviors. *Academy of Management Proceedings*, 2017(1), 17693. doi:10.5465/ambpp.2017.181
10. Leont'ev, A. (2006). *Dejatel'nost', soznanie, lichnost'* [Activity, consciousness, personality]. M.: Smysl: Izdatel'skij centr "Akademija." [in Russian].

11. Lewis, P., & Willer, D. (2017). Does Social Value Orientation Theory Apply to Social Relations? *Sociological Science*, 4, 249-262. doi:10.15195/v4.a11
12. LIU, C., & HAO, F. (2012). Social Value Orientation and Cooperation in Asymmetric Social Dilemmas. *Acta Psychologica Sinica*, 43(4), 432-441. doi:10.3724/sp.j.1041.2011.00432
13. McDermott, R. (2004). Prospect Theory in Political Science: Gains and Losses From the First Decade. *Political Psychology*, 25(2), 289-312. doi:10.1111/j.1467-9221.2004.00372.x
14. Popovych, I. (2015). Social"ni ochikuvannya v lyuds"kyx vzayemynax [Social expectations in human relationships]. *Seriya : Psykholohiya*, 2, 144-153. [in Ukrainian].
15. Ray, K., & Castillo, L. (2017). Moral Bioenhancement, Social Biases, and the Regulation of Empathy. *Topoi*, 38(1), 125-133. doi:10.1007/s11245-017-9468-6
16. Rushworth, M., & Walton, M. (2009). Neuroeconomics: Decision Making and the Brain. *Neuron*, 63(2), 150-153. doi:10.1016/j.neuron.2009.07.005
17. Schmid, D. (2014). "Quo vadis, Homo harzburgensis?". *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 59(1), 73-98. doi:10.1515/zug-2014-0105

18. Semyonov, Igor. (2018). Vklad A. N. Leont'eva v razvitie psikhologii myshleniya, inzhenernoj psikhologii i jergonomiki [Leontiev's contribution to the development of thinking psychology, engineering psychology and ergonomics]. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 14. [in Russian].
19. Singer, T., & Lamm, C. (2009). The Social Neuroscience of Empathy. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1156(1), 81-96. doi:10.1111/j.1749-6632.2009.04418.x
20. Smith, A. (2018). *The Theory of Moral Sentiments*. La Vergne: Neeland Media LLC.
21. Tammi, T. (2011). Contractual preferences and moral biases: social identity and procedural fairness in the exclusion game experiment. *Constitutional Political Economy*, 22(4), 373-397. doi:10.1007/s10602-011-9111-2
22. Tasch, W., & Houser, D. (2018). Social Preferences and Social Curiosity. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3211794
23. Thoron, S. (2016). Morality Beyond Social Preferences: Smithian Sympathy, Social Neuroscience and the Nature of Social Consciousness. *OEconomia*, (6-2), 235-264. doi:10.4000/oeconomia.2373

Надійшла до редколегії 15.09.20
Рекомендована до друку 22.10.20

Alla Kovalenko, Dr. Sc (Psychology), Prof.
Albina Holovina, PhD student (Psychology)
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHIFTING SOCIAL PREFERENCES TOWARDS MORAL PREJUDICES IN A PROCESS OF RESOURCE ALLOCATION DECISION MAKING

This paper presents an analysis of the main theories and results of experimental research in the context of the shifting social preferences towards moral prejudices in a process of resource allocation decision making. Researchers of game theory have found that three motives are included in the decision-making process about resource allocation: social preferences, moral prejudices, and self-interest. Personal interests and moral prejudices are strong predictors in the model of predicting people's social orientations. Moral prejudices, being the distortions created by self-interest, can strongly influence people's social preferences, and even change them to the opposite. As a result, an asymmetric relationship is established between personal interest and moral prejudices in the decision-making process about resource allocation. When moral prejudices become an obstacle to achieving a goal, a person unconsciously distorts the information so that it justifies its actions. These distortions can be manifested in the avoidance of information that interferes with personal interests, the selective selection of information, and even recourse to opposing moral principles. In the long run, all this is expressed in the change of a person's social orientation from altruistic to selfish. These changes in people's social preferences are confirmed by the results of numerous experiments not only in social psychology, but also in social neuropsychology and neuroeconomics. The way to overcome these distortions is to have a clear understanding of the limits of personal interests and an understanding of one's own motives in decisions about resource allocation.

Keywords: altruism, game theory, homo economicus, motivation, moral prejudice, personal interest, social preference.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 36-42 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).7](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).7)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Ольга Купрєєва, канд. психол. наук, доц.
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ

У статті викладено результати емпіричного дослідження психологічних факторів життєстійкості студентів з інвалідністю. Метою є дослідження психологічних особливостей, факторів та предикторів які детермінують життєстійкість студентів з інвалідністю. Методи. Факторним аналізом визначено параметри життєстійкості студентів з інвалідністю з різним рівнем вираженості її компонентів. За результатами регресійного аналізу спрогнозовано показники життєстійкості студентів з інвалідністю з низьким та середньо-високим рівнями інтегральної життєстійкості. Висновки. Отримані дані дозволяють визначити ресурси життєстійкості студентів з інвалідністю та будуть використані під час побудови комплексної програми психологічного сприяння особистісній самореалізації студентів в умовах інтегрованого навчання.

Ключові слова: життєстійкість, студенти з інвалідністю, ресурси особистості, інтегроване навчання.

Вступ. Інклюзія у вищій освіті – це шлях реалізації гуманістичних ідей альтруїзму, толерантності, який забезпечує рівноправний доступ до здобуття освіти, реалізації себе в професії, визнання унікальності, неповторності людини, включення кожного "різного" у повноцінне життя суспільства, культуру в цілому, осмислення власного життя та життя інших.

Разом з тим, навчання в інтегрованих групах – це виклик особливості складності для студентів з інвалідністю, які намагаються реалізувати власні права та рівні можливості в умовах інклюзії у вищій школі, оскільки, вони приймають виклик "на рівних" в умовах дефіциту власних ресурсів. Цей виклик не стільки ставить межі можливостям саморозвитку, самореалізації студентів з інвалідністю, скільки вимагає від них використання зна-

чно більших зусиль та активізації особистісних ресурсів, ніж у ситуаціях звичайного, необтяженого хронічною хворобою, розвитку особистості.

Фокус уваги дослідників гуманістичного та позитивного підходу до функціонування особистості в несприятливих умовах розвитку (до яких відносять ситуацію інвалідності), спрямований на виявлення тих особистісних характеристик які дозволяють суб'єкту позитивно існувати – ефективно долати труднощі, досягати само-реалізації та психологічного благополуччя (Maddi, 2013; Seligman, Scikszentmihalyi, 2000;).

Особливого значення під час дослідження розвитку осіб з інвалідністю надають життєстійкості – базовій характеристиці особистості, системі її установок та переконань, яка опосередковує вплив на свідомість та

поведінку людини несприятливих ситуацій життєдіяльності (від соматичних захворювань до соціальних проблем) (Maddi, 2013); як ресурсу особистості, який сприяє її успішній адаптації, допомагає долати складні ситуації у процесі навчальної та професійної діяльності, актуалізує різноманітні особистісні характеристики в несприятливих умовах розвитку (Maddi, Khoshaba, Harvey & Fazel 2010), виконує важливу буферну функцію (Peterson, & Seligman, 2004), та сприяє укріпленню фізичного та психічного здоров'я людини, самоствердженню та самореалізації особистості.

Згідно з поглядами С. Мадді (Maddi, 2004) концепт "життєстійкість" включає психологічний (підвищений інтерес до оточуючого середовища, особистісні смисли, самоставлення та ставлення до оточуючих) та діяльнісний (подолання різноманітних викликів, досягнення цілей, турбота про здоров'я) компоненти.

Ми вважаємо важливим вивчення даного феномену у студентів з інвалідністю, оскільки сама особистість, її позиція, ставлення та активність впливають на процес та результат саморозвитку. Дослідження параметрів особистості які розширюють структуру індивідуальної життєстійкості, та їх цілеспрямований розвиток, буде сприяти стійкості та ефективній самореалізації студентів з інвалідністю.

Мета дослідження – виявити психологічні особливості, фактори та предиктори які детермінують життєстійкість студентів з інвалідністю.

Методи дослідження. Теоретичний огляд літератури з досліджуваної проблеми, емпіричні методи дослідження та методи математичної обробки емпіричних даних.

Огляд літератури. У сучасних психологічних дослідженнях проблематика подолання особистістю ускладнених умов розвитку, які можуть бути задані генетичними особливостями, соматичними захворюваннями, набутими фізичними дефектами та негативно впливати на її життєдіяльність, досліджується шляхом цілісного осмислення особистісних характеристик, які відповідають за подолання життєвих труднощів (Купреєва, 2020; Леонтьєв, Александрова, Лебедева, 2017; Осьмук, 2018; Селіванова, Скларов, 2020; Шамич, 2019). Однією з таких характеристик є життєстійкість особистості – психологічна живучість, ефективність людини та показник її психічного здоров'я.

В дослідженнях американських психологів D. Khoshaba and S. Maddi (1999), які вперше ввели поняття "hardiness", цей феномен має три компоненти: включеність, контроль та прийняття ризику (виклику).

Перший компонент "включеність" відображає відчуття прихильності життєвим задачам, установку людини по відношенню до себе, оточуючого світу та характеру взаємодії з ним, яка надає сили, мотивує її до самореалізації, позитивному мисленню та ефективної поведінки. Включеність людини у вирішення власних життєвих завдань допомагає відчувати себе цінним та значимим, здатним долати щоденні труднощі та зміни, а стресові ситуації трансформувати в ресурс саморозвитку.

Другий компонент контроль над обставинами, мінливими життєвими подіями відображає здатність людини, або пошук способів, вплинути на результати стресових ситуацій, не впадати у стан пасивності, безпорадності.

Третій компонент – виклик як настанова людини сприймати стресові ситуації та проблеми як виклик, випробування себе, а не як загрозу. Це зумовлює здатність особистості бути відкритою оточуючому світу, людям, розвиватися шляхом отримання знань, через досвід та активне його використання.

Сформованість всіх трьох компонентів психологічної життєстійкості є важливим для підтримання ефективної діяльності, активності у стресових ситуаціях, фізичного та психологічного здоров'я (Maddi, 2006).

Отже, життєстійкість – це внутрішній ресурс, який підвладний самій людині та може бути використаний відповідно до ситуацій. Він дозволяє перетворювати зміни в можливості, саме тому, людина може змінити і переосмислити те, що сприяє підтриманню фізичного, психологічного, соціального здоров'я, настанова, яка надає життю цінності та смислу в будь-яких обставинах (Maddi, 2013).

У психологічній літературі розглядають різні параметри особистості які пов'язані з психологічною життєстійкістю особистості: особистісна автономія (Serdiuk, Danyliuk & Chykhantsova, 2019); осмисленість життя (Ryff, & Singer, 1998); смисложиттєві орієнтації, позитивне самоставлення особистості (Сердюк, Купреєва, 2015); самоефективність (Bandura, 1997; Schwarzer & Jerusalem, 1995); локус контролю (Jomehri, Najafi, Jafari & Sohrabi, 2009); оптимізм та позитивний настрій (Mahdian, Ghaffari, 2016); надія (Najmeh, 2020) тощо.

Ми розглядаємо життєстійкість як цілісну характеристику особистості, необхідний ресурс який сприяє покращенню та підтриманню психічного і фізичного здоров'я, успішній адаптації у складних умовах розвитку та життєдіяльності, ситуаціях вибору, пов'язаних з особистісним, професійним самовизначенням та самореалізацією.

Крім визначених компонентів, на нашу думку, життєстійкість включає наступні важливі фактори та компоненти: *базові цінності та переконання*, як імпліцитні уявлення про оточуючий світ, людей; справедливість та керованість подій; випадковість, як шанс, надія досягти успіху; та уявлення про власне "Я"; *копінг-стратегії*, як свідомий індивідуальний спосіб взаємодії особистості з несприятливими та потенційно стресогенними ситуаціями; *часова перспектива*, як здатність орієнтуватися у часі власного життя, інтегрувати минуле, теперішнє та майбутнє у психологічний життєвий простір, бачення майбутнього (його цілей, смислів); *самоставлення*, як смислове утворення особистості та важливий фактор її цілісності, стійкості; та *самоактуалізація* як потреба в здійсненні власного Я, реалізації сутнісних сил.

Здійснений теоретичний аналіз обґрунтовує наше емпіричне дослідження життєстійкості студентів з інвалідністю як ресурсу особистості, визначення психологічних факторів та предикторів життєстійкості.

Методологія дослідження. В емпіричному дослідженні було використано наступні методики: шкалу життєстійкості С. Мадді (Леонтьєв, Рассказова, 2006); шкалу "World Assumptions Scale" Р. Янов-Бульман в адаптації О. Кравцової (Солдатова & Шайгерова, 2003); тест-опитувальник самоставлення (Пантілеев, 1993); тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Дж. Крамбо, Л. Махоліка, адаптація Д. О. Леонтьєва (Леонтьєв, 1992); опитувальник копінг-стратегій Р. Лазарус, С. Фолкман, в адаптації Л. І. Вассермана (Вассерман, 2009); методика "Індекс життєвого стилю" Г. Келлермана, Р. Плутчика (Романова, Гребеннікова, 1996); опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо в адаптації Г. Сирцова, О.Т. Соколової, О.В. Мітіної (Сирцова, Соколова & Мітіна, 2007); модифікований опитувальник самоактуалізації особистості (САМОАО) Е. Шострома, в адаптації А. Лузукіна, Н. Калина (Фетискин, Козлов & Мануйлов, 2002).

В емпіричному дослідженні взяли участь 325 студентів з інвалідністю з них: 130 осіб з інвалідністю за загально-соматичними захворюваннями, 102 особи з інвалідністю, внаслідок ураження опорно-рухового апа-

рату, 93 особи з інвалідністю внаслідок сенсорних порушень (захворювання органів зору та слуху). Всі досліджувані студенти навчаються на різних спеціальностях Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна" та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Вік досліджуваних від 19 до 22 років.

Для статистичного аналізу отриманих даних використовувались методи математичної статистики: описові

статистики, t-критерій Стьюдента, факторний, регресійний аналіз. Обробка отриманих емпіричних результатів здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS 21.0 for Windows.

Результати дослідження. Слід зазначити, що у більшості респондентів показники по базовим шкалам життєстійкості, нижчі за нормативні показники (Леонтьєв & Рассказова, 2006). На рис. 1 представлено отримані дані по шкалам життєстійкості.

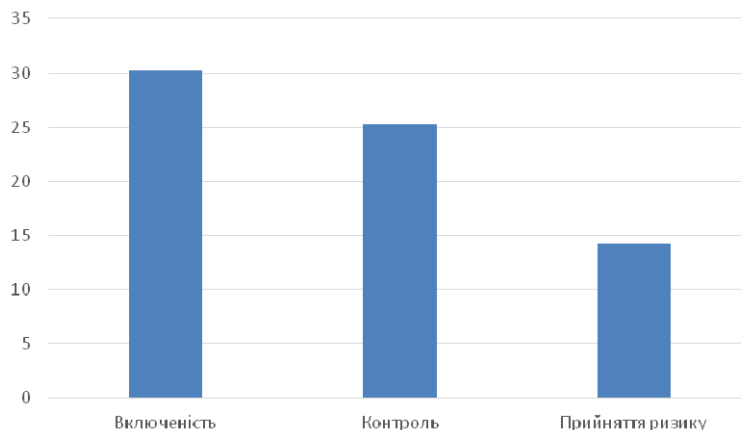

Рис. 1. Компоненти життєстійкості студентів з інвалідністю

Розподіл частотних даних показує, що у 35,2% респондентів виявлено низькі показники інтегрального показника життєстійкості (нижче 62 балів). Це свідчить, що ці респонденти не впевнені у своїх здібностях, їм властиво відчуття власної безпорадності, тому їм складно контролювати події свого життя; вони не проявляють особистісну активність у побудові власного життя, невпевнені в можливості реалізувати свої цілі та здібності, тому, часто, стикаючись з складними, стресовими ситуаціями сприймають їх як загрозу.

Середній (63-81 бал) та вище середнього (82-100 балів) рівні життєстійкості виявлено у 35,5% та 22,2%, відповідно, досліджуваних студентів з інвалідністю. Ці респонденти ставляться до життєвих змін як до викликів на основі включеності, контролю та прийняття ризику; вони впевнені у силі власного Я, готові до активних

дій, під час вирішення складних ситуацій, що дозволяє їм відчувати контроль над мінливими подіями свого життя; вони відкриті до оточуючого світу, нових знань, досвіду, пошуку ефективної соціальної підтримки, що сприяє розвитку навичок взаємодії та комунікації.

За інтегральним показником життєстійкості вибірку досліджуваних студентів з інвалідністю ми розділили на дві: студенти з низьким рівнем життєстійкості (показники нижче середніх нормативних) та студенти з середньо-високим рівнем життєстійкості (показники вище середніх нормативних). Відмінності виявлені між двома вибірками, за допомогою t-критерія Стьюдента, подано в рис. 2. Подано результати психологічних характеристик в яких виявлено достовірні відмінності (на рівні 0,000-0,005).

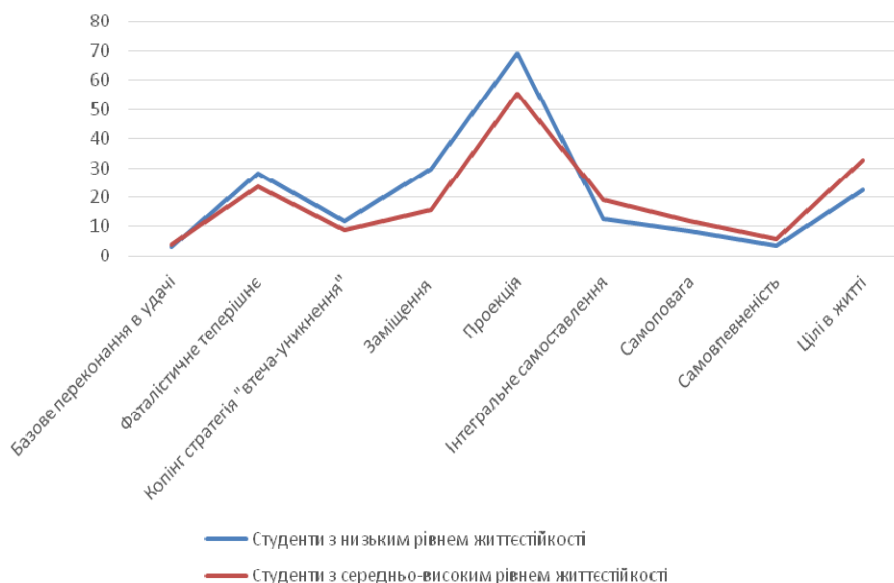

Рис. 2. Відмінності психологічних характеристик студентів з низьким та середньо-високим рівнями життєстійкості

Отримані дані свідчать про те, що респонденти з низьким рівнем життєстійкості достовірно відрізняються від респондентів з середньо-високим рівнем, за параметрами: базові переконання, часова перспектива, стратегії долаючої поведінки (копінг-стратегії), механізми психологічного захисту, самоставлення та його компонентами, смислотворчими орієнтаціями та потребою в самоактуалізації. Зазначені параметри особистості у студентів з низьким рівнем життєстійкості виражені слабше, ніж у студентів з середньо-високим рівнем життєстійкості.

Для визначення факторів життєстійкості досліджуваних студентів ми використовували факторний аналіз з використанням методу головних компонент та метод Облімін-обертання. Відповідність даних для факторного

аналізу визначалася за допомогою критерію Кайзера-Мейера-Олкіна. Статистична достовірність результатів факторного аналізу перевірялась на основі критерію сферичності Барлетта.

На основі факторного аналізу у структурі параметрів, які забезпечують життєстійкість особистості (у вибірці досліджуваних з *низьким рівнем життєстійкості*) було виділено два фактори, внесок яких у загальну дисперсію даних становить 58,9%. Показник міри адекватності КМО 0,60; Sig критерію сферичності Барлетта менше ніж 0,5. Отже, можемо вважати, що нами отримано достовірний факторний аналіз.

Результати факторного аналізу структури життєстійкості студентів з інвалідністю з низьким рівнем життєстійкості наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Фактори життєстійкості студентів з інвалідністю з низьким рівнем життєстійкості

Факторне навантаження	Параметри, що утворюють фактори
33,4%	Орієнтація в часі (0,78), потреба в самоактуалізації (0,72), пошук соціальної підтримки (копінг-стратегія) (0,70), позитивне минуле (0,56), позитивне ставлення інших (0,55).
25,5%	Самоповага (0,91), потреба в пізнанні (0,75), позитивне минуле (-0,63).

Перший фактор поєднує параметри: *часова перспектива*, *активно-дієвий копінг* "пошук соціальної підтримки" – емоційної, інформаційної та інструментальної, самоставлення (його складової, що відображає *очікування позитивного до себе оточуючих*) та потреба в *актуалізації власного Я*. Поєднання зазначених параметрів свідчить, що сформованість компонентів життєстійкості респондентів взаємопов'язане із здатністю студентів орієнтуватися в часі власного життя, позитивно ставитися до власного минулого; з усвідомленням потреби в самоактуалізації; здатністю ефективно використовувати соціальну підтримку та позитивно ставитися до себе, шляхом включення оцінки значущих оточуючих у власну систему самооцінок.

Поєднання параметрів у другому факторі свідчить, що індивідуальну життєстійкість респондентів забезпечують: *самоповага* (здатність позитивно ставитися до себе на основі власної самоефективності, компетентності), *саморозвиток*, шляхом пізнання оточуючого

світу, використання нового досвіду, (що обумовлює здатність особистості приймати виклики життя), та сприйняття власного минулого (навіть негативних подій) як досвіду для розвитку.

Для прогнозу розвитку життєстійкості студентів з інвалідністю (з низьким рівнем інтегральної життєстійкості) ми використовували метод регресійного аналізу. Результати регресійного аналізу за яким ми можемо спрогнозувати показники життєстійкості респондентів наведено в табл. 2.

Найбільш точно прогнозує значення залежної змінної "життєстійкість" третя модель. Модель вважається дійсною, якщо R-квадрат перевищує 0,5. Отримане значення більше 0,5, тому можна стверджувати, що отримана модель є статистично достовірною.

У табл. 3 наведено результуючі коефіцієнти лінійного зв'язку показника життєстійкості із особистісними характеристиками – предикторами.

Таблиця 2

Прогностичні моделі життєстійкості студентів з інвалідністю з низьким рівнем життєстійкості

Модель	R	R-квадрат	Скоригований R-квадрат	Стандартна похибка оцінки
3	,804 ^c	,646	,616	5,411

^c Предиктори (конст) самоповага, пошук соціальної підтримки, самоактуалізація

^d залежна змінна: життєстійкість

Таблиця 3

Коефіцієнти регресійної моделі

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значимість
	B	Стандартна похибка	Бета		
3	(Константа)	2,357	6,759	,349	,001
	Самоповага	1,845	,309	,613	,000
	Пошук соціальної підтримки	1,625	,367	,473	,000
	Самоактуалізація	,384	,134	,300	,002

^a залежна змінна: життєстійкість

Отже, у забезпеченні життєстійкості респондентів (з низьким рівнем інтегральної життєстійкості) ключову роль відіграють *самоповага* – як джерело власної сили, *пошук соціальної підтримки* – як стратегія активного діяльного подолання труднощів, та *самоактуалізація* – як потреба в саморозвитку та самореалізації. Тобто, впевненість у власній компетентності та самоефективності (самоповага), активність у реальній взаємодії з соціальним оточенням обумовлюють включеність особистості у власне життя, сприяють подоланню ізоляції, осмисленості, активізують потребу в самоактуалізації.

У вибірці студентів з інвалідністю з *середньо-високим рівнем життєстійкості* було виділено три фактори, внесок яких у загальну дисперсію даних становить 69,0%. Показник міри адекватності КМО 0,76; Sig критерію сферичності Барлетта менше ніж 0,5. Отже, можемо вважати, що нами отримано достовірний факторний аналіз.

Результати факторного аналізу структури життєстійкості студентів з інвалідністю з середньо-високим рівнем життєстійкості наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Фактори життєстійкості студентів з інвалідністю з середньо-високим рівнем життєстійкості

Факторне навантаження	Параметри, що утворюють фактори
27,0%	Локус контролю життя (0,88), результат життя (0,81), інтегральне самоставлення (0,73), самовпевненість (0,62), майбутнє (0,59).
22,7%	Саморозуміння (0,87), самоповага (0,69), переконання в доброзичливості світу (0,67), самовпевненість (0,62).
19,3%	Негативне минуле (-0,80), орієнтація в часі (0,67), цінності (0,59), регресія (-0,54).

Перший фактор поєднує параметри: *смісложиттєві орієнтації* як результат усвідомлених цілей і смислу власного життя, *самоставлення*, як детермінанта внутрішньої активності особистості, *часову перспективу* – як цілісний образ себе в часі.

Поєднання параметрів першого фактору, свідчить, що життєстійкість студентів з інвалідністю, як багатокмпонентне особистісне утворення, взаємопов'язане з внутрішнім локусом контролю – світоглядним переконаннями про можливість керувати, контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх в життя; із задоволеністю самореалізацією у пройденому відрізку життя, оцінку його продуктивності та осмисленості; з позитивним ставленням до себе на основі впевненості та віри у власні здібності, енергію, самостійність, можливість, компетентність; з орієнтацією на майбутнє ("вибір майбутнього") – наявністю життєвих цілей, планів, стратегій їх реалізації, та впевненістю у власних можливостях долати труднощі (контроль).

Другий фактор поєднує параметри *самоставлення* (його складові) та *базові переконання* особистості. Це свідчить про те, що життєстійкість (та її компоненти) пов'язані із здатністю розуміти багатогранність власного Я, приймати різні його сторони, впевненістю у власних силах, здібностях, можливостях та адекватної їх оцінки; із самоповагою (позитивним ставленням до себе на основі самоефективності, компетентності). Для студентів з інвалідністю значний вплив на життєстійкість має позитивне ставлення до оточуючого світу, переконаність у його

доброзичливості, що надає їм можливість реалізувати власні можливості та знайти своє місце у ньому.

Аналізуючи параметри, які утворюють третій фактор, слід зазначити, що позитивний вплив на компоненти життєстійкості респондентів мають: здатність *орієнтуватися в часі* власного життя, усвідомлюючи систему власних цінностей, поділяючи *цінності* самоактуалізації. Негативний вплив на компоненти життєстійкості студентів з інвалідністю мають *орієнтація на негативне минуле*, імпульсивність та слабкість емоційно-вольового контролю, що визначають актуалізацію використання "незрілого" механізму *"регресія"* та обумовлюють зміну мотиваційно-потребової сфери в напрямку її більшої спрощеності.

Саме постійний "вибір минулого" призводить до відчуження, яке проявляється у поєднанні безсилля та безглуздості, заперечення смислу, пошуку смислу поза межами звичної діяльності (Maddi, 2006).

Результати регресійного аналізу за яким ми можемо спрогнозувати показник життєстійкості студентів з інвалідністю (середньо-високий рівень життєстійкості) наведено в табл. 5.

Найбільш точно прогнозує значення залежної змінної "життєстійкість" друга модель. R-квадрат перевищує 0,5, тому, можна стверджувати, що отримана модель є статистично достовірною.

Результуючі коефіцієнти лінійного зв'язку показника життєстійкості із особистісними параметрами – предикторами наведено в табл. 6.

Таблиця 5

Прогностичні моделі життєстійкості студентів з інвалідністю з середньо-високим рівнем життєстійкості

Модель	R	R-квадрат	Скоригований R-квадрат	Стандартна похибка оцінки
2	,833 ^b	,694	,684	6,051

^b Предиктори (конст) майбутнє, цінності

^c залежна змінна: життєстійкість

Таблиця 6

Коефіцієнти регресійної моделі

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значимість
	B	Стандартна похибка	Бета		
2 (Константа)	19,966	5,400		3,698	,000
Майбутнє	,857	,124	,533	6,923	,000
Цінності	,382	,063	,470	6,107	,000

^a залежна змінна: життєстійкість

Отже, предикторами, які позитивно впливають на показник "життєстійкість" студентів з інвалідністю є – *майбутнє* (суб'єктивна цінність майбутнього, як особистісного ресурсу, наповненість його ціннісно-смісловим змістом) та *цінності* (здатність поділяти цінності, характерні для людей, які прагнуть до гармонійного буття, позитивних стосунків з оточуючими та самореалізації). Життєстійкість є тим необхідним ресурсом, який людина може використати під час вибору та побудови майбутнього. Переконаність у тому, що в майбутньому є сенс, що будь-який досвід важливий у перспективі майбутнього (включеність та прийняття ризику) сприяє "вибору майбутнього", переоцінці травматичного досвіду.

Дискусія. Здобуття вищої освіти та професії для студентів з інвалідністю це – ефективний засіб соціальної затребуваності, економічної незалежності, мобільності, свободи вибору життєвих цілей та особистісної самореалізації. Однак, в умовах інклюзії здобуває освіту досить невелика частка молоді з інвалідністю, які наважуються на серйозний ризик, приймаючи виклик "на рівних" в умовах дефіциту особистісних ресурсів та невідповідності, перш за все, психологічно, освітнього середовища закладів вищої освіти (Леонтьєв, Александрова & Лебедева, 2017). Тому, важливим психолого-педагогічним завданням є розвиток тих психологічних якостей які детермінують життєстійкість осо-

бистості, як необхідний внутрішній ресурс, який забезпечує здатність і сміливість особистості залучатися до ситуацій, які змінюються, сприяє формуванню конструктивної життєвої позиції, підвищенню фізичного й психічного здоров'я студентів з інвалідністю (Селіванова & Склярєва, 2020; Najmeh, 2020).

Результати нашого дослідження показують, що більшість студентів з інвалідністю властиво низький та середній рівень вираженості життєстійкості, в цілому, та її компонентів. Вираженості всіх трьох компонентів життєстійкості є важливим для збереження здоров'я, оптимального функціонування та активності особистості, особливо в ускладнених умовах розвитку, які вимагають використання суттєво більших зусиль для вирішення завдань особистісного саморозвитку (Щетиніна, 2015; Maddi, 2004).

Важливе значення в забезпеченні особистісної стійкості студентів з інвалідністю, з низьким рівнем вираженості життєстійкості, має соціальна підтримка (на відміну від соціального захисту, допомоги, характеризується активністю суб'єкта, спрямованої на самостійне подолання складної життєвої ситуації), яка дозволяє здійснювати смислову переоцінку ситуації, як більш позитивної (Александрова & Силантьєва, 2014), сприяє психічному здоров'ю, розвитку та саморозвитку особистості; та самоповага на основі пізнання власних сильних та ресурсних якостей, розвиток яких буде сприяти самоефективності особистості та здатності перетворювати складні ситуації в діяльності на ресурс власного розвитку (Najmeh, 2020).

Пошук ефективної соціальної підтримки є одним з основних механізмів, за допомогою якого, життєстійкість виконує буферну функцію під час різноманітних захворювань (Maddi, 2006).

Висновки

1. Визначено, що в забезпеченні життєстійкості студентів з низьким рівнем вираженості її компонентів, значущості набувають параметри: часова перспектива; активно-дієві копінг-стратегії, зокрема "пошук соціальної підтримки"; самоставлення особистості, у розвитку якого важливим є орієнтація на оцінки інших, та позитивне ставлення оточуючих; потреба в актуалізації власного Я. Поєднання зазначених параметрів свідчить, що сформованість компонентів життєстійкості взаємопов'язане із здатністю респондентів орієнтуватися в часі власного життя, з наявністю потреби в самоактуалізації, здатністю ефективно використовувати соціальну, емоційну та дієву підтримку оточуючих.

2. Встановлено, що найбільш точно прогнозують значення показника життєстійкості, у респондентів з низьким рівнем вираженості її компонентів, предиктори: самоповага – як джерело власної сили, самоефективності та саморегуляції; пошук соціальної підтримки – як стратегія активного діяльнісного подолання труднощів, та самоактуалізація – як потреба в реалізації власної сутності. Зазначені предиктори можна вважати психологічними ресурсами життєстійкості студентів з інвалідністю, цілеспрямоване формування яких буде сприяти саморозвитку особистості, трансформації перешкод, складних ситуацій у джерело розвитку та росту.

3. Доведено, що факторна структура показників у групі студентів з середнім та високим рівнями вираженості компонентів життєстійкості характеризується поєднанням параметрів: смисложиттєві орієнтації як результат усвідомлених цілей і смислу власного життя, самоставлення, як детермінанта внутрішньої активності особистості, часова перспектива – як цілісний образ себе в часі, базові переконання особистості – як імпліцитні уявлення індивіда про оточуючий світ, людей, самого себе та стосунків зі світом, цінності – як здат-

ність керуватися у взаємодії з оточуючим світом цінностями самоактуалізації.

4. Ключовими предикторами життєстійкості студентів з інвалідністю (з середньо-високим рівнем вираженості її компонентів) є – майбутнє (параметр часової перспективи особистості) та цінності самоактуалізації. Наповненість майбутнього цінностями самореалізації, усвідомленими життєвими цілями, особистісним смислом сприяє "вибору майбутнього" (нового, невизначеного, непередбачуваного), обумовлюють здатність суб'єкта планувати та будувати власне майбутнє, приймати життєві виклики, прикладати власні вольові зусилля та мужність у процесі особистісної самореалізації.

Виявлені в результаті нашого емпіричного дослідження параметри особистості є ресурсами життєстійкості студентів з інвалідністю та умовою їх успішної самореалізації.

Список використаних джерел

1. Александрова, Л.А., Силантьева, Т.А. (2014). Социальная поддержка студентов с ОВЗ в условиях инклюзивного образования [Электронный ресурс]. *Клиническая и специальная психология*, 3, 2. URL: https://psyjournals.ru/psyclin/2014/n2/Aleksandrova_Silant'eva.shtml (дата звернення: 01.11.2020)
2. Вассерман, Л. И. (2009). *Методика для психологической диагностики способов совладания со стрессовыми и проблемными для личности ситуациями*. Пособие для врачей и медицинских психологов. СПб: Психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева.
3. Купрєєва, О.І. (2020). Ціннісно-смислові основи самореалізації студентів в інтегрованому освітньому середовищі. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, VI, 17, 167-176.
4. Леонтьев, Д., Рассказова, Е. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл, 2006.
5. Леонтьев, Д.А. (1992). *Тест смысложизненных ориентаций (СЖО)*. М.: Смысл, 1992.
6. Леонтьев, Д.А., Александрова, Л.А., Лебедева, А.А. *Развитие личности и психологическая поддержка учащихся с ОВЗ в условиях инклюзивного профессионального образования*. – Москва: Смысл, 2017. – 79 с.
7. Осмук, Л.А. (2018). Самореализация студентов с инвалидностью как базовый механизм социальной инклюзии. *Психологическая наука и образование*, 23, 2, 59–67. Doi: 10.17759/ pse.2018230207
8. Романова, Е.С., Гребенникова, Л.Р. (1996). *Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика*. Мытищи: Талант.
9. Селиванова, Ю.В., Склярєва, Т.В. (2020). Личностное самоопределение студентов с инвалидностью: социально-психологический анализ факторов и механизмов. *Вестник Мининского университета*, 8, 2, 8. DOI: 10.26795/2307-1281-2020-8-2-8
10. Сердюк, Л.З., Купрєєва, О.І. (2015). Особистісний ресурс життєстійкості студентів із соматичними захворюваннями. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, IX, 7, 311-317.
11. Сырцова, А., Соколова, Е.Т., Митина, О.В. (2007). Методика Ф. Зимбардо по временной перспективе на русскоязычной выборке. *Психологическая диагностика*, 1, 85-106.
12. Фетискин, Н.П., Козлов, В.В., Мануйлов, Г.М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. – М.: Прогресс, 426-433.
13. Шайгерова, Л.А., Прокофьева, Л.Ю., Кравцова, О.А., Солдатова, Г.У. (2003). *Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности (учебно-методическая разработка)*. – М. Центр СМІ МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003.
14. Шамич, О. М. (2019). *Психологічні основи самореалізації паралімпійців*: монографія. – К.: Талком, 2019.
15. Щетинина, Е. Б. (2015). Жизнестойкость студентов с ограниченными возможностями здоровья как фактор успешной социально-психологической адаптации к среде высшего образовательного учреждения. *Акмеология образования*, 4, 4(16), 306-309. DOI: 10.18500/2304-9790-2015-4-4-306-309
16. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 191–215. DOI: <https://doi.org/10.21277/sw.v1i9.454>
17. Hong Barbara S.S. (2015). Qualitative Analysis of the Barriers College Students With Disabilities Experience in Higher Education. *Journal of College Student Development*, 56, 3. 209-226. DOI: 10.1353/csd.2015.0032.
18. Jomehri, F., Najafi, M., Jafari E., Sohrabi, F. (2009). The relationship between type personality, locus of control and hardness in patients suffering from cancer and normal subjects. *Journal of Clinical Psychology*, 1. 47-66. Available from: http://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Jomehri+F%2C+Najafi+M%2C+Jafari+E%2C+Sohrabi+F.+The+relationship&btnG=
19. Khoshaba D., & Maddi S. (1999). Early antecedents of hardness. *Consulting Psychology Journal*, 51(2), 106-117.
20. Maddi, S.R. (2004). Hardiness: An Operationalization of Existential Courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 44, 3, 279-298.

21. Maddi, S.R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*, 1(3), 160-168.
22. Maddi, S.R. (2013). *Hardiness. Turning stressful circumstances into resilient growth*. Springer Netherlands, Irvine, CA. DOI 10.1007/978-94-007-5222-1
23. Maddi, S.R., Khoshaba, D.M., Harvey, R.H., & Fazel, M. (2010). The personality construct of hardiness: Relationships with the construction of existential meaning in life. *Journal of Humanistic Psychology*, 3(51), 369-388.
24. Mahdian, Z., Ghaffari, M. (2016). The mediating role of psychological resilience, and social support on the relationship between spiritual well-being and hope in cancer patients. *Journal of Fundamentals of Mental Health*, 18. Available from: http://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Mahdian+Z%2C+Ghaffari+M.+The+mediating+role+of+psychological&btnG=
25. Najmeh, H. (2020). Study of the Relationship of Hardiness and Hope with Life Satisfaction in Managers. *International Journal of Psychology*, 14, (1), Winter & Spring, 310-339. DOI: 10.24200/IJPB.2020.214143.1143
26. Peterson, C., & Seligman, M.E.P. (Eds.). (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. N.Y.: Oxford University Press.
27. Ryff, C. & Singer, B. (1998). The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9, 1-28.
28. Schwarzer, R., Jerusalem, M. (1995). *Generalized Self-Efficacy scale*. In J. Weinman, S. Wright, M. Johnston, Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs (pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-NELSON.
29. Seligman, M.E.P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. *American psychologist*, 55(1), 5-14.
30. Serdiuk L., Danyliuk I., Chykhantsova O. Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*. 2019. Vol. 1. P. 93-103.
31. Syrcova, A., Sokolova, E.T., Mitina, O.V. (2007). Metodika F. Zimbardo po vremennoy perspektive na russkojazychnoj vyborke. Psihologicheskaja diagnostika, 1, 85-106.
32. Fetitskin, N.P., Kozlov, V.V., Manujlov, G.M. (2002). Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp. M.: Progress, 426-433.
33. Shajgerova, L.A., Prokofeva, L.Ju., Kravcova, O.A., Soldatova, G.U. (2003). Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniju tolerancnosti lichnosti (uchebno-metodicheskaja razrabotka). M. Centr SMI MGU im. M.V. Lomonosova.
34. Shamy, O. M. (2019). Psihologichni osnovy samorealizaciyi paralimpijciv: monohrafiya. K.: Talkom.
35. Shhetinina, E. B. (2015). Zhiznestojkost' studentov s ogranichenymi vozmozhnostyami zdorov'ja kak faktor uspesnoj social'no-psihologicheskoy adaptacii k srede vysshego obrazovatel'nogo uchrezhdenija. Akmeologija obrazovanija, 4, 4(16), 306-309. DOI: 10.18500/2304-9790-2015-4-4-306-309.
36. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 191-215. DOI: <https://doi.org/10.21277/sw.v1i9.454>
37. Hong Barbara S.S. (2015). Qualitative Analysis of the Barriers College Students With Disabilities Experience in Higher Education. *Journal of College Student Development*, 56, 3. 209-226. DOI: 10.1353/csd.2015.0032.
38. Jomehri, F., Najafi, M., Jafari E, Sohrabi, F. (2009). The relationship between type personality, locus of control and hardiness in patients suffering from cancer and normal subjects. *Journal of Clinical Psychology*, 1. 47-66. Retrieved from http://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Jomehri+F%2C+Najafi+M%2C+Jafari+E%2C+Sohrabi+F.+The+relationship&btnG=
39. Khoshaba D., & Maddi S. (1999). Early antecedents of hardiness. *Consulting Psychology Journal*, 51(2), 106-117.
40. Maddi, S.R. (2004). Hardiness: An Operationalization of Existential Courage. *Journal of Humanistic Psychology*, 44, 3, 279-298.
41. Maddi, S.R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*, 1(3), 160-168.
42. Maddi, S.R. (2013). *Hardiness. Turning stressful circumstances into resilient growth*. Springer Netherlands, Irvine, CA. DOI 10.1007/978-94-007-5222-1
43. Maddi, S.R., Khoshaba, D.M., Harvey, R.H., & Fazel, M. (2010). The personality construct of hardiness: Relationships with the construction of existential meaning in life. *Journal of Humanistic Psychology*, 3(51), 369-388.
44. Mahdian, Z., Ghaffari, M. (2016). The mediating role of psychological resilience, and social support on the relationship between spiritual well-being and hope in cancer patients. *Journal of Fundamentals of Mental Health*, 18. Retrieved from http://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Mahdian+Z%2C+Ghaffari+M.+The+mediating+role+of+psychological&btnG=
45. Najmeh, H. (2020). Study of the Relationship of Hardiness and Hope with Life Satisfaction in Managers. *International Journal of Psychology*, 14, (1), Winter & Spring, 310-339. DOI: 10.24200/IJPB.2020.214143.1143
46. Peterson, C., & Seligman, M.E.P. (Eds.). (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. N.Y.: Oxford University Press.
47. Ryff, C. & Singer, B. (1998). The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9, 1-28.
48. Schwarzer, R., Jerusalem, M. (1995). *Generalized Self-Efficacy scale*. In J. Weinman, S. Wright, M. Johnston, Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs (pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-NELSON.
49. Seligman, M.E.P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. *American psychologist*, 55(1), 5-14.
50. Serdiuk L., Danyliuk I., Chykhantsova O. Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*. 2019. Vol. 1. P. 93-103.

Надійшла до редколегії 15.09.20
Рекомендована до друку 22.10.20

Olga Kuprieva, PhD (Psychology)
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DISABLED STUDENTS' PSYCHOLOGICAL HARDINESS

The article presents the empirical study on the psychological factors of disabled students' psychological hardiness. Studying in integrated groups is a challenge of particular difficulty for disabled students who dare to exercise their rights to higher education and equal opportunities proposed by the inclusive environment, which requires from them much more efforts than those in situations of chronic illness, as well as activation of their personal resources. Therefore, it is important to study psychological hardiness as a general indicator of an individual's mental health, determining their ability to overcome life difficulties. The aim is to study the psychological characteristics, factors and predictors that determine disabled students' psychological hardiness. Methods. Factor analysis allowed us to determine the parameters of psychological hardiness for disabled students having different intensity of its components. According to the performed regression analysis, the indicators of disabled students' psychological hardiness having low and medium-high general hardiness are predicted. Results and conclusions. The factor structure of psychological hardiness for disabled students having low intensity of its components includes the following parameters: time perspective; active coping strategies; self-attitude, with the focus on assessment of them from others and an expected positive attitude of others; the need to actualize one's own Self. The predictors determining these respondents' psychological hardiness are self-esteem as a source of one's own strength, the search for social support as a strategy for active overcoming of difficulties, and self-actualization as a need for self-development and self-realization. The factor structure of psychological hardiness for disabled students having medium-high intensity of its components includes the following parameters: meaningful life orientations as a result of existing conscious goals and meanings for their lives; good self-attitude as a determinant of an individual's internal activity, time perspective as a holistic self-image in time; the individual's basic beliefs as their implicit ideas about the world around, other people, themselves and relationships with the world; values as an ability to be guided in interaction with the world around by the values of self-actualization. Predictors that determine these respondents' psychological hardiness are: the future (as a parameter of an individual's time perspective) and the values of self-actualization. The personality parameters revealed at our empirical research are the resources of disabled students' psychological hardiness and the condition of their successful self-realization.

Keywords: psychological hardiness, disabled students, personal resources, integrated learning.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 43-46 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).8](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).8)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Катерина Мілютіна, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Наталія Рубель, асп.
Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, Київ, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ З ПОЗИЦІЇ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

У статті відображено результати емпіричного дослідження особливостей тривожності та життєвих завдань особистості під час проживання криз професійного становлення. Вибірка досліджуваних складала 80 осіб віком 17–35 років, яка була поділена на дві групи: група 1 включала 34 особи, які отримують першу вищу освіту (студенти 1-3-го курсу), група 2–46 осіб у процесі зміни своєї професійної діяльності, які працюють за новою спеціальністю. Для дослідження рівню особистісної та ситуативної тривожності було використано тест дослідження рівня тривожності Спілбергера-Ханіна. Для дослідження характеристик життєвих завдань була застосована методика "Життєві завдання особистості" (розробка колективу лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України під керівництвом Т. М. Титаренко). Було виявлено достовірну різницю за критерієм R_s на рівні $p \leq 0,05$ між групами обстежуваних за шкалою "Операційні характеристики життєвих завдань". Виявлено пряму кореляцію ступеню мотиваційних спрямувань та рівня особистісної тривожності у групі працюючих (на рівні $p < 0,01$). Визначено обернену кореляцію в обох групах між ставленням до майбутнього та особистісною тривожністю (на рівні $p < 0,01$). Операційні характеристики життєвих завдань обернено пропорційні до рівня тривожності в обох групах. Результати дослідження дають змогу стверджувати, що більша суб'єктність особистості усвідомлення своїх життєвих завдань, відчуття стійкості, цілісності життя, використання стратегій гнучкості та активності сприяє успішному подоланню тривоги під час професійних криз.

Ключові слова: вчинок, кризи, професіоналізація, соціалізація, тривожність, студентство.

Постановка проблеми. Специфікою сучасного ринку праці є його мобільність – людина протягом життя може змінювати не лише посаду та місце роботи, а й сам напрямок професійної діяльності. Це призводить до специфіки криз професійного становлення – вони пов'язані не лише з кар'єрним і професійним зростанням, а до змін професійного спрямування у дорослому віці. Такі радикальні зміни можуть підвищувати рівень тривожності суб'єкта, призводити до тривалого стану невизначеності та відчуття неуспішності у новій діяльності. Саме тому дослідження криз професійного становлення, та ресурсів для їхнього успішного проживання, набуває особливої актуальності.

Метою дослідження є виявлення впливу суб'єктно-вчинкової активності особистості на проживання кризи професійного становлення, на прикладі перенавчання на іншу спеціальність.

Аналіз попередніх досліджень. Життєвий шлях особистості неможливий без подолання перешкод, якими є кризи професійного становлення. Вчинкова парадигма є адекватним психологічним підходом до вивчення професійної діяльності, особливо у її сучасному розвитку, що було запропоновано В.Татенко (Татенко, 2017). Дія є одним із компонентів структури вчинку, що охоплює, ситуацію, мотивацію, дію і післядію. Вчинок є проявом суб'єктної активності індивіда, що передбачає орієнтацію в ситуації його життєдіяльності (зокрема професійної), виявлення проблем свого професійного зростання, що потребують розв'язання. Зміна професії провокує боротьбу мотивів та вибір одного з них, формулювання мети, винайдення потрібних засобів її досягнення, прийняття рішення діяти для збереження попередньої професії або для опанування нової. Прийняття рішення реалізується у вигляді професійного вдосконалення або зміни професії. Результат учиненого оцінюється на етапі післядії з позиції власного сумління і з урахуванням думки значущих інших. Структура вчинку дійсно схожа на психологічну структуру діяльності, але її змістова наповненість має свою специфіку. Діяльність може мати репродуктивний характер, як зазвичай і буває під час засвоєння першої професії у студентському віці, тоді як учинок – це творчий самостійний унікальний акт за визначенням, як ло-

гічний осередок і реальний механізм зміни професії. Але справжній вчинок не обирається і не наслідуються, а твориться людиною самостійно на основі її життєвого досвіду, його переживання і узагальнення у формі життєвих цінностей, смислів, та життєвих завдань (Татенко, 2017). Саме таке розуміння вчинку породжує ідею самотворення причинових відношень, коли людина усвідомлює себе причиною і вільним виконавцем своїх учинків і тому готова відповідати за вчинене перед власним сумлінням та іншими людьми. У статті Н. А. Гури (Гура, 2019) проаналізовано феномен переривання кар'єри як складову професійної і соціальної мобільності людини. Обґрунтовано необхідність зміни традиційних моделей побудови кар'єри в постіндустріальному (трансформаційному, кризовому) суспільстві. Показано, що переривання кар'єри із надзвичайної, переважно вимушеної події перетворилося в звичний спосіб побудови життєвого шляху. Це дієвий та ефективний інструмент реалізації власного біографічного проекту особистості. На основі емпіричних даних описано два важливі поведінкові феномени, що визначають шлях кар'єрного розвитку: паттерн переривання та стабільності робочого місця. Сформульовано критерії виявлення професійно-мобільних осіб в організаційному консультуванні. Наведено результати контент-аналізу причин звільнення з роботи, виявлено їх суб'єктивні наслідки. Тягар відповідальності, який усвідомлює людина у разі зміни професії викликає посилення тривожності (нетолерантність до невизначеності, катастрофічність мислення, потреба контролю, чутливість до дискомфорту), що може впливати на вибір неадаптивних копінгів (Бек, Емері, 2020).

Серед сучасних теорій емоційного функціонування людини цікавою є теорія емоційних схем Р. Ліхі (Leahy, 2019), яка вбачає у формуванні неадаптивних механізмів тривожності наявність упередженого ставлення до самої емоції, що сприяє неадаптивним копінкам. Також, у теорії емоційно фокусованої терапії Л. Грінберга підкреслюється, що емоції людини можуть містити певні значення у співвідношенні з досвідом, потребами та цінностями (Greenberg, 2002).

Сучасною українською дослідницею Є. Калюжною (Калюжна, 2016) запропонована структурно-

функціональна модель, яка описує тривожність як інтегральну характеристику, що розгортається на психофізіологічному, індивідуально-психологічному та особистісному рівні та реалізується взаємозв'язком її складових. Тобто, перебуваючи в умовах зовнішніх або внутрішніх викликів, якими можна вважати кризи професійного становлення, людина потребує певної активності, яка забезпечується сферою потреб з одного боку та емоційними процесами з іншого, тобто, тривога виконує певну інформаційну функцію. З огляду на це, характеристики життєвих завдань, що їх вирішує та реалізує людина, можуть бути пов'язані із рівнем та особливостями проявів тривоги як явища, спрямованого в майбутнє з метою впорядкування та стабілізації.

В дослідженні К. Мілютіної зазначається, що процес зміни професійної ідентичності призводить до виникнення стану тимчасової дезадаптації з подальшою свідомою суб'єктно-вчинковою активністю та пошуком стратегії реагування на кризу (Мілютіна, 2012).

Життєві плани – це структурний компонент для реалізації життєвої перспективи, на думку Т. Титаренко у формуванні життєвих планів велике значення мають життєві завдання, які передбачають умови реалізації бажаного майбутнього. Тобто, адаптивність постановки життєвих завдань є передумовою бажаного майбутнього та власної ідентичності (Титаренко, 2003).

У разі спроби адаптації під час змін, які виникають завдяки власній вчинковій активності, людина відчуває потребу у впорядкованості, контрольованості, передбачуваності майбутнього. Життєві завдання можуть бути

способом втілення та реалізації важливих для людини та реальних з огляду на ситуативні чинники варіантів свого майбутнього. Тобто, життєві завдання стають структурними одиницями майбутнього, яке планує людина, вивчення зв'язку життєвих завдань з особистісними та індивідуально-психологічними якостями є важливим для адаптивного подолання кризових періодів.

Гіпотезою емпіричного дослідження є те, що більша суб'єктність особистості та здатність до усвідомлення своїх життєвих завдань сприяє успішному подоланню тривоги під час професійних криз.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вибірка досліджуваних складала 80 осіб віком 17–35 років, яка була поділена на дві групи: група 1 включала 34 особи, які отримують першу вищу освіту (студенти 1-3-го курсу), група 2 – 46 осіб у процесі зміни своєї професійної діяльності: вони отримали другу вищу освіту та перебувають на етапі опанування нової професійної діяльності.

Для дослідження рівню особистісної та ситуативної тривожності було використано тест дослідження рівня тривожності Спілбергера-Ханіна.

Для дослідження характеристик життєвих завдань була застосована методика "Життєві завдання особистості" (розробка колективу лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України під керівництвом Т. М. Титаренко) (Титаренко, Злобіна та ін, 2012). У табл. 1 наведені результати тесту тривожності Спілбергера-Ханіна для обох груп респондентів.

Таблиця 1

Результати обстеження за тестом Спілбергера-Ханіна (в балах)				
	Групи обстежуваних	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення
Ситуативна тривожність	студенти	39	71	46,8
	працюючі	27	68	42,3
Особистісна тривожність	студенти	20	68	47,8
	працюючі	20	56	38,3

Не було виявлено достовірних розбіжностей між середніми рівнями тривожності у досліджуваних групах. Але більш детальний аналіз отриманих даних свідчить про наступне. Середнє значення по групі відповідає високому рівню ситуативної тривожності, серед основних причин якої відмічається тривога в учбовому процесі, соціальна тривога в ситуаціях оцінювання та особистих стосунках, адаптації до процесу навчання. Серед чинників тривожності в даній групі можна виділити: брак стратегій рішення проблем, певна необізнаність та дезорієнтованість, відсутність інформації стосовно певних процесів та явищ свого життя, іноді не здатність взяти на себе відповідальність у важливих питаннях (навчання, стосунки, побудова планів на майбутнє).

Серед джерел особистісної тривожності можна припустити прагнення відповідати наявним вимогам, недостатня інформованість стосовно майбутньої професійної діяльності, недостатнє розуміння своїх можливостей.

У 11,7% обстежуваних виявлений високий рівень ситуативної та низький або середній рівень особистісної тривожності і у 23,5% навпаки – високий рівень особистісної та середній ситуативної тривожності. Така неузгодженість може бути викликана компенсаторними спробами подолання перешкод із застосуванням стратегій уникнення, когнітивної переоцінки значущості подій або використання самознецінення та "комплекс меншовартості", катастрофічний погляд у майбутнє.

За результатами обстеження групи працюючих у більшій кількості обстежуваних ситуативна тривожність має середній рівень. Можна припустити, що більш низький рівень ситуативної тривожності у представників цієї групи

зумовлений наявністю досвіду та системи переконань, які впорядковують механізми копіювання під час стикання з проблемними ситуаціями, сформованість стратегічних навичок щодо побудови та рішення життєвих завдань.

В даній групі, у порівнянні із першою, можлива наявність ситуативної тривоги стосовно професійної компетентності, сумнівів щодо своєї здатності компетентно впоратися з перешкодами, що може бути основною причиною звертання представників даної групи до центру підвищення кваліфікації.

Показники особистісної тривожності свідчать про її більш помірний рівень у даній групі. Тобто, представники даної групи більш емоційно стабільні та виважені, також більш низький рівень особистісної тривожності може бути пов'язаний із здатністю до прийняття самостійних рішень, наявністю особистісної відповідальності, впорядкованістю життєвих завдань. Однак, у цій групі наявні причини тривожності у вигляді надлишку поінформованості, схильності до раціоналізації та використання когнітивного уникнення щодо можливих перешкод.

В табл. 2 наведено результати за методикою "Життєві завдання особистості" у двох групах обстежених.

Лише шкала "Операційні характеристики життєвих завдань" має достовірні розбіжності за критерієм Rs на рівні $p \leq 0,05$. Шкала "мотивація життєвих завдань" відображає прояв різних мотиваційних спрямувань (матеріальний, амбіційний, мотив "бути" у сфері самоконститування, мотив саморозвитку). У групі студентів 28% обстежених мають низький рівень мотивації, 60% середній та 12% високий. Серед мотивів переважають матеріальні, мотиви саморозвитку. У групі

працюючих середній бал мотивації майже дорівнює групі студентів, але високий рівень мотивації спостерігається у 30% обстежених, низький у 12% і середній у 58%, переважають мотиви "бути – брати" у сфері самоконститування як вияв честолюбних, спрямувань в

особистісному саморозвитку та самовдосконаленні та "бути – давати" як спрямованість творчості особистості на вибір шляхів свого життєствердження. Загалом, дана група має більш диференційовану стосовно саморозвитку мотиваційну складову життєвих завдань.

Таблиця 2

Кількісне співвідношення показників шкал за методикою "Життєві завдання особистості"

Характеристики постановки життєвих завдань	Групи обстежених	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення
Мотивація життєвих завдань	студенти	12	50	30,8
	працюючі	14	41	30
Структурованість часу	студенти	4	13	8,4
	працюючі	5	15	10,5
Ставлення до майбутнього	студенти	2	10	5,8
	працюючі	2	10	7,8
Суб'єктна активність	студенти	2	10	6,5
	працюючі	4	10	6,8
Операційні характеристики життєвих завдань	студенти	18	40	28
	працюючі	24	46	34,1

За шкалою "структурованість часу" у групі студентів виразна структурованість часу спостерігається у 35%, середня у 45% та низька у 20%. Серед студентів є приклади дуже віддаленої перспективи планування ("все життя" – близько 5% відповідей, та "40-50 років" – 15% відповідей), загалом часовою перспективою вважається декілька років. У групі працюючих структурованість часу на значному рівні спостерігається у 60%, середній рівень у 30% та низький – 10% обстежених. Домінує часова перспектива "все життя", але деякі працюючі планують на поточний час. Часовий простір обстежуваних у групі працюючих більш інтегрований, вони схильні "тримати у власних руках" свої часові перспективи, спрямовуючись на певні життєві завдання.

Шкала "Ставлення до майбутнього" вказує на міру впевненості у майбутньому та схильність до прогнозування катастроф та негараздів. У групі працюючих високий рівень впевненості мають 70%, середній 20% та низький 10%. У групі студентів 30% вважають майбутнє неконтрольованим та вважають себе такими, що мають труднощі в подоланні перешкод, деякі вказують, "що уявляють всілякі перешкоди та неприємності", середній рівень ставлення до майбутнього спостерігався у 35% обстежених, та впевненість у майбутньому у 35%. Загалом, ця шкала співвідноситься з більш високим рівнем тривожності у групі студентів.

Шкала "Суб'єктна активність" спрямована на визнання індивідом своєї власної здатності до життєтворчості та власного впливу на майбутнє, визнання себе як активної одиниці у вирішенні життєвих завдань, здатності до прийняття рішень та власного вибору з опорою на розуміння своїх потреб та можливостей. У групі студентів високий рівень суб'єктної активності визначають 40% обстежених, середній – 35%, низький – 25%. У групі працюючих 40% – високий рівень та 60% – середній рівень. Шкала "Операційні характеристики постановки життєвих завдань" включає характеристики стратегій, стійкості, цілісності життя, гнучкості та активності. За цією шкалою показники у групі працюючих достовірно вищі, ніж у студентів, але здебільшого це середній (75%) та високий рівень (25%). У групі студентів 20% обстежених мають низький рівень операційних характеристик та 10% високий, 70% – середній.

Після проведення обстеження та узагальнення отриманих даних був проведений обрахунок коефіцієнту кореляції Пірсона за допомогою SPSS Statistic по кожній групі окремо.

Коефіцієнти кореляції особистісної та ситуативної тривожності з вираженістю характеристик життєвих завдань в обстежуваних групах наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Результати кореляції Пірсона по групах обстежених

Характеристики життєвих завдань	Студенти		Працюючі за новою спеціальністю	
	Особистісна тривожність	Ситуативна тривожність	Особистісна тривожність	Ситуативна тривожність
Мотивація життєвих завдань	0,310	0,117	,410	,325
Структурованість часу	-0,377	-0,242	-,171	-,062
Ставлення до майбутнього	-0,443	-0,441	-,510	-,297
Суб'єктна активність	-0,207	-0,511	-,519	-,357
Операційні характеристики життєвих завдань	-0,452	-0,160	-,465	-,412

В групах студентів та працюючих спостерігається обернена кореляція між ставленням до майбутнього та особистісною тривожністю. У разі схильності до катастрофічного мислення, нетолерантності до невизначеності при інших антиципаційних помилках у прогнозуванні майбутнього особистісна тривожність індивіда має більшій рівень. У групі студентів показник ставлення до майбутнього обернено корелює з ситуативною тривожністю.

Обговорення. Серед відповідей працюючих преважують сумніви у власній спроможності дати ради труднощам, думки про те, що успіх – це збіг обставин,

орієнтація на "треба", а не на "хочу". Серед аналогічних характеристик у групі студентів спостерігається недостатність стійкості та характеристики гнучкості у вирішенні життєвих завдань. У групі працюючих наявні сумніви в цілісності свого життя, власній життєтворчості, стратегіях постановки та вирішення життєвих завдань, сумніви в наявності енергії та активності для здійснення планів. В отриманих результатах спостерігається пряма кореляція ступеню мотиваційних спрямувань та рівня особистісної тривожності у групі працюючих, що може вказувати на зростання внутріш-

нього напруження, переживання, за наявності росту кількості мотиваційних спрямувань у життєвих завданнях. Можна припустити, що мотиваційна спрямованість є певною копінг-стратегією, яка застосовується тривожними індивідами з метою впорядкування свого життя, побудови "образу бажаного життя", який поєднує очікування, домагання і наміри, визначаючи той чи інший варіант вибору стратегії життєздійснення. Чим вищий рівень суб'єктної активності, тим нижчий рівень ситуативної тривожності у групі студентів та особистісної тривожності у групі працюючих. Тобто, здатність до визнання власної значущості у життєтворенні, орієнтація на власні плани та потреби, можливість прийняти відповідальність є чинником, пов'язаним з меншим рівнем тривожності.

Операційні характеристики життєвих завдань обернено пропорційні до рівня тривожності обох груп, виключення складає рівень ситуативної тривожності студентів – тут не виявлено значущого зв'язку з операційними показниками.

Висновки. Стійкість та гнучкість у постановці життєвих завдань, адаптованість та наявність енергії для власного життєтворення є значущими для зниження рівню тривожності під час проживання криз професійного становлення. Вчинкова активність індивіда, сприйняття себе як суб'єкта життєтворення сприяє подоланню тривожності.

Перспективи подальших досліджень. У даному дослідженні не виявлено, систему взаємовпливів між особливостями побудови життєвих завдань та тривожності респондентів. Збільшення кількості респондентів надасть можливість застосування регресійного аналізу даних.

Список використаних джерел

1. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.

2. Гуря Н. А. Задоволеність кар'єрою як фактор кар'єрного розвитку та соціально-професійної мобільності // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2019. -2-3(17) – 35-47с. <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.4>

3. Бек А., Емери Г. Тревожные расстройства и фобии. Когнитивный подход. – Киев: "Диалектика", 2020

4. Leahy, R.L. Introduction: Emotional Schemas and Emotional Schema Therapy. *J Cogn Ther* 12,1-4 (2019). <https://doi.org/10.1007/s41811-018-0038-5>

5. Greenberg, L.S. (2002). *Emotion-Focused Therapy: Coaching Clients to Work Through Their Feelings*. Washington, DC: American Psychological Association.

6. .Калюжна Є. М. Функціональна структура тривожності особистості /Міжнародні Челпанівські читання. – Т.17 (2016) – С. 158-165

7. Мілютіна К. Л. Траєкторії життєвого шляху особистості в динамічному середовищі/ Монографія – Ніжин, 2012

8. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості – Київ, 2003

9. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання о особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.

References

1. Tatenko V. Metodologija sub'ektno-vchinkovogo pidhodu: social'no-psihologichnij vimir: monografija / Vitalij Tatenko. – K. : Milenium, 2017. – 184 s.

2. Gura N. A. Zadovolenist' kar'eroju jak faktor kar'ernogo rozvitku ta social'no-profesijnoi mobil'nosti // Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija. – 2019. – 2-3(17) – 35-47s. <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.4>

3. Bek A., Jemer G. Trevozhnye rasstrojstva i fobii. Kognitivnyj podhod. – Kiev: "Dialektika", 2020

4. Leahy R.L. Introduction: Emotional Schemas and Emotional Schema Therapy. *J Cogn Ther* 12,1-4 (2019). <https://doi.org/10.1007/s41811-018-0038-5>

5. Greenberg, L.S. (2002). *Emotion-Focused Therapy: Coaching Clients to Work Through Their Feelings*. Washington, DC: American Psychological Association.

6. Kaljuzhna E. M. Funkcional'na struktura trivozhnosti osobistosti / Mizhnarodni Chelpanivski chitannja . – T.17 (2016) – s.158-165

7. Miljutina K. L. Traektorii zhittєvogo shljahu osobistosti v dinamichnomu seredovishhi / Monografija – Nizhin, 2012

8. Titarenko T. M. Zhittєvij svit osobistosti. – Kyev, 2003

9. Yak buduvaty vlasne maibutnie: zhyttєvi zavdannia o sobostosti : [nauk. monohr.] / [T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, L. A. Liepikhova ta in.] ; za nauk. red. T. M. Tytarenko; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – Kirovohrad: Imeks-LTD, 2012. – 512 c.

Надійшла до редколегії 26.09.20

Рекомендована до друку 28.10.20

Kateryna Miliutina, Dr Sc (Psychology), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Nataliia Rubel, PhD student (Psychology)
Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine, Kyiv

RESEARCH OF CRISES OF PROFESSIONAL FORMATION FROM THE POSITION OF SUBJECT-ACTIVE APPROACH

In the article are represented results of empirical research of anxiety features and life goals of personality in professional development crisis. Our sample included 80 persons in the age 17-35 years. It was divided on two groups: first group consisted of 34 people, students of 1-3 courses, the second group consisted of 46 people that were changing their profession and are actually practicing new trade. We used anxiety test of Spilberger-Hanin to explore level of individual and situational anxiety. In addition, we used "Life goals of personality" method that was developed by laboratory of social psychology ISPP NASU led by T. M. Tytarenko. With the help of this method, we explored characteristics of life goals of our sample. It was found that there is a significant difference by Rs criterion on the level $p \leq 0,05$ between two groups on a scale "Operational characteristics of life goals". Among working people prevail doubts that they can cope with difficulties, thoughts that success is just an accident, orientation on "need", but not "want". In students group we can see lack of stability and flexibility in solving life tasks. There is straight correlation between motivational directions level and individual anxiety level on the group of working people ($p < 0,01$). It means growing of inside tension in the presence of motivational directions number increasing. We can assume that motivational direction is some sort of coping-strategy that is using by anxious individuals to put their lives in order. In that way they try to create "image of desired life", that combines expectations, demands and intentions, determining choice of life-realization strategy. In both groups was identified inverse correlation between attitude to the future and individual anxiety ($P < 0,01$). Operational characteristics of life goals inversely proportional to anxiety level in both groups. That means, that recognition of self-meaning in life-realization, orientation on own plans and needs and ability to take responsibility are low anxiety level related factors. This results gives us an opportunity to say that higher identity, own life goals realization, sense of resilience, life integrity, using of flexibility and activity strategies helps to cope with anxiety during professional crisis.

Keywords: act, crises, professionalization, socialization, anxiety, students

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 47-51 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).9](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).9)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Тетяна Нефедова, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СПЕЦИФІЧНІ СТРАХИ У ЖІНОК ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19 ЗАЛЕЖНО ВІД ВІКУ ТА НАЯВНОСТІ ДІТЕЙ

Стаття присвячена дослідженню та аналізу особливостей прояву специфічних страхів у жінок під час пандемії COVID-19 залежно від віку та наявності дітей. Поява та стрімке поширення абсолютно нового штаму коронавірусної інфекції в Україні, безпрецедентне впровадження обмежень пересування, зупинка транспорту, неготовність системи охорони здоров'я до такої кількості інфекційних хворих спровокували інтенсивні стресові переживання, зростання агресії та тривожності серед населення України. Розглядається відмінність інтенсивності прояву специфічних груп страхів у двох вікових групах та серед жінок, які мають і не мають дітей.

Ключові слова: вік, діти, жінки, захворювання, пандемія COVID-19, специфічні страхи, страх, тривожність.

Вступ. Жінки під час пандемії COVID-19 зіткнулися з абсолютно новою реальністю, зокрема із загрозами їх власному життю і здоров'ю та життю і здоров'ю членів їх родин. Високий рівень тривоги за майбутнє, інтенсивний потік загрозливої інформації у ЗМІ сформували нову психологічну реальність сучасних жінок. Стрімке зростання захворюваності та смертності від COVID-19 змусило жінок переорієнтуватися на нагальні потреби, пов'язані зі здоров'ям та матеріальним добробутом своїх родин.

Підвищена емоційна чутливість, загроза втрати або втрата робочого місця, психологічне навантаження, обмеження вільного пересування, а також трансформація звичного способу життя, на нашу думку, могли підвищити інтенсивність переживання специфічних страхів жінками.

Не зважаючи на дослідження у сфері медицини, які свідчать про більшу небезпеку ускладнень серед чоловіків, останні наукові роботи в області психології та медицини свідчать про важкий емоційний стан та напруженість саме серед жінок під час пандемії COVID-19 [1].

Метою дослідження є встановлення зв'язку інтенсивності прояву специфічних груп страхів залежно від віку та наявності дітей у жінок під час карантинних заходів пандемії COVID-19.

Для досягнення встановленої мети використано емпіричні методи дослідження (опитування та візуально-аналогову шкалу).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривалий час зарубіжні та вітчизняні науковці досліджували феномен страху. Втім, їхні роботи не дозволили сформулювати єдине визначення. Автори різних напрямків говорять про страх в основному як про емоційну реакцію або психічний стан.

Страх – це емоційна реакція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело справжньої чи уявної небезпеки [2].

Страх – це психічний стан, пов'язаний з вираженою дестабілізацією психічних процесів, а також проявом астеничних реакцій у ситуації загрози біологічному і соціальному стану індивіду, і направлений на джерело реальної або уявної загрози [3].

Важливим аспектом під час дослідження феномену страху, а особливо окремих специфічних страхів, є класифікація цього феномену. Сучасні науковці використовують в основному такі підходи:

1. Класифікація А. Карвасарського, в якій страхи поділені на групи за джерелом їх походження [4].

2. Класифікація польського психіатра А. Кемпінські, де страхи поділені за етіологією, тобто залежно від ситуації, що викликає страх [5].

3. Класифікація представників соціального напрямку психології на чолі з Ю. Щербатих, в якій страхи поділені за сферою їх утворення: природні (біологічні), соціальні та внутрішні [6].

4. Класифікація страхів на патологічні та конструктивні психіатрів Б. Седока та Дж. Каплана [7].

Дослідження вікових особливостей прояву страху базуються на віковій періодизації, оскільки залежно від етапу життя людини визначаються її основні цілі та страхи.

Посібником ООН зі створення національних статистичних звітів щодо чоловіків та жінок рекомендовано для дослідження такі вікові групи: 15-24 роки; 25-44 роки; 45-60 років та 60+ років [8].

молодий вік; 44-60 років – Відповідно до періодизації Всесвітньої організації охорони здоров'я визначено такі вікові групи: 25-44 років – середній вік; 60-75 років – похилий вік; 75-90 років – старечий вік; особи які досягли 90 років – довгожителі.

Період життя людини 25-44 роки характеризується активною реалізацією особистісного потенціалу, накопичення ключових компетентностей, професійною активністю та реалізацією себе як спеціаліста, здобуття автономії, закріплення здатності до організації та планування власного життя і діяльності, ініціативністю, основною ознакою є влаштування особистого сімейного життя [9].

Н. Плеханова відмічає, що для періодів ранньої дорослості характерний прояв соціальних страхів, які зумовлені негативним відношенням до суспільства та соціальною самореалізацією, а також страхи, пов'язані із комунікацією з оточуючими [10].

Відповідно, основними страхами притаманними цьому періоду є переважно соціальні страхи: страх відповідальності, страх перед "іспитами", страх керівництва, страх перед публічними виступами, страх злочинності, оскільки ці фактори є вирішальними на даному етапі життя та визначають продуктивність та успішність людини.

Натомість, такі страхи як страх смерті, страх захворюти якою-небудь хворобою, страх перед майбутнім, страхи, пов'язані із статевою функцією, є другорядними і не такими інтенсивними, оскільки, люди у цьому віці є переважно здоровими та енергійними.

Період життя людини з 45 до 60 років характеризується прагненням до саморозвитку, самоактуалізацією відповідно до духовно-моральних правил та цінностей особистості, поведінка людини у цьому віці часто зумовлена певними етичними принципами та зобов'язаннями перед родиною, близькими, колегами по роботі. У цей період людина, як правило, досягає піку своїх творчих та професійних якостей і здобутків. Оскільки з віком

життєва енергія спадає, відбувається послаблення здоров'я та фізичної активності, то основний акцент зміщується на розумову діяльність [9].

Дослідження Є. Ільїна [3], О. Мурзіної [11], Ю. Щербатих [12] свідчать, що у пізньому зрілому віці з'являються страхи, пов'язані із своєю безпорадністю, втратою привабливості, страхи старечих хвороб, страх втрати роботи, самотності, старості, страх появи сильного фізичного болю, а особливо підвищується інтенсивність переживання страху смерті [13].

Додатково ми можемо припустити, що цій віковій групі притаманні страх змін в особистому житті, страх перед майбутнім, страхи, пов'язані із статевою функцією, страх бідності.

В своєму дослідженні Н. Плеханова дійшла висновку, що з віком знижується кількість біологічних та значно збільшується інтенсивність прояву екзистенційних страхів [10].

Однією з форм прояву страху є тривога, тобто такий стан людини, у якому вона стурбована певними небажаними подіями, які можуть статися у майбутньому, або страх в актуальних ситуаціях. Деякі школи визначають тривогу як суто людську емоцію, а страх як емоцію, характерну для тварин. Іншою відмінністю між страхом та тривогою є те, що страх є адаптивною відповіддю на реальну загрозу, а тривога є дифузною емоцією, інколи безпричинною або надмірною реакцією та актуальну або майбутню небезпеку [14, с. 190].

Під час дослідження тривоги її поділяють на два типи, залежно від тривалості: особистісну та реактивну [15]. Реактивна тривожність характеризує тривожність індивіда у конкретній стресовій ситуації, реактивна тривожність є динамічним показником, вона може змінювати свою інтенсивність залежно від обставин. Особистісна тривожність є певною відносно стійкою індивідуальною характеристикою особистості, її показник визначає ступінь занепокоєння індивіда, його схильність до сприйняття оточуючих об'єктів та ситуацій як загрозливих та реагування на них підвищеною стурбованістю і напругою.

Важливим фактором у житті жінки є наявність у неї дітей, оскільки цей критерій змінює її реальність і суттєво відображається на інтенсивності переживання спе-

цифічних страхів. Материнство – це певний соціально-історичний феномен, який визначає жінку відповідальною за продовження роду.

На думку О. Стрельник сучасне суспільство формує у батьків "культуру страху", яка впливає на соціокультурні смисли батьківства, та створює додаткові напруження. У своїй дослідницькій роботі вчена зазначає, що тема батьківських страхів з'являлась у наративах більшості учасниць дослідження. Серед основних страхів матерів, обумовлених переважною відповідальністю матерів за піклування про дитину, авторка виокремила загрозу з боку дорослих, небезпечне міське середовище, небезпеку дорожнього руху [16].

Російські автори А. Дегтярева та Г. Аріна у своїй доповіді зазначають, що матері бояться власне хвороби дитини, можливої некомпетентності лікаря, побічних ефектів терапії або її неефективності, а основним ресурсом жінки для подолання емоційних переживань є хороший стан здоров'я дитини, легкість перебігу хвороби та наявність підтримки [17].

Методологія дослідження. У ході дослідження використано класифікацію специфічних страхів у варіанті опитувальника ієрархічної структури актуальних страхів особистості (ICAC) Ю. Щербатих та О. Івлєвої [12], поділ станів тривоги на реактивну та особистісну за допомогою шкали самооцінки тривожності Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна [18], та візуально-аналогову шкалу встановлення інтенсивності страху "тут і зараз" від 0 (зовсім не відчуваю страху) до 10 (відчуваю жах) [19].

Дослідження проведено під час проведення жорстких обмежень пересування по всій території країни: з 20 березня по 10 квітня 2020 року. Опитування проведено онлайн за допомогою соціальних мереж, збір даних виконувався за допомогою Google Forms.

Спираючись на представлені періодизації та рекомендації посібника ООН, обрано для дослідження дві вікові групи – 25-44 роки та 45-60 років.

У дослідженні взяли участь 140 жінок двох вікових груп: 25-44 років – 88 осіб та 45-60 років – 52 особи, демографічні характеристики досліджуваних наведено у табл. 1.

Статистична обробка даних виконана за допомогою програми SPSS Statistics.

Таблиця 1

Демографічні характеристики		
	Показник	Кількість, %
1	Вік	
	25-44 роки	88 (62,9%)
	45-60 років	52 (37,1%)
2	Наявність дітей	
	мають дітей	114 (81,4%)
	не мають дітей	26 (18,6%)

Результати дослідження. Після обробки отриманих даних, проведено статистичний аналіз показників вікових груп, результати якого відображені у табл. 2.

В зв'язку з тим, що розподіл значень показників страху та тривожності подекуди не є достатньо нормальним для використання параметричного t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок, порівняння значень вікових груп виконано за допомогою U-критерія Манна-Уїтні. Величина ефекту визначалась за допомогою коефіцієнта d Коена.

Після проведення порівняльного аналізу середніх значень для двох вікових груп, нами було встановлено, що між цими значеннями відсутні значущі відмінності ($d=-0,19\dots0,22$, $U=0,18\dots0,97$).

Порівняльний аналіз середніх (табл. 3), отриманих у результаті дослідження, для жінок, які мають дітей, та жінок, у яких діти відсутні, дозволяє нам стверджувати,

що показники страху "тут і зараз" ($d=0,70$; $U=0,003$), страху висоти ($d=0,65$; $U=0,004$), страху захворюти якою-небудь хворобою ($d=0,71$; $U=0,002$) суттєво більші у групі жінок, в яких є діти.

Враховуючи отримані результати, можна стверджувати, що суттєвої різниці між інтенсивністю переживання специфічних страхів у жінок двох вікових груп 25-44 та 45-60 років виявити не вдалося.

Оскільки дане дослідження проведено у надзвичайно складних стресових умовах, нехарактерних для звичного життя, ми можемо припустити, що вікові нерівності інтенсивності вираження страхів жінок для вікових груп 25-44 та 45-60 років, про які говорять автори Є. Ільїн [3], О. Мурзіна [11], Ю. Щербатих [12] та Н. Плеханова [10], було нівельовано саме карантинними заходами у зв'язку з пандемією COVID-19.

Таблиця 2

Статистичний аналіз показників вікових груп

	Показник	Вікова група жінок 25-44 років				Вікова група жінок 45-60 років			
		Середнє	Стандартне відхилення	Асиметрія	Екссес	Середнє	Стандартне відхилення	Асиметрія	Екссес
1	Страх "тут і зараз"	5,03	2,671	0,018	-0,913	4,96	2,722	-0,067	-0,706
2	Інтегральний показник страху	118,53	39,416	0,086	-0,638	118,02	38,388	0,013	-0,638
3	Страх павуків та змії	5,89	3,004	-0,235	-1,231	5,42	2,592	-0,074	-0,791
4	Страх темряви	3,09	2,443	1,150	0,345	3,58	2,768	0,742	-0,596
5	Страх божевілля	4,88	3,151	0,217	-1,332	4,54	2,980	0,311	-1,257
6	Страх хвороби близьких	7,97	2,246	-1,015	0,303	8,17	2,185	-1,180	0,586
7	Страх злочинності	4,82	2,950	0,364	-1,110	4,44	2,933	0,446	-0,979
8	Страх керівництва	4,98	2,928	0,172	-1,249	5,33	2,881	-0,039	-1,207
9	Страх змін в особистому житті	4,47	2,746	0,360	-0,997	4,63	3,042	0,393	-1,092
10	Страх відповідальності	5,53	2,643	-0,045	-0,851	5,08	2,656	0,286	-0,890
11	Страх старості	4,23	2,915	0,570	-0,781	4,52	2,934	0,384	-1,092
12	Страх за серце	4,89	3,079	0,211	-1,312	4,88	2,901	0,289	-1,047
13	Страх бідності	6,01	2,650	-0,043	-0,826	5,50	2,675	-0,243	-0,944
14	Страх перед майбутнім	5,64	2,605	0,067	-0,869	5,63	3,094	-0,172	-1,248
15	Страх перед "іспитами"	5,69	2,484	-0,040	-0,809	5,63	2,087	0,078	-0,526
16	Страх війни	7,16	2,647	-0,792	-0,268	6,58	2,696	-0,385	-0,884
17	Страх смерті	4,19	2,900	0,611	-0,948	4,40	2,972	0,512	-1,026
18	Страх замкнутого простору	3,18	2,942	1,206	0,135	3,19	2,808	1,127	0,055
19	Страх висоти	5,53	3,245	-0,081	-1,425	6,12	3,097	-0,227	-1,303
20	Страх глибини	5,92	3,411	-0,208	-1,497	5,98	3,096	-0,253	-1,174
21	Страх перед негативними наслідками хвороби близьких	6,74	2,867	-0,489	-1,025	6,63	2,904	-0,496	-0,951
22	Страх захворіти якою-небудь хворобою	4,93	3,216	0,201	-1,427	5,17	2,962	0,201	-1,239
23	Страхи, пов'язані зі статевою функцією	2,49	2,068	1,673	2,650	2,71	2,117	1,169	0,557
24	Страх самогубства	2,42	2,333	1,615	1,541	2,19	2,068	2,417	5,749
25	Страх перед публічними виступами	4,81	2,836	0,343	-1,054	4,38	2,529	0,605	-0,379
26	Страх агресії по відношенню до близьких	3,09	2,668	1,275	0,623	3,29	2,933	1,266	0,285
27	Особистісна тривожність	46,48	3,155	0,379	0,479	46,50	3,439	0,977	1,013
28	Реактивна тривожність	49,93	3,129	-0,014	-0,462	50,13	2,664	0,296	1,057

Таблиця 3

Статистичний аналіз показників залежно від наявності дітей

	Показник	Жінки, що мають дітей				Жінки, що не мають дітей			
		Середнє	Стандартне відхилення	Асиметрія	Екссес	Середнє	Стандартне відхилення	Асиметрія	Екссес
1	Страх "тут і зараз"	5,32	2,689	-0,161	-0,826	3,62	2,192	0,412	0,230
2	Інтегральний показник страху	120,27	38,217	0,082	-0,450	109,88	41,474	0,081	-1,477
3	Страх павуків та змії	5,76	2,820	-0,166	-1,047	5,50	3,063	-0,100	-1,387
4	Страх темряви	3,36	2,570	0,830	-0,502	2,88	2,582	1,784	2,800
5	Страх божевілля	4,80	3,072	0,251	-1,274	4,54	3,178	0,289	-1,431
6	Страх хвороби близьких	8,20	2,166	-1,147	0,563	7,35	2,348	-0,834	-0,041
7	Страх злочинності	4,74	2,924	0,330	-1,108	4,42	3,049	0,682	-0,740
8	Страх керівництва	5,06	2,860	0,055	-1,239	5,31	3,147	0,201	-1,397
9	Страх змін в особистому житті	4,61	2,849	0,301	-1,070	4,15	2,880	0,780	-0,471
10	Страх відповідальності	5,25	2,585	0,099	-0,806	5,88	2,903	-0,110	-1,266
11	Страх старості	4,45	2,942	0,439	-1,012	3,85	2,796	0,790	-0,154
12	Страх за серце	4,96	2,859	0,175	-1,091	4,54	3,614	0,495	-1,594
13	Страх бідності	5,73	2,638	-0,155	-0,799	6,23	2,776	-0,003	-1,050
14	Страх перед майбутнім	5,70	2,749	-0,083	-0,949	5,35	2,979	0,107	-1,228
15	Страх перед "іспитами"	5,74	2,304	-0,118	-0,696	5,38	2,499	0,473	-0,379
16	Страх війни	6,98	2,647	-0,636	-0,566	6,77	2,819	-0,604	-0,598
17	Страх смерті	4,36	2,882	0,540	-0,982	3,88	3,103	0,769	-0,868
18	Страх замкнутого простору	3,33	2,892	1,021	-0,244	2,54	2,803	2,086	3,246
19	Страх висоти	6,12	3,115	-0,313	-1,232	4,12	3,064	0,696	-0,845
20	Страх глибини	6,04	3,283	-0,302	-1,364	5,54	3,337	0,124	-1,354
21	Страх перед негативними наслідками хвороби близьких	6,86	2,800	-0,518	-0,967	6,00	3,124	-0,307	-1,229
22	Страх захворіти якою-небудь хворобою	5,40	3,082	0,033	-1,350	3,35	2,727	1,066	-0,095
23	Страхи, пов'язані зі статевою функцією	2,60	2,102	1,497	1,900	2,46	2,024	1,345	0,868
24	Страх самогубства	2,26	2,162	1,953	3,000	2,65	2,545	1,542	1,650
25	Страх перед публічними виступами	4,67	2,676	0,398	-0,838	4,58	2,982	0,613	-0,921
26	Страх агресії по відношенню до близьких	3,29	2,790	1,229	0,349	2,62	2,609	1,571	1,537
27	Особистісна тривожність	46,50	3,273	0,688	0,844	46,42	3,215	0,367	0,016
28	Реактивна тривожність	49,92	2,933	0,152	-0,118	50,38	3,086	-0,384	0,672

Суттєва різниця інтенсивності прояву страхів "тут і зараз", страху захворіти якою-небудь хворобою та страху висоти у жінок, які мають дітей, може пояснюватись роллю жінки у суспільстві та сім'ї, її відповідальністю за життя та здоров'я своїх дітей, а також обов'язками, які вона виконує.

Сучасне "відповідальне батьківство" у суспільстві включає в себе обов'язок батьків не залишати дітей наодинці, а в разі залишення дітей без нагляду – це сприймається як акт крайньої батьківської безвідповідальності [20].

Захворювання на коронавірус може сприйматись матір'ю як тимчасова відсутність її вдома, ізоляція, що унеможливує піклування та догляд за дитиною. А отже, для жінок, які мають дітей, страх захворіти якою-небудь хворобою підсилюється ще й страхом невиконання батьківських обов'язків.

В Україні ЗМІ підтримують "культуру страху" у батьків: нещасні випадки з дітьми, залишеними без нагляду, зокрема падіння з висоти, викрадення дітей, важкий перебіг захворювань тощо. Суттєво вищу інтенсивність страху висоти у жінок, які мають дітей, ми можемо пояснити тим, що з народженням дитини у жінки з'являється реальний страх, що її дитина може випасти із вікна або балкона.

Наукова дискусія та висновки. Стрімке зростання захворюваності на коронавірусну інфекцію активізувало науковців майже всіх країн світу, у результаті чого з'явилась велика кількість наукових робіт з цієї тематики.

Зокрема, вплив поширення коронавірусної інфекції та його відображення на психологічному стані жінок вивчено I. Van der Vegt, B. Kleinberg (2020), які встановили, що жінки частіше обговорюють емоції тривоги та печалі, своїх друзів та членів родини порівняно з чоловіками. Також ці вчені зазначають, що жінки значно більше занепокоєні подіями, пов'язаними із поширенням COVID-19, та частіше відчувають страх, гнів, тривогу [21].

Sh. Hassnain та N. Omar (2020) у своїй роботі відзначають, що жінки на 67% частіше виражають страх, хвилювання через свою можливу смерть, смерть близьких та родичів порівняно із чоловіками [22].

Дослідження іспанських науковців R.S.G. Limcaoso, E.M. Mateos, J.M. Fernandez, C. Roncero (2020) вказує на значно вищі показники за "Шкалою сприйняття стресу" (PSS-10) у жінок порівняно із чоловіками під час епідемії COVID-19 [23].

Перше національне масштабне дослідження психологічного стану під час пандемії COVID-19 за допомогою індексу Перитравматичного дистресу (Peritraumatic Distress Index – CPDI), що включає показники тривоги, депресії, специфічних фобій, когнітивних змін, уникнення, компульсивної поведінки, фізичних симптомів та втрати соціальної активності, проведене китайськими вченими J. Qiu зі співавторами (2020), свідчить про значно вищі показники дистресу у жінок порівняно із чоловіками (середнє значення індексу для жінок: 24.87 (15.03) та для чоловіків: 21.41 (15.97), $p < 0.001$) [24].

Апробація шкали страху COVID-19 в Ізраїлі та Бангладеш (N. Sakib та інші, 2020; D. Bitan та інші, 2020) доводить, що жінки демонструють значно вищий показник страху COVID-19 порівняно із чоловіками [25, 26].

Автори зазначених робіт підкреслюють важливість емоційного стану жінок у період активних карантинних заходів, зокрема, доводять, що жінкам характерна підвищена інтенсивність переживання страхів. Однак, вони зосереджені лише на порівнянні двох груп "жінки" та "чоловіки" без конкретизації та диференціації страхів, визначення специфічних особливостей їх прояву зале-

жно від вікових, соціальних, культуральних, релігійних та інших факторів.

За результатами аналізу отриманих даних виявлено, що суттєва різниця між інтенсивністю переживання специфічних страхів у жінок двох вікових груп 25–44 та 45–60 років відсутня, але встановлено значущий зв'язок підвищеної інтенсивності прояву страху "тут і зараз", страху висоти, страху захворіти якою-небудь хворобою із наявністю у жінки дітей.

Такі висновки доводять, що у жінок відбуваються важливі процеси підвищення інтенсивності прояву специфічних страхів під час поширення COVID-19 залежно від наявності дітей. Отже, цим підкреслюється важливість проведення подальших досліджень феномену страху та особливостей його прояву під час пандемії не тільки в загальному, а й у взаємозв'язку із іншими конкретними факторами життя людини.

Перспективи подальших розвідок. Враховуючи отримані результати, доцільно розробити опитувальник актуальних страхів особистості, адаптований до сучасних умов, який, зокрема, включає страхи, пов'язані з COVID-19 та специфічні батьківські страхи. Отримані дані можуть бути використані для розробки специфічної системи психологічної підтримки жінок під час пандемії.

Список використаних джерел

1. Lawton, G. (2020). Why are men more likely to get worse symptoms and die from COVID-19. *The New Scientist*, 16.
2. Шапар, В. (2009). Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Прапор.
3. Ильин, Е. П. (2016). Психология страха. Издательский дом "Питер".
4. Карвасарский, Б. Д. (2002). Психотерапия: Учебник для вузов. 2-е изд. Издательский дом "Питер".
5. Кемпинский, А., & Куликова, Л. В. (2000). Страх. Психические состояния, 229-236.
6. Щербатых, Ю. В., & Ивлева, Е. И. (1998). Психосоматические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. Воронеж: Истоки, 292.
7. Nemiah JC (1985) Phobic disorders. In: Kaplan H, Sadock B (eds) *Comprehensive textbook of psychiatry*, 4th edn. Williams and Wilkins, Baltimore
8. Hartnett C. (2000). *Handbook for Producing National Statistical Reports on Women and Men: United Nations*, New York, 1997, 315 pages.
9. Помилуйко, В. Ю. (2016). Характеристика вікових стадій дорослості з урахуванням можливостей розвитку ключових компетентностей особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, (5 (2)), 50-55.
10. Плеханова Н. П. (2020). Актуальные страхи в зрелом возрасте, связанные с продолжением трудовой деятельности. Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 238-253.
11. Мурзина, О. Р. (2012). Возрастные и гендерные особенности субъективной выраженности страхов личности. Психологические науки: теория и практика: материалы Междунар. науч. конф (пп. 10-13).
12. Щербатых, Ю. В. (2007). Психология страха.
13. Горьковская, И. А., & Баканова, А. А. (2014). Осознаваемые компоненты страха смерти в зрелом возрасте. Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина, 5(3).
14. Dwight L. Evans. (2017). *Treating and Preventing Adolescent Mental Health Disorders: What We Know and What We Don't Know* (2 ed.). Oxford University Press.
15. Wilt, J., Oehlberg, K., & Revelle, W. (2011). Anxiety in personality. *Personality and Individual Differences*, 50(7), 987-993.
16. Стрельник, О. О. (2017). Материнство та турбота про дітей в суспільстві ризику. Український соціум, 72-83.
17. Дегтярева, А. А., & Арина, Г. А. (2018). Материнский страх относительно здоровья и болезни ребенка: социокультурные стереотипы и трансформация. *Ананьевские чтения-2018. Психология личности традиции современности*, 236-237.
18. Дерманова, И. Б. (2002). Диагностика эмоционально-нравственного развития.
19. Chapman, H. R., & Kirby-Turner, N. (2002). Visual/verbal analogue scales: examples of brief assessment methods to aid management of child and adult patients in clinical practice. *British dental journal*, 193(8), 447-450.
20. Lee, E., Bristow, J., Faircloth, C., & Macvarish, J. (2014). *Parenting culture studies*. Springer.
21. van der Vegt, I., & Kleinberg, B. (2020). Women worry about family, men about the economy: Gender differences in emotional responses to COVID-19. *arXiv preprint arXiv:2004.08202*.
22. Hassnain, S., & Omar, N. (2020). How COVID-19 is Affecting Apprentices. *Biomedica*, 36.

23. Limcaoco, R. S. G., Mateos, E. M., Fernandez, J. M., & Roncero, C. (2020). Anxiety, worry and perceived stress in the world due to the COVID-19 pandemic, March 2020. Preliminary results. medRxiv.

24. Qiu, J., Shen, B., Zhao, M., Wang, Z., Xie, B., & Xu, Y. (2020). A nationwide survey of psychological distress among Chinese people in the COVID-19 epidemic: implications and policy recommendations. *General psychiatry*, 33(2).

25. Sakib, N., Bhuiyan, A. I., Hossain, S., Al Mamun, F., Hosen, I., Abdullah, A. H., ... & Sikder, M. T. (2020). Psychometric validation of the Bangla Fear of COVID-19 Scale: Confirmatory factor analysis and Rasch analysis. *International Journal of Mental Health and Addiction*.

26. Bitan, D. T., Grossman-Giron, A., Bloch, Y., Mayer, Y., Shiffman, N., & Mendlovic, S. (2020). Fear of COVID-19 scale: Psychometric characteristics, reliability and validity in the Israeli population. *Psychiatry Research*, 113100.

References

1. Lawton, G. (2020). Why are men more likely to get worse symptoms and die from COVID-19. *The New Scientist*, 16.

2. Shapar, V. (2009). Psihologichnij tлумachnij slovník najsuchasnishih terminiv. Prapor.

3. Il'in, E. P. (2016). Psihologija straha. Izdatel'skij dom Piter.

4. Karvasarskij, B. D. (2002). Psihoterapija: Uchebnik dlja vuzov. 2-e izd. Izdatel'skij dom "Piter".

5. Kempinski, A., & Kulikova, L. V. (2000). Strah. Psihicheskie sostojanija, 229-236.

6. Shherbatyh, Ju. V., & Ivleva, E. I. (1998). Psihofiziologicheskie i klinicheskie aspekty straha, trevogi i fobij. Voronezh: Istoki, 292.

7. Nemiah JC (1985) Phobic disorders. In: Kaplan H, Sadock B (eds) Comprehensive textbook of psychiatry, 4th edn. Williams and Wilkins, Baltimore

8. Hartnett C. (2000). Handbook for Producing National Statistical Reports on Women and Men: United Nations, New York, 1997, 315 pages.

9. Pomilujko, V. Ju. (2016). Harakteristika vikovih stadij doroslости z urahuvannjam mozhlivostej rozvitku ključovih kompetentnostej osobistosti. Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu. Serija: Psihologichni nauki, (5 (2)), 50-55.

10. Plehanova N.P. (2020). Aktual'nye strahi v zreloj vozraste, svjazyannye s prodolzheniem trudovoj dejatel'nosti. Psihologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija. 238-253.

11. Murzina, O. R. (2012, February). Vozrastnye i gendernye osobennosti sub'ektivnoj vyrazhennosti strahov lichnosti. In Psihologicheskie nauki: teorija i praktika: materialy Mezhdunar. nauch. konf (pp. 10-13).

12. Shherbatyh, Ju. V. (2007). Psihologija straha.

13. Gor'kovaja, I. A., & Bakanova, A. A. (2014). Osoznaemye komponenty straha smerti v zreloj vozraste. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. AS Pushkina, 5(3).

14. Dwight L. Evans. (2017). Treating and Preventing Adolescent Mental Health Disorders: What We Know and What We Don't Know (2 ed.). Oxford University Press.

15. Wilt, J., Oehlberg, K., & Revelle, W. (2011). Anxiety in personality. *Personality and Individual Differences*, 50(7), 987-993.

16. Strel'nik O.O. (2017). Materinstvo ta turbota pro dite v suspil'stvi riziku. *Ukraïns'kij socium*, 72-83.

17. Degtjareva, A. A., & Arina, G. A. (2018). Materinskij strah odnositel'no zdorov'ja i bolezni rebenka: sociokul'turnye stereotypy i transformacija. *Anan'-evskie chtenija-2018. Psihologija lichnosti tradicii sovremennosti*, 236-237.

18. Dermanova, I. B. (2002). Diagnostika jemocional'no-nravstvennogo razvitiija.

19. Chapman, H. R., & Kirby-Turner, N. (2002). Visual/verbal analogue scales: examples of brief assessment methods to aid management of child and adult patients in clinical practice. *British dental journal*, 193(8), 447-450.

20. Lee, E., Bristow, J., Faircloth, C., & Macvarish, J. (2014). Parenting culture studies. Springer.

21. van der Vegt, I., & Kleinberg, B. (2020). Women worry about family, men about the economy: Gender differences in emotional responses to COVID-19. arXiv preprint arXiv:2004.08202.

22. Hassnain, S., & Omar, N. (2020). How COVID-19 is Affecting Apprentices. *Biomedica*, 36.

23. Limcaoco, R. S. G., Mateos, E. M., Fernandez, J. M., & Roncero, C. (2020). Anxiety, worry and perceived stress in the world due to the COVID-19 pandemic, March 2020. Preliminary results. medRxiv.

24. Qiu, J., Shen, B., Zhao, M., Wang, Z., Xie, B., & Xu, Y. (2020). A nationwide survey of psychological distress among Chinese people in the COVID-19 epidemic: implications and policy recommendations. *General psychiatry*, 33(2).

25. Sakib, N., Bhuiyan, A. I., Hossain, S., Al Mamun, F., Hosen, I., Abdullah, A. H., ... & Sikder, M. T. (2020). Psychometric validation of the Bangla Fear of COVID-19 Scale: Confirmatory factor analysis and Rasch analysis. *International Journal of Mental Health and Addiction*.

26. Bitan, D. T., Grossman-Giron, A., Bloch, Y., Mayer, Y., Shiffman, N., & Mendlovic, S. (2020). Fear of COVID-19 scale: Psychometric characteristics, reliability and validity in the Israeli population. *Psychiatry Research*, 113100.

Надійшла до редколегії 05.09.20
Рекомендована до друку 15.10.20

Tetiana Nefedova, Master Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SPECIFIC WOMEN FEARS DURING THE COVID-19 PANDEMIC DEPENDING ON AGE AND HAVING CHILDREN

The COVID-19 pandemic has changed the reality of Ukrainian women. Strong movement restriction, social isolation, the disinclination of the health care system have caused stress and intense emotional fear reaction for their lives and future, future and health of their relatives and children. A survey conducted in the UK has shown that men are more likely to get worse symptoms and die from COVID-19. Other researches, which took place in different countries around the world, have shown that women are more worried, anxious and scared about the consequences of the spread of the coronavirus.

The article highlights the actual women's fears during the COVID-19 pandemic. It analyses the relationship of women's emotional state to different fears and state/trait anxiety. The aim of the article is to determine the influence of special terms during the COVID-19 pandemic on the intensity of women fears depending on age and having children. Participants (n=140) were asked to complete the Questionnaire of Actual Specific Fears (Ju. Shherbatyh), the Spielberger State-Trait Anxiety Inventory and the visual/verbal analogue fear 'here and now' scale.

The comparative analysis of two age-band groups has shown that there is no significant difference in the intensity of specific fears and anxiety for 25-44 and 45-60 age groups. It was found that women who have children are rather more worried about not getting ill with some disease, have much higher values of fear 'here and now' and fear of heights as opposed to women who do not have children.

The present study shows with what fears were women affected by during quarantine restrictions and the spread of the coronavirus. The article emphasizes the importance of the women psychological state, especially women who have children. It is obvious that additional researches are needed; they should explore specific fears connected with children and COVID-19. Further searches are seen in developing a system of psychological support for people who feel fear during the spread of different diseases and new probable pandemics.

Key words: age, anxiety, children, disease, fear, specific fears, the COVID-19 pandemic, women.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 52-57 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).10](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).10)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Ольга Потонська, асп.
Університет сучасних знань, Київ, Україна

ВПЛИВ ДИТЯЧИХ СТРАХІВ НА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДОРОСЛОЇ ЛЮДИНИ

Розкрито вплив дитячих страхів на толерантність дорослої людини. Методики: авторська анкета-опитувальник дослідження дитячих страхів; Шкала толерантності до неоднозначності декількох типів стимулів MSTAT-I; Новий опитувальник толерантності до невизначеності НТН. Виявлено: класифікацію та кількісні параметри дитячих страхів; страхи соціального походження пов'язані з толерантністю до невизначеності.

Ключові слова: інтолерантність, стереотипізація, страх, толерантність до невизначеності.

Щоб бути успішним у сучасному мінливому світі, важливо вміти швидко адаптуватись та приймати нестандартні рішення. Одна з головних перешкод для цього є наявність стереотипів – ригідно-стійкий образ свідомості людини щодо об'єктивно існуючих явищ, що дозволяє сприймати навколишню дійсність у зручній для неї формі. Основою яких є дитячі страхи. Зважаючи на це ми бачимо необхідність у комплексному дослідженні.

У сучасній психодіагностиці надзвичайно зростає значущість конструкту *толерантність до невизначеності (далі ТН)* – здатності людини приймати невідоме, протистояти суперечливості інформації, долати конфлікт і напругу, що виникають у ситуації подвійності [1]. *Толерантна особистість* описується як така, що приймає новизну і невизначеність ситуацій і здатна продуктивно діяти в них, а *інтолерантна* – як така, що не приймає новизну ситуацій, різноманіття світу, і відчуває стрес за можливості множинної інтерпретації стимулів (Корнилова, 2010). Ми розглядаємо *толерантність до невизначеності як феномен, протилежний з психологічної точки зору стереотипності поведінки*.

Мета даної публікації показати та обґрунтувати вплив дитячих страхів на толерантність дорослої людини.

У визначенні поняття ТН досі немає концептуальної чіткості. Виділяють такі підходи: когнітивний, соціальний аспекти – розібратися та описати коротко нетерпимість неоднозначності як різноманітності серед людей, що асоціюється із забобами, догматичністю та авторитаризмом (Frenkel-Brunswik, 1949, 1951) і т.д. З початку 1960-тих розроблено багато інструментів для діагностики ТН як особистісної риси, когнітивної установки та поведінкової диспозиції, але досвід їх використання у

вітчизняних вибірках доки невеликий. ТН розглядається як багатовимірний конструкт, що включає в себе елементи психологічної стійкості, готовності до прийняття рішень та до ризику, тривожності в ситуаціях невизначеності, намагання прояснити проблему, впевненості пошуку та бачення альтернатив, вибору правильності чи оригінальності, індивідуальних установок та групових цінностей, тощо. Важливим уточненням виступило розведення уявлень про толерантність як *терпимість*, що передбачає вимушене розуміння і прийняття різноманітності умов життя та різноманіття інших людей, і як *особистісної установки* – вільно прийнятого ставлення, потягу до різноманіття, не пов'язаного з "розумним примусом". На відміну від терпимості, толерантність передбачає право особистості на збереження автономії, налаштованість на паритетний діалог, на пізнання нового та "чужого", можливість зміни системи власних поглядів і уявлень.

Подальша розробка цієї проблематики важлива як у теоретичному контексті – для розуміння динамізму психіки в сучасному мінливому світі, де невизначеність є звичайною умовою життєдіяльності, так і в практичному плані – для вирішення важливих проблем формування толерантності людини в соціальній взаємодії. Крім того, дослідження має враховувати методологічні процедури, за допомогою яких операціоналізується поняття ТН.

Ми відібрали для роботи дві методики, що представляють різні аспекти феномену ТН (табл. 1). Про вираженість дитячих страхів інформація була зібрана за допомогою авторської анкети (детально описана нижче), для уточнення даних про їх походження, переживання та подолання проводилось структуроване інтерв'ю.

Таблиця 1

Критерії, методики та показники діагностики

Критерії	Інструмент, розробники	Діагностичні параметри
Інтолерантність – стереотипне сприйняття навколишнього середовища як джерела загрози та дискомфорту. (толерантність до невизначеності розглядається як протилежність стереотипності).	Шкала толерантності до неоднозначності декількох типів стимулів MSTAT-I (McLain, 1993) в модифікації Є. М. Осіна (2010)	Загальний бал – прийняття неоднозначних ситуацій різного типу: - новизни - складних ситуацій - невизначених ситуацій
	Новий опитувальник толерантності до невизначеності НТН (Т. В. Корнилова, 2010)	Толерантність до невизначеності. Інтолерантність. Міжособистісна інтолерантність. <i>Додатковий вимір:</i> Індекс стереотипії

Характеристика вибірки:

Вибірку склали 130 осіб віком від 21 до 49 років (середній вік 32,3±5,78), серед яких 71 жінка та 59 чоловіків.

Шкала толерантності до неоднозначності декількох типів стимулів Д. МакЛейна (MSTAT-I: Multiple Stimulus Types Ambiguity Tolerance Scale-I; McLain, 1993) дозволяє оцінити реакцію на сприйняття невизначених стимулів різного типу. Автор робить акцент на визначенні *неоднозначності* як недостатності інформа-

ції щодо певної ситуації. Неоднозначні стимули можуть сприйматися як нові (незнайомі та непередбачувані), можуть бути занадто складними для власного розуміння, або ж можуть сприйматися як такі, що мають декілька несумісних тлумачень. Отже, *толерантність до невизначеності* передбачає широкий діапазон реакцій (від тяжіння до нетерпимості) на стимули, які сприймаються індивідом як незнайомі, складні, мінливі або інтерпретаційно-суперечливі.

Опитувальник складається з 22 пунктів, що відображують схильність людини до відкритості невизначеності або навпаки, до жорсткої регламентації і повної передбаченості життя: "Я зазвичай віддаю перевагу новому, ніж звичному", "Мені буває важко реагувати на невизначені події". Респонденти оцінюють запропоновані твердження за допомогою 7-бальної шкали Лікерта, де оцінка 1 відповідає варіанту "абсолютно не погоджуюсь", 4 – "щось середнє", 7 – "абсолютно погоджуюсь".

Оригінальна методика стандартизована на вибірці 148 американських студентів; має високу внутрішню узгодженість (альфа-коефіцієнт Кронбаха становить 0,86) та підтверджену валідність. Водночас не виявлено значущих кореляцій показника MSTAT-I зі шкалою когнітивної складності особистості [6].

Методика була перекладена та адаптована в дисертаційному дослідженні О. Г. Луковицької (1998). У 2010 р. Є. М. Осін підтвердив валідність та надійність російськомовної версії (загальна вибірка 805 осіб): показана

висока внутрішня узгодженість питань у вибірках учнів, студентів та дорослих; ретестова надійність при річному інтервалі між вимірами склала 0,77. Були вдосконалені психометричні властивості методики: кількість питань скорочена до 19, а у внутрішній структурі опитувальника виділені три фактори, що дозволили диференційовано оцінити ставлення до стимулів різного типу: до новизни (3 пункти), до складних завдань (7 тверджень) та до невизначених ситуацій (9 тверджень).

Результати використання методики у дослідженні підтвердили діагностичну та практичну користь такої диференціації конструкта ТН (на відміну від інших запропонованих автором додаткових шкал, що відображують позитивне або негативне ставлення до невизначеності, дискримінативна валідність яких виявилась сумнівною). У таблиці представлені тестові норми за загальним балом методики MSTAT-I та трьома субшкалами, згрупованими за типами стимулів (табл. 2).

Таблиця 2

Нормативні показники опитувальника MSTAT-I у модифікації Є. Осін

	Вибірка дорослих, 130 осіб	Вибірка стандартизації (Є. М. Осін, 2010)
Ставлення до новизни (8, 14, 15)	11,50±2,94	13,92±3,90
Ставлення до складних ситуацій (5, 9, 10, 12, 13, 17, 19)	28,79±4,91	33,64±7,46
Ставлення до невизначених ситуацій (1, 2, 4, 3, 6, 7, 11, 16, 18, 22)	35,19±7,29	38,57±9,37
Загальний бал ТН	75,44±13,34	100,01±19,43

Як видно, середні показники нашої вибірки дещо нижче, ніж у вибірці стандартизації. Це можна пояснити віковими особливостями, адже дорослі менш позитивно сприймають на невизначені ситуації, ніж студенти.

За даними О. Г. Луковицької (1998), ТН має культуральну та соціальну специфічність. Загалом, зустріч з невизначеними ситуаціями викликає тривожні реакції. У силу індивідуальних, вікових та професійних особливостей одних людей це активізує, а інших вводить у депресивні стани.

Узагальнення даних масштабних досліджень студентських вибірок (Є.М. Осін, 2010) вказує на незначні гендерні відмінності субшкал: чоловіки більш позитивно ставляться до невизначених ситуацій; водночас більш високий загальний бал ТН мають мешканці великих міст порівняно з малими містами та селами. Загальний показник ТН позитивно корелює з параметрами життєстійкості, сформованістю смисло-життєвих орієнтацій, інтернальним локусом контролю, самоефективністю, рефлексивністю, компонентами психологічного благополуччя, оптимістичним атрибутивним стилем, а також професійною орієнтацією на творчу самореалізацію [3].

Хоча однофакторна структура опитувальника є найбільш надійною (Корнилова, МакЛейн), введення в трьох додаткових вимірів дозволило більш детально діагностувати індивідуальні особливості ТН.

Новий опитувальник толерантності до невизначеності (НТН, Т. В. Корнилова, 2010) базується на трифакторній моделі, отриманій емпіричним шляхом. Головною особливістю авторської моделі є те, що толерантність та інтолерантність розуміються не як протилежні полюси одної змінної, а як самостійні шкали, асоційовані з проявами різних психологічних властивостей. Найбільше нас цікавлять прояви **інтолерантності – стереотипної тенденції сприймати та інтерпретувати навколишнє середовище, поточні життєві події як джерело загрози або дискомфорту**.

Методика інтегрує в собі питання трьох відомих англomовних опитувальників толерантності до невизначеності: шкал О'Коннора, Райделл-Розена та Баднера. Після опитування 623 студентів гуманітарних та техніч-

них спеціальностей (використовувались 7-бальні шкали погодження) були відібрані 33 робочі пункти, які склали три фактори:

Фактор 1 (12 пунктів) – **толерантність до невизначеності** як генералізована особистісна властивість, що означає прагнення до змін, новизни та оригінальності, готовність йти новими шляхами і віддавати перевагу складним завданням, мати можливість самостійності та виходу за рамки прийнятих обмежень. Приклад питання: "Краще спробувати (скористатися нагодою) і потерпіти невдачу, ніж йти все життя второпною стежкою", "Іноді мені приносить задоволення порушити правило і зробити те, чого я сам від себе не очікував", "Людина, яка веде рівне, розмірене життя (без сюрпризів і несподіванок) насправді повинна бути вдячна долі".

Фактор 2 (13 пунктів) – **інтолерантність до невизначеності**: відображує прагнення до ясності і впорядкованості у загальному відношенні до світу, неприйняття невизначеності, провідну роль правил і принципів, дихотомічний поділ "правильних і неправильних" способів дії, думок і цінностей. Приклади питань: "Практично кожна проблема має певне рішення", "Я завжди відчував, що існують чіткі відмінності між добром і злом", "Спеціаліст, який не може дати чітку відповідь, можливо, не надто багато знає", "Хороша робота – це та, на якій завжди ясно, що і як це потрібно робити".

Фактор 3 (8 пунктів) – **міжособистісна інтолерантність до невизначеності**, що означає прагнення до ясності і контролю у світі людських відносин: "Я відчуваю дискомфорт у відносинах з людьми до тих пір, поки не зрозумію їх поведінку", "Я починаю досить сильно хвилюватися, якщо опиняюся в ситуації, яку не можу контролювати", "Мене турбує, якщо я не знаю, як інші люди реагують на мене".

Описані фактори представляють змістовні структурні характеристики, що пояснюють феномен толерантності. За даними Т. В. Корнилової, виділені шкали мають достатню для дослідницької методики внутрішню узгодженість (α Кронбаха дорівнює 0,69-0,72 для різних шкал). Конструкта валідність підтверджена кореляціями з результатами інших опитувальників ТН, а

також із параметрами готовності до ризику, інтуїтивного стилю прийняття рішень, раціональності. Авторка наголошує на багатовимірності конструктів толерантності та інтолерантності – вимірювання цих феноменів має множинні джерела дисперсії, які включають й інші форми подолання невизначеності: готовність до ризику, уміння покладатися на інтуїцію, тощо. ТН розуміється як латентна змінна, що проявляється на рівні особистісних властивостей та регулює прийняття рішень та дій в умовах невизначеності. Але вона не зводиться до особистісних рис і не визначається точно диспозиційними діагностичними шкалами [1].

В ході обробки та аналізу індивідуальних результатів НТН ми помітили, що показники толерантності та інтолерантності однієї особи можуть бути однаково високими, однаково низькими або суттєво відрізнятися між собою. Отже, толерантність до невизначеності як

інтегральна особистісна риса має визначатися не кількісною мірою цих двох показників, а їх співвідношенням. Виходячи з цих міркувань, ми ввели додатковий кількісний показник, який назвали **індекс стереотипізації** – відношення ІТН до ТН:

$$IC(\text{індекс стереотипізації}) = \frac{ITH(\text{показник інтолерантності})}{TH(\text{показник толерантності})}$$

Виходячи з кількості питань у шкалах, якщо величина ІС перевищує 13/12 (тобто 1,08), це свідчить про переважання інтолерантності над толерантністю, іншими словами – про схильність до стереотипної поведінки. Значення ІС у вибірці коливається від 0,82 до 1,54. Розподіл даних відповідає характеристикам нормальності ($Z=0,864$ при $p=0,445$) і суттєво не відрізняється у чоловіків та жінок (табл. 3).

Таблиця 3

Описова статистика вибірки за опитувальником НТН Т. В. Корнилової

	Вся вибірка (N=130)	Жінки (N=71)	Чоловіки (N=59)
Толерантність до невизначеності	56,64±5,11	56,82±5,90	56,43±4,00
Інтолерантність	64,95±8,06	65,10±8,14	64,76±8,03
Міжособистісна інтолерантність	36,33±6,36	35,56±6,57	37,26±6,03
Індекс стереотипізації	1,16±0,18	1,16±0,188	1,16±0,176

Для дослідження дитячих страхів, була розроблена та апробована авторська анкета-опитувальник, що оцінює вираженість 42 страхів, характерних для дитячого та підліткового віку. Список дитячих страхів складено на основі попереднього аналізу наукових джерел та пілотажних досліджень, у ході яких ми проводили структуроване інтерв'ю про страхи дитинства (19 осіб). Під час інтерв'ю учасники дослідження зазвичай називали 2-4 страхи, яким давали детальну характеристику, супроводжуючи розповідь яскравими емоційними проявами. Опитування за допомогою заздалегідь складеного переліку дозволяє охопити більш широке феноменологічне поле і виявити страхи, що не пригадуються під час інтерв'ювання. Для структурованого опису фобічних переживань, властивих дошкільному віку, використано стимульний матеріал з опитувальника О.І.Захарова, форма фіксації підліткових страхів сформульована у працях Р.Мея.

Феноменологія дитячих страхів добре вивчена, тому дослідження сфокусоване на *продовженні дитячих страхів у доросле життя*. Це маловідома практично-корисна інформація, що дозволить визначити мішені терапевтичного втручання в широкому колі психологічних проблем. Процедура опитування складалася з двох частин, оснований на одному стимульному матеріалі.

Інструкція до частини 1. "У кожної дитини бувають хвилювання, страхи і тривоги. Будь ласка, відзначте в цьому листі, чи боялися ви в дитинстві: ...". Варіанти відповідей (ступінь прояву страху): 0 балів – ні, не пам'ятаю такого, 1 бал – був цілком обґрунтований страх у допустимих межах, 2 бали – був дуже сильний, неадекватний страх. **Інструкція до частини 2.** "Прочитайте список ще раз і обведіть номер тих страхів, які залишилися у вашому дорослому житті, можливо, у дещо трансформованому вигляді".

Респонденти відмічали у запропонованому переліку від 3 до 30 страхів (середня кількість 14,6±6,2), переважно з низькою емоційною інтенсивністю. Поширеність та вираженість страхів у дитинстві виявила гендерну специфіку.

Жінки частіше згадували дитячі страхи, що мають соціальну природу: побоювання за здоров'я та благополуччя близьких; страх розчарування та невдоволення з боку батьків, страх отримати погану оцінку в школі або зробити щось неправильно – ці варіанти обрали більш ніж 60 % учасниць.

Більше половини опитаних чоловіків відмітили присутність у своєму дитинстві страху залишатись одному, страху за здоров'я близьких, висоти, лікарів (медичних процедур) та стоматологів. Неочікувані результати виявлені стосовно поширеності страхів покарання, невдоволення з боку батьків та інших дорослих, що сполучається з відповідними соціальними страхами: запізнитися, помилитися, отримати погану оцінку, виступати публічно, стати об'єктом глузувань чи знущань з боку однолітків, бути непривабливим – стосовно цих пунктів ствердно відповіли від 52 до 81 % чоловіків.

Незалежно від статі розповсюджені страхи дрібних тварин і так звані "нічні фобії" – страхи темряви та страшних снів, що найчастіше сполучаються із страхом перед уявними чудовиськами. Водночас найгостріші емоції викликають не поширені страхи, а рідкісні – ті, що відносяться до категорії патологічних фобій. Найчастіше ці випадки пов'язані з дитячими психологічними травмами, які мають тривалі наслідки.

Стосовно *страхів дитинства, що залишаються у дорослому житті* (друга частина анкети), учасники називали від 0 до 14 варіантів, але усі випадки високих результатів супроводжувались виразною патофизиологічною симптоматикою. Середній показник вираженості дорослих страхів у вибірці склав 3,81±3,21. На рис. 1. відображені найбільш поширені відповіді.

Загалом 11 пунктів з переліку дитячих страхів представлених в дорослому житті більше ніж у 10 % опитаних. Водночас стимули, що викликають страх, можуть трансформуватись відповідно до обставин дорослого життя. Найчастіше відмічають страх за здоров'я близьких, маючи на увазі власну родину (46,9 % у загальній вибірці), побоювання за здоров'я вже стареньких батьків (33,9 %), страх помилитися чи зробити щось неправильно (32,3 %).

Ми провели додатковий аналіз кожного пункту анкети, спрямований на структурування переліку дитячих страхів за спрямованістю та психологічними наслідками.

Вибірка налічувала 70 осіб. Застосували кореляційний, факторний та кластерний аналіз даних. Оскільки шкала оцінки страхів складала 0-2 бали (серед них переважали оцінки 0 або 1), це суттєво ускладнило використання параметричних методів статистики. Для збільшення розмірності кількісних показників ми об'єднали окремі страхи в тематичні групи (за фабулою, а також на основі поперед-

ньо проведеної кластеризації та факторизації даних). Потім проаналізували кореляції оцінок окремих страхів та

сумарних показників виділених кластерів із результатами діагностичних опитувальників.

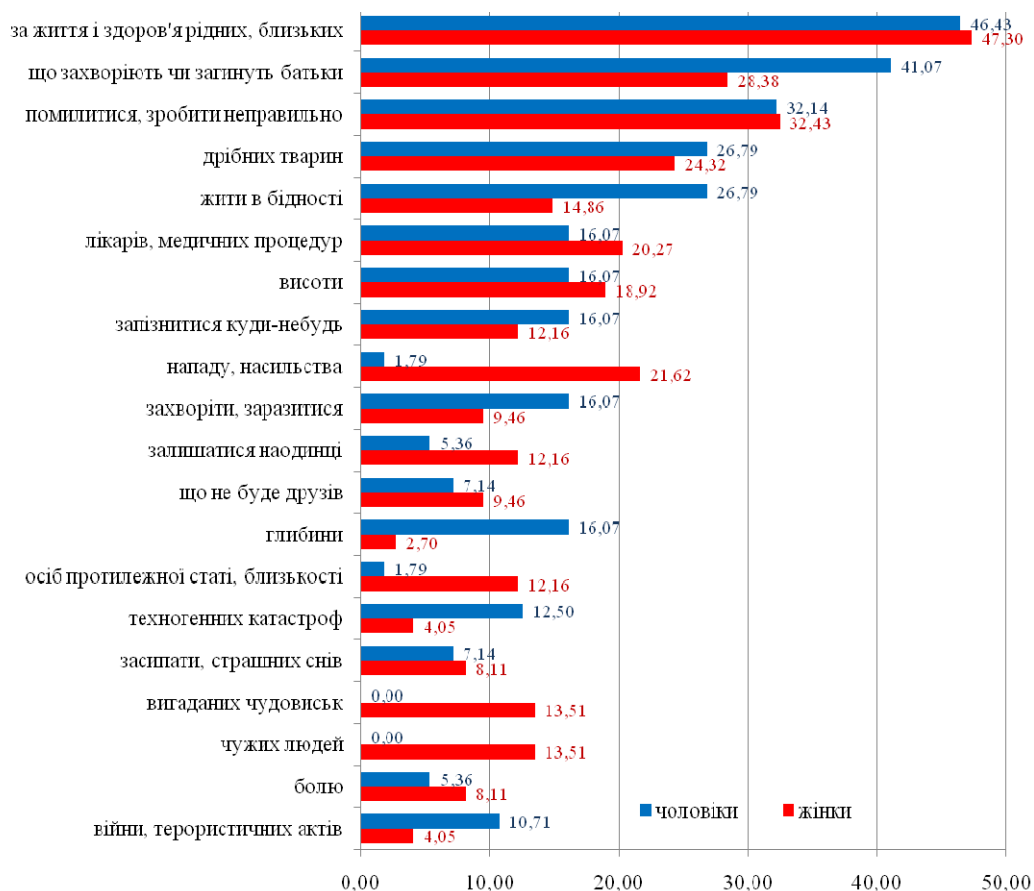

Рис. 1. Поширеність страхів дитинства у дорослому житті, %

В результаті узагальнення отриманих даних розроблено класифікацію страхів дитинства відповідно до впливу на показники стереотипності та інші психологічні змінні. У контексті віддалених наслідків можна виділити три групи: 1. *Однозначно негативний вплив*: більшість страхів, що традиційно визначаються як фобії дитячого віку (особливо це стосується нічних страхів, страху вогню, стихійних лих, транспорту); 2. *Відсутність значимого впливу*: повсякденні, побутові страхи (лікарів, крові, уколів, хвороб, комах, тощо), що виникають переважно в ранньому дитинстві як інстинктивно-охоронні реакції та залишаються на все життя; 3. *Неоднозначний вплив*, у якому присутні як негативні, так і позитивні наслідки.

Таким чином, результати дослідження показали, що страхи різної природи мають відмінні психологічні ефекти у житті дорослої людини.

Найбільшу цікавість для нашого дослідження представляє група страхів, що має **потенційно-стимулюючий вплив** – це страхи соціального походження, що формуються з початком шкільного навчання або в підлітковий період, супроводжуючи людину впродовж життя. Вираженість страхів цієї групи зазвичай пов'язана із високим рівнем толерантності до невизначеності; водночас знижується задоволеність міжособистісними стосунками, посилюються особистісна тривожність, схильність до співзалежної поведінки, патопсихологічна симптоматика.

Після проведення пілотажних досліджень та розв'язувального аналізу кореляцій ми виділили кількісні параметри вираженості страхів дитинства (табл. 4).

Таблиця 4

Описова статистика кількісних параметрів страху (за даними авторської анкети)

	Середнє	Медіана	Стандартне відхилення	Експес	Асиметричність	Мінімум	Максимум	Kolmogorov-Smirnov Z	значущість
Страхи дитинства	17,12	17	8,41	-0,50	0,39	3	38	0,80	0,540
Страхи дорослості	3,81	3	3,21	0,71	0,95	0	14	1,43	0,033
Загальна вираженість страхів у житті	20,82	21	10,29	-0,70	0,26	3	44	0,96	0,309
Кількість страхів	14,62	15	6,21	-0,68	0,11	3	30	0,99	0,276
Сила страху	1,40	1,33	0,34	3,94	1,61	1	2,83	1,41	0,037
Фобічний компонент	6,19	6	5,26	0,41	0,87	0	21	1,36	0,049
Конструктивні страхи (невідповідності)	6,16	6	3,41	0,90	0,85	0	17	1,44	0,031
Деструктивні страхи	10,01	9	5,84	-0,31	0,67	2	25	1,23	0,095

1. Страху дитинства – сума оцінок вираженості страхів, що мали місце в дитинстві, виставлених за 42 пунктами анкети. Відображає ретроспективне уявлення дорослої людини про власні дитячі страхи.

2. Страху дорослого періоду – сумарна кількість відповідей щодо присутності страхів у дорослому віці (друга частина анкети). Відображає актуальні реакції в теперішньому житті.

3. Загальна вираженість страхів у житті – сума показників 1 та 2. Відображає загальну схильність людини до переживання реакцій страху.

4. Кількість страхів – кількість відповідей в анкеті незалежно від вираженості. Демонструє широту життєво-психологічного простору, в якому респондент переживає реакції страху.

5. Сила страху – показник 3, розділений на показник 4. Вимірюється в інтервалі від 1 до 3, відображає силу негативних емоційних переживань, пов'язаних із страхом; тривалість та нав'язливість реакції.

6. Фобічний (нав'язливий) компонент – кількість страхів, що мають оцінку більше 1, тобто характеризуються надзвичайною силою, необґрунтованістю і неадекватністю, або супроводжують людину все життя.

За критерієм походження та впливу страхів було виділено два показника:

7. Страху соціального походження (конструктивні страхи) – сума 11 оцінок, згрупованих у результаті кластеризації та факторизації пунктів анкети: що батьки кинуть мене; що батьки мене покарають, будуть мною розчаровані або незадоволені; що у мене не буде друзів; що мене ніхто не полюбить; глузувань, знущань з

боку однолітків; запізнитися куди-небудь; помилитись, зробити щось неправильно; відповідати перед класом, виступати публічно; вирости фізично непривабливим; осіб протилежної статі, близькості з ними; що доведеться жити в бідності.

Загальний зміст всіх перерахованих пунктів можна охарактеризувати як **страх невідповідності**. На основі даних пілотажного дослідження ми припускаємо, що ці страхи розвиваються в результаті засвоєння жорстких зовнішніх вимог до дитини. Окрім негативних наслідків, вони мають потенційно розвиваючий вплив – сприяють адаптації шляхом інтеріоризації соціальних норм та санкцій.

8. Деструктивні страхи – сума оцінок решти 30 пунктів анкети (крім страху лікарів).

Таким чином, у дослідженні дитячих страхів ми оперували вісьмома кількісними параметрами, що давали достатньо повне уявлення про кількість, походження, вираженість та тривалість емоційних реакцій.

Взаємозв'язки між показниками страху. Розрахункові коефіцієнти кореляції Пірсона дозволили нам проаналізувати лінійні залежності між діагностованими параметрами дитячих та дорослих страхів, проявами стереотипів.

В табл. 5 відображена частина кореляційної матриці, що демонструє взаємозв'язки між показниками вираженості дитячих страхів та проявами стереотипізації. Значущі коефіцієнти виділені сірою заливкою ($p \leq 0,05$) та жирним шрифтом ($p \leq 0,01$).

Таблиця 5

Кореляції між показниками вираженості дитячих страхів та проявами стереотипів у різних сферах життя (N=130)

	Страху дитинства	Страху дорослості	Загальна вираженість страхів	Кількість страхів	Сила страху	Фобічний компонент	Деструктивні страхи	Конструктивні соціальні страхи
Толерантність до неоднозначності декількох типів стимулів MSTAT-I:								
Прийняття новизни	-0,20	-0,22	-0,23	-0,23	0,005	-0,18	-0,31	0,042
Прийняття складності	-0,13	-0,06	-0,13	-0,18	0,084	-0,04	-0,27	0,119
Прийняття невизначеності	-0,15	0,032	-0,11	-0,20	0,174	0,015	-0,24	0,062
Загальний бал ТН	-0,18	-0,06	-0,16	-0,22	0,117	-0,06	-0,30	0,086
Новий опитувальник толерантності до невизначеності (Т. В. Корнилова):								
Толерантність до невизначеності	0,044	-0,06	0,025	0,02	0,069	0,026	-0,11	0,242
Інтолерантність	-0,16	-0,27	-0,21	-0,14	-0,34	-0,25	-0,09	-0,22
Міжособ. інтолерантність	0,208	0,248	0,242	0,206	0,115	0,23	0,154	0,190
Індекс стереотипізації	-0,17	-0,18	-0,19	-0,14	-0,30	-0,21	-0,02	-0,32

Примітка: Критичне значення коефіцієнту кореляції Пірсона складає 0,172 при $p \leq 0,05$; **0,225** при $p \leq 0,01$; **0,285** при $p \leq 0,001$

Аналіз коефіцієнтів у таблиці 5 показав ряд значущих взаємозв'язків:

1. Дані кореляційного аналізу підтвердили доцільність розділення страхів відповідно до конструктивної або деструктивної спрямованості. Виразеність **умовно-конструктивного страху** позитивно корелює з оцінкою толерантності до невизначеності опитувальника ТНТ ($p \leq 0,01$). Толерантність до неоднозначних ситуацій може лежати в основі страху – через чутливість до невідповідності власної поведінки і особистих властивостей соціальним очікуванням. Страх соціальної невідповідності провокує посилення обов'язків стосовно себе ($p \leq 0,001$). Це свідчить про принципово відмінну адаптаційну функцію страхів, що мають соціально-обумовлену природу.

2. Як конструктивні, так і деструктивні страхи позитивно корелюють з проявами **інтолерантності в міжособистісних відносинах** – нетерпимістю до ситуацій невизначеності, прагненням до ясності і контролю у стосунках з іншими людьми. Найбільший внесок у фор-

мування цих взаємозв'язків вносить фобічний компонент та продовження страхів у доросле життя.

Ці закономірності підтверджують, що дитячі страхи є причиною стереотипізації у сприйнятті реальності, мисленні, емоціях та поведінкових реакціях.

Водночас, параметри вираженості страхів у дитинстві і дорослості мають значимі негативні кореляції з показником "Інтолерантність" опитувальника ТНТ, відповідно знижується інтегральний індекс стереотипії. Тобто, люди, схильні до інтолерантності, відмічають у себе меншу кількість та силу реакцій страху. Це неочікуваний результат. Крім того, ці зв'язки є парадоксальними стосовно інших результатів кореляційного аналізу. Пояснення цих результатів ми будемо шукати на наступних етапах аналізу даних.

Слід звернути увагу, що аналогічні показники двох інструментів, спрямованих на оцінку рівня стереотипізації (MSTAT-I Д. МакЛейна та ТНТ Т. В. Корнилової) демонструють кореляції не просто різної значущості, але навіть різної спрямованості. Це призводить до ви-

сновку, що використані в дослідженні опитувальники ТН діагностують різні аспекти психічної реальності.

Страхи соціального походження (не відповідати очікуванням навколишніх) взаємопов'язані з толерантністю до невизначеності; вони формують підвищені вимоги до себе, знижують рівень самоприйняття та сприяють формуванню співзалежної поведінки. Вираженість страхів будь-якої природи негативно впливає на психологічне благополуччя дорослої людини, зумовлює низку психологічних проблем і навіть патопсихологічних розладів.

Список використаних джерел

1. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. – Санкт-Петербург: Речь, 2007. – 320 с.
2. Корнилова Т. В. Новый опросник толерантности–инtolерантности к неопределенности. *Психологический журнал*. 2010. – Том 31, № 1. – С. 74–86.
3. Луковичкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. – Санкт-Петербург, 1998. – 173 с.
4. Мэй Р. Смысл тревоги. – Москва: Независимая фирма "Класс", 2001. – 384 с.
5. Осин Е. Н. Факторная структура русскоязычной версии шкалы общей толерантности к неопределенности Д. Маклейна. *Психологическая диагностика*. 2010. № 2. С. 65–86. URL: <https://publications.hse.ru/articles/67229830>
6. Ханин Ю. Л. Краткое руководство к применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч.Д. Спилберга. – Ленинград: ЛНИИ ФК, 1976. – 18 с.

7. Beck J. S. Complex cognitive therapy treatment for personality disorder patients. *Bulletin of the Menninger Clinic*. 1998. Vol. 62(2). P. 170–194.
8. McLain D. L. The MSTAT-I: A New Measure of an Individual's Tolerance for Ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*. 1993. Vol. 53(1). P. 183–189. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013164493053001020>
9. StatSoft, Inc. Электронный учебник по статистике. Москва, StatSoft. 2012. URL: <http://www.statsoft.ru/home/textbook/default.htm>.

References

1. Zaharov A. I. Dnevnyie i nochnyye strahi u detey. Sankt-Peterburg : Rech, 2007. 320 s.
2. Kornilova T. V. Novyyiy oprosnik tolerantnosti–intolerantnosti k neopredelennosti. *Psichologicheskyy zhurnal*. 2010. Tom 31, # 1. S. 74–86.
3. Lukovitskaya E. G. Sotsialno-psichologicheskoe znachenie tolerantnosti k neopredelennosti : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05. Sankt-Peterburg, 1998. 173 s.
4. Mey R. Smyisl trevogi. Moskva: Nezavisimaya firma "Klass", 2001. 384 s.
5. Osin E. N. Faktornaya struktura russkoyazychnoy versii shkaly obschey tolerantnosti k neopredelennosti D. Makleya. *Psichologicheskaya diagnostika*. 2010. # 2. S. 65–86. URL: <https://publications.hse.ru/articles/67229830>
6. Hanin Yu. L. Kratkoe rukovodstvo k primeneniyu shkaly reaktivnoy i lichnostnoy trevozhnosti Ch.D. Spilberga. Leningrad : LNI FK, 1976. 18 s.
7. Beck J. S. Complex cognitive therapy treatment for personality disorder patients. *Bulletin of the Menninger Clinic*. 1998. Vol. 62(2). P. 170–194.
8. McLain D. L. The MSTAT-I: A New Measure of an Individual's Tolerance for Ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*. 1993. Vol. 53(1). P. 183–189. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013164493053001020>
9. StatSoft, Inc. Elektronnyiy uchebnik po statistike. Moskva, StatSoft. 2012. URL: <http://www.statsoft.ru/home/textbook/default.htm>.

Надійшла до редакції 30.09.20
Рекомендована до друку 28.10.20

Olga Potonska, PhD student
University of Modern Knowledge, Kyiv, Ukraine

THE IMPACT OF CHILDREN'S FEARS ON ADULT TOLERANCE

Objective: To confirm the impact of childhood fears on adult tolerance. **Methods:** questionnaire of the author on the childhood fears; MSTAT-I Tolerance Scale for Ambiguity of Several Types of Incentives; New questionnaire of tolerance for NTN uncertainty. **Identified:** classification and quantitative parameters of childhood fears; fears of social origin associated with tolerance of uncertainty. **It is important to adapt quickly and make non-standard decisions to be successful in today's changing world. One of the main obstacles is the existence of stereotypes – a rigidly stable image of a person's consciousness in terms of objectively existing phenomena makes it possible to perceive the surrounding reality in a convenient form. Childhood fears are their basis. Despite this, a need for comprehensive research exists. The importance of the construct of tolerance for uncertainty (from now on referred to as TN) – the ability of a person to accept unknown information, resist the contradictions of information, and overcome conflict and tension arising in a duality situation is extremely increasing in modern psychodiagnostics. The uncertainty tolerant person is described as one who accepts the novelty and uncertainty of situations and can act productively in them. In contrast, the intolerant person is described as one who does not accept the novelty of situations, the world's diversity and is stressed when the possibility of multiple interpretations of stimuli. We view the tolerance of uncertainty as to the opposite of the stereotypical behavior from the psychological perspective. The scope of this publication is to show and substantiate the impact of childhood fears on adult tolerance. Further the development of this issue is important both in the theoretical context – for understanding the dynamism of the mind in the modern changing world, where uncertainty is a common condition for life, and in practical terms – for solving important problems of forming human tolerance social interaction.**

Keywords: intolerance, stereotypization, fear, tolerant of imponderability.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 57-63 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).11](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).11)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Лариса Терлецька, канд. психол. наук, доц.
Ірина Кухар, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ Україна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТРАХІВ, ФОБІЙ, ТРИВОЖНОСТІ ІЗ САМОСТАВЛЕННЯМ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку страхів, фобій, тривожності із самоставленням особистості юнацького віку (раннього і пізнього). Проаналізовані поняття: самосвідомість, самоставлення, страхи, фобії, тривожність, юнацький вік. Використані діагностичні методики дослідження (опитувальник самоставлення Століна-Пантелєєва, С-тест В. Леві, опитувальник тривожності Спілберга-Ханіна); методи математичної статистики (коефіцієнт кореляції r-Спірмена).

Ключові слова: страхи, фобії, тривожність, емоції, самоставлення, особистість.

Вступ. Однією з найважливіших детермінант внутрішньої активності особистості є – самоставлення. Новизна нашого дослідження полягає в уточненні та систематизації тематичних проблем вивчення самоставлення, механізмів його формування в межах різних теоретичних концепцій і підходів, що надало підстави розробити модель детермінації самоставлення особистісними та ситуа-

ційними факторами, виявити особливості структури самоставлення, дослідити взаємозв'язки між страхами, фобіями, тривожністю та компонентами самоставлення особистості юнацького віку.

Мета статті. Розглянути характеристики впливу усвідомлення страхів, фобій, тривожності на самоставлення особистості; виявити особливості прояву зв'язку

страхів та фобій із самоставленням особистості раннього та пізнього юнацького віку.

Методи. Згідно з метою було проведено емпіричне дослідження, в якому респондентами стали представники шкільної та студентської молоді. Адже саме в юнацькому віці відбувається активний розвиток та становлення всіх компонентів самосвідомості, у тому числі, і самоставлення. Використовувались такі методи: *теоретичні* – аналіз, систематизація й узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження; *емпіричні* – психодіагностичні методики: тест-опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелєєв); тест "Чего мы боимся" В. Леві (С-тест); "Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості" (Ю. Щербатих і О. Івлева, ICAC); тест на особистісну та ситуативну тривожність Спілбергера-Ханіна. Також були використані методи *математично-статистичної обробки даних*, зокрема критерій Манна-Уїтні та коефіцієнт кореляції r-Спірмена.

Огляд літератури. Самосвідомість є вищим рівнем розвитку свідомості людини, основою формування її розумової активності і самостійності особистості в її судженнях, відносинах, діях і вчинках. А самоставлення є емоційним компонентом самосвідомості, який складається із сукупності емоційних переживань і оцінних суджень особистості, пов'язаних з розумінням особистістю свого "Я" як суб'єкта, що відрізняється від інших. У психологічній науці існують суперечливі погляди щодо психологічної природи самоставлення особистості. Одні вчені, пов'язують самоставлення з мотиваційною сферою особистості. Такої позиції притримуються В. Вілюнас, С. Кряжде, В. М'ясищев, В. Ядов та С. Якобсон. Інші ж вчені (Л. Божович, Ю. Приходько, Г. Щукіна, В. Мухіна) пов'язують самоставлення з емоційною сферою. В. М'ясищев та В. Ядов вважають джерелом дії цього феномену – активність.

До того ж, на сьогодні визначають наявність трьох самостійних підходів щодо вивчення сутності самоставлення як психічного феномену, а саме: 1) як афективний компонент самосвідомості особистості; 2) як риса особистості; 3) як компонент саморегуляції. Однак, як зазначає С. Пантелєєв, можна визначити більш-менш прийнятну для більшості науковців позицію, згідно з якою самоставлення є цілісним, одновимірним та універсальним утворенням, що виражає міру позитивного ставлення індивіда до образу власного "Я"; і є інтеграцією окремих самооцінок.

Методологія. Самоставлення включає багато структурних компонентів, такі як: самоповага, аутосимпатія, очікування позитивного ставлення від інших, самоінтерес, самовпевненість, ставлення інших, самоприйняття, самокерування, самопослідовність, самозвинувачення, самоцікавість, саморозуміння. Крім того, воно тісно пов'язане з самооцінкою – оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, оцінки своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка – суб'єктивне утворення в людській психіці, але воно є відображенням норм і оцінок, що існують у суспільстві та в міжособистісних відносинах. Характер їх взаємозв'язку сприймається дослідниками по-різному: самооцінка – структурний компонент самоставлення; самоставлення включається у структуру самооцінки; самоставлення прирівнюється до самооцінки або ототожнюється з нею; самоставлення – похідне від сукупності окремих самооцінок. Таким чином, самоставлення як полімодальна емоційно-ціннісна система займає особливе місце в системі ставлень особистості. Воно є однією зі складників суб'єктного ядра особистості та структури її самосвідомості, виражає особливості ставлення людини до самої себе і забезпечує центру-

вання її внутрішнього простору й формування смислового вектора життєвого шляху.

Оскільки самоставлення особистості напряму пов'язане з впевненістю у собі, то можна припустити, що вона також корелює із наявністю страхів і фобій. Взагалі, страх – це психічний стан, що виникає на основі інстинкту самозбереження як реакція на дійсну або уявну небезпеку у вигляді обтяжливого емоційного стану. З погляду психології вважається негативно забарвленим емоційним процесом. Страх має багато причин як суб'єктивного (мотивація, емоційно-вольова стійкість), так і об'єктивного порядку (особливості ситуації, складність завдань, перешкоди). Страх має свої різноманітні форми. У дослідженні показано схему вираження форм страху залежно від його інтенсивності: тривога – переляк – боязнь – страх – жах – паніка. Ці форми (рівні) являють собою поступове ускладнення оцінки людиною страхової ситуації (ситуації, які можуть нести загрозу біологічному, духовному, соціальному буттю індивіда).

Д. Карнегі класифікує страх як: ситуативно та особистісно обумовлений; гострий та хронічний; інстинктивний та соціально опосередкований; реальний (за наявністю конкретної загрози) та уявний (на рівні уявлень). Хвилювання та тривожність визначають як стани, що відповідають страху та почуттю тривоги. За ступенем прояву він поділяється на жах, переляк, власне страх, тривогу, побоювання, занепокоєння та хвилювання [5].

Є різноманітні схеми вираження форм та інтенсивності страху. Ці форми являють собою поступове ускладнення оцінки людиною страхової ситуації. Використовуючи праці дослідників страху В. Андрусенка, В. Дерябіна, М. Савіної та інших М. Мовчан створює узагальнюючу схему прояву страху згідно з посиленням психологічної напруги, пов'язаної з реакцією на несприятливі життєві обставини, а саме: тривога – переляк – боязнь – страх – жах – паніка [3].

Стан, у якому перебуває суб'єкт, якщо джерело небезпеки невизначене або неусвідомлене, називається тривогою. Страх і тривога як відносно епізодичні реакції мають свої аналоги в формі більш складних психічних станів: страх – у вигляді боязливості, а тривога – у вигляді тривожності. Якщо страх, і частково тривога, швидше ситуативно, ніж особистісно обумовлені психічні феномени, то боязливість і тривожність, навпаки, скоріше особистісно мотивовані і, відповідно, більш стійкі.

Тривога є таким емоційним станом, який має безпредметний характер. "Дане почуття відображає об'єктивний стан індивіда, що перебуває в певних взаємовідносинах з оточуючим світом". Причиною страху є зовнішнє, конкретне джерело небезпеки, а для того щоб з'явилася тривога таке джерело не потрібне. Для тривоги потрібне щось невідоме, яке може з'явитися в результаті уяви, думки тощо. Тобто тривога властива лише людині. "Страх – реакція на фактично існуючі несприятливі обставини, а почуття тривоги – це занепокоєння, що викликане припущенням про можливий несприятливий результат" [4].

І страх, і тривога мають спільний емоційний компонент у вигляді почуття хвилювання чи занепокоєння. У цих двох поняттях відображенні сприйняття погрози або відсутності почуття безпеки. Ж. Годфруа стверджує, що з погляду фізіології, тривога не відрізняється від страху. Основна відмінність у тому, що тривога викликає активізацію організму до того, як відбувається очікувана подія. Тривога являє собою перехідний стан, вона слабшає, як тільки людина дійсно стикається з очікуваною ситуацією [3]. Для виникнення страху необхідно, щоб було якесь зовнішнє джерело небезпеки, якась помітна загроза. Для того, щоб виникла тривога, жодних видимих ворогів не

потрібно, достатньо лише подумати, уявити і тривога може з'явитися. Страх – це реакція на фактично наявні несприятливі обставини, а почуття тривоги – це занепокоєння, що викликане припущенням про можливий несприятливий результат. Тривога з'являється тоді, коли загроза для індивіда має невизначений, абстрактний характер, а мозок за такої умови не зміг ще чітко вибрати оптимальну стратегію поведінки [4].

Крайнім проявом страху є фобія. Щоб реакцію можна було класифікувати як фобія страх повинен бути нав'язливим, ірраціональним, стійким та інтенсивним. Це страх, який пов'язаний з певною ситуацією чи групою уявлень і який не виникає за їх відсутності. Фобія є психологічним розладом, у той час як страх – звичайна здорова емоція.

Таким чином, можна висунути гіпотезу, що страх провокує тривожність, яка супроводжується невпевненістю, унаслідок чого формується неадекватна самооцінка на самоставлення.

Особистості, що відносяться до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці і життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій і реагувати дуже вираженим станом тривожності. Якщо психологічний тест показує у досліджуваного високий показник особистісної тривожності, то це дає підставу припускати у нього появу стану тривожності в різноманітних ситуаціях, особливо коли вони стосуються оцінки його компетенції та престижу.

Для низькотривожних людей, навпаки, потрібно пробудження активності, підкреслення мотиваційних компонентів діяльності, збудження зацікавленості, висвітлювання почуття відповідальності у вирішенні тих чи інших завдань.

Стан реактивної (ситуативної) тривоги виникає внаслідок попадання у стресову ситуацію і характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Природно, це стан відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю залежно від сили впливу стресової ситуації. Таким чином, значення підсумкового показника за даними підшкалами дозволяє оцінити не тільки рівень актуальної тривоги випробуваного, а й визначити, чи перебуває він під впливом стресової ситуації і яка інтенсивність цього впливу на нього. Саме тому в подальшому аналізі результатів дослідження до уваги буде братись тільки особистісна тривожність, яка розглядається як стійка характеристика людини.

Особистісна тривожність являє собою конституційну межу, яка обумовлює схильність сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій. У разі високої особистісної тривожності кожна з цих ситуацій буде володіти стресовим впливом на суб'єкта і викликати у нього виражену тривогу. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами і психосоматичними захворюваннями.

У цьому дослідженні тривожність розглядається як з погляду її зв'язку зі страхом, так і з самоставленням особистості. На сьогоднішній день існує чимало досліджень та наукових праць, які обговорюють подібності та відмінності між тривогою і страхом. На перший погляд, як указує В. Астапов, різниця проста: страх – це реакція на конкретно існуючу загрозу; тривожність – це стан неприємного передчуття без видимої причини. У деяких дослідженнях страх розглядається як фундаментальна емоція, а тривожність, яка формується на його основі, часто у комбінації з іншими базовими емоціями, як більш складне емоційне явище. Натомість П. Тіллхс вважає, що страх і тривожність є нерозривними: вони тісно пов'язані

між собою. Він визначає тривожність як страх перед невідомим. Таким чином, тривога – це базисна реакція, загальне поняття, а страх – це вираз тієї ж якості, але в об'єктивній формі. Саме тому тривога надалі розглядатиметься у тісному зв'язку зі страхом [8].

З. Фрейд виокремив три основних види тривожності: об'єктивну, викликану реальною зовнішньою небезпекою; невротичну, викликану небезпекою невідомою і невизначеною; моральну, названу ним "тривожність совісті". Об'єктивна тривога є емоційною відповіддю на загрозу зовнішнього світу, є синонімом страху і може послаблювати здатність людини ефективно боротися з джерелом загрози. За його висновками, до складу тривожності входять поняття: "тривога", "страх", "занепокоєння". Страх є афективним відображенням у свідомості людини конкретної загрози для її життя і благополуччя. Тривога трактується як емоційно загострене відчуття майбутньої загрози. Тривога (на відміну від страху) не завжди негативно сприймається, оскільки вона можлива й у вигляді радісного хвилювання, хвилюючого очікування.

Тривожність також має вагомий вплив на самоставлення людини. Інтенсивність тривоги здебільшого відбиває індивідуальні особливості особистості. На думку Р. Грановської, занижена самооцінка виявляється в постійній тривожності, страхі перед негативною думкою про себе, у загостреній чутливості до всього, що якось зачіпає особистість. Такі люди хворобливіше реагують на критику, сміх, осуд, болісно сприймають невдачі у навчанні. Причиною тривожності на психологічному рівні може бути неадекватне сприйняття суб'єктом самого себе. Тривожність обумовлена конфліктною побудовою самооцінки, коли одночасно актуалізуються дві протилежні тенденції – потреба оцінити себе високо, з однієї сторони, і почуття невпевненості – з іншої. Особистості, що відносяться до категорії високо тривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці та життєдіяльності у широкому діапазоні ситуацій та реагувати явно вираженим станом тривожності. Загалом, висока тривожність деформує уявлення про себе, своє теперішнє та майбутнє, заважає конструктивній взаємодії з оточенням. Виходячи зі всього вищесказаного, можна сказати, що самоставлення особистості, а саме юнаків, залежить від рівня тривожності. Високий рівень самоставлення у тривожних людей може виступати у ролі психологічного захисту. Бажання мати позитивний образ "Я" нерідко спонукає людину перебільшувати свої позитивні якості й зменшувати недоліки [2].

Таким чином, люди з високим рівнем особистісної тривожності характеризуються конфліктним сприйняттям різних сторін Я-концепції, зокрема, чим вищим є рівень особистісної тривожності, тим негативніше сприймається власна зовнішність та фізична привабливість, а спілкування не дає повною мірою розкрити свій внутрішній світ. Тривожна особистість відчуває себе нещасливою та незадоволеною життям, невпевнена у собі. Самооцінка високотривожних людей часто занижена, а високий рівень самоставлення можна пояснити дією захисних механізмів психіки. До того ж, людей, схильних до фобій, постійно мучить неослабна тривога. Саме тому, вимірювання рівня тривожності є необхідною процедурою в даному дослідженні.

Результати дослідження. Для проведення емпіричного дослідження було обрано респондентами представників шкільної та студентської молоді, а саме 120 осіб: 60 учнів 10-11 класів ЗОШ №2 та №3 м. Вишгород (15-17 років) та 60 студентів з факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка 4 курсу (20-21 рік). Така вибірка сформована

на підставі того, що саме в цьому віці відбувається активний розвиток та становлення всіх компонентів самосвідомості, у тому числі і самоставлення. За віковою періодизацією М. Савчин і Л. Василенко вибірку поділено на дві групи: представники ранньої (15-18 років) та пізньої (18-23 роки) юності або старшого шкільного і студентського віку.

Відомо, що ранній юнацький вік є певною межею між дитинством та дорослістю, вузловим періодом формування особистості, найбільш сенситивним для розвитку самоставлення (С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн). Тому в психологічній літературі суттєву увагу приділяють проблемі ефективного розвитку самоставлення юнаків цього віку, особливо тих, розвиток яких відбувається в соціально несприятливих умовах. У багатьох сучасних дослідженнях старший шкільний вік розглядається як важливий поворотний рубіж онтогенетичного розвитку, що пов'язаний з якісно новим етапом формування самосвідомості, самоставлення (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, Р. Бернс, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн, В. Столін, І. Самуйлова, І. Слободчиков, Г. Прихожан, І. Чеснокова, Д. Фельдштейн та ін.).

У ранній юності людина знову починає звертатися до власної особистості. У цей період вперше в її розвитку акти самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самоставлення, саморегулювання поведінки і діяльності стають однією з необхідних потреб особистості. Самоставлення і самопізнання, розвиваючись у процесі спілкування та самоспостереження, водночас формують і більш-менш стійку самооцінку. Юнак має регулювати свою поведінку в системі взаємовідносин з іншими не тільки з погляду самоставлення окремих своїх вчинків з вимогами оточуючих, але і з погляду відповідності своїх вимог до самого себе [9].

Якісні зміни самосвідомості у юнаків старшого шкільного віку можуть призвести до підвищення конфліктності, протиріччя самоставлення, загострення особистісних переживань (Є. Андрєєва, Б. Братусь, Д. Демидов, Л. Запорожець, Е. Еріксон та ін.). Саме тому дослідники підкреслюють важливість психологічної підтримки юнаків. Крім того, за допомогою створення умов для формування позитивного самоставлення закладаються основи розвитку і становлення особистості як повноцінного активного суб'єкта діяльності і члена суспільства. На даний момент збільшується необхідність у дослідженні психологічних факторів, що впливають на розвиток особистості юнаків, особливості їх самоставлення.

Студентський вік є особливим періодом життя і розвитку особистості, який є перехідним від дитинства до дорослості. Заслуга самої постановки проблеми студентства як особливої соціально-психологічної та вікової категорії належить психологічній школі Б. Ананьєва. Пізній юнацький вік характеризується найбільшими змінами, що визначаються високими показниками розвитку інтелектуальних функцій. У цьому періоді формуються усталені властивості особистості, засвоюються норми відносин між людьми, професійно-трудові вміння і навички. У вітчизняній психології період пізнього юнацтва характеризується досягненням нового рівня розвитку внутрішньої позиції, самосвідомості і самоповаги, у цьому віці відбувається активне становлення особистості, побудова образу світу, прогнозування свого місця у цьому світі, планування свого майбутнього і способів самоздійснення.

Розвиток самосвідомості є центральним психологічним процесом у пізньому юнацькому віці. Саме самосвідомість спонукає особистість узгоджувати всі свої прагнення і вчинки образом власного "Я". Усе це супроводжується різними видами діяльності, в які залучений

юнак: навчальна, виробнича, творча. У цей період розвивається самоставлення як компонент самосвідомості, що дає змогу оцінювати власні здібності, якості, що дозволяє коригувати і вдосконалюватись як особистість. Самоставлення в пізньому юнацькому віці відбувається також завдяки пізнанню інших осіб, які є в оточенні. Соціально-психологічна особливість цього вікового періоду характеризується набуттям досвіду у спілкуванні, становленні світогляду та соціальних установок. Діяльність у цьому віці наповнена мотивами засвоєння знань, спрямованими на професію; з'являються соціальні та особистісні зовнішні мотиви, передусім мотиви досягнення. Поряд з навчанням провідною діяльністю стає спілкування. Побудовані на основі певних морально-етичних вимог і соціальних норм взаємини роблять міжособистісне спілкування юнаків діяльністю, всередині якої формуються спільні погляди на життя, на майбутнє [9].

Як зазначає Ж. Сидоренко, успішність проходження кризи ідентичності, що виступає, згідно з концепцією Е. Еріксона, важливим життєвим завданням пізньої юності, залежить від розвитку рефлексивних здібностей особистості, від адекватного самоставлення молодого людини. Неадекватне, деструктивне самоставлення, що супроводжується низьким рівнем самоповаги та самосприйняття, не тільки блокує процес особистісного зростання, але й стає підґрунтям делінквентної та аутоагресивної поведінки. У свою чергу, конструктивне ставлення до себе зумовлюватиме адекватність та результативність життєвих завдань людини, ефективність моделювання майбутнього. До того ж, продуктивним та своєчасним є виявлення проблемних аспектів самоставлення осіб юнацького віку для подальшого вивчення можливостей їх ефективної корекції [6].

У цьому віці перебудовуються всі колишні ставлення до світу і самого себе, зароджуються значущі новоутворення, які детермінують розвиток значущих особистісних структур. Одним з центральних моментів тут є зміна підстав, критеріїв для самооцінки – вони зміщуються, кажучи словами Л. Виготського, "із зовні, у всередину", набуваючи якісно інші форми, порівняно з критеріями оцінки людиною інших людей. Перехід від приватних самооцінок до загальної, цілісної (зміна підстав) створює умови для формування в повному розумінні слова власного ставлення до себе, досить автономного від ставлення і оцінок оточуючих, приватних успіхів і невдач, різного роду ситуативних впливів [9].

О. Камінська розглядає розвиток самоставлення в юнацькому віці як компоненту самосвідомості у процесі інтегрування образу самого себе. Дослідниця дійшла висновку, що кожен акт самосвідомості – це взаємодія самопізнання і самоставлення, яке виникає та формується в процесі самопізнання на різних його рівнях і суттєво впливає на весь процес розвитку самосвідомості, визначаючи його специфіку, спрямованість й індивідуальність [1].

Найважливішою детермінантою розвитку самоприйняття представників періоду пізньої юності, що забезпечує прийняття ними себе як унікального соціально-особистісного феномена, вважається сім'я, а також внутрішньо університетська, внутрішньо групова взаємодія з викладачами й однолітками. Характеризуючи самоставлення юнаків, важливо також виділити такі його особливості: збільшення ступеня адекватності; усталеність структурних компонентів самоставлення; сформованість самоставлення в цілому та його чутливість до зовнішніх і внутрішніх впливів. Крім того, саме в пізній юності завершується формування емоційно-ціннісного ставлення до себе, тобто "оперативна само-

оцінка" починає містити відповідність поведінки, власних поглядів і переконань, результатів діяльності. Самооцінка і самоставлення взаємопов'язані між собою, оскільки є складовими однієї системи. Вони зумовлюють адекватність чи неадекватність образу "Я", що пов'язується з розвитком когнітивного компоненту самосвідомості (здатності до самопізнання) та з мотивацією до пізнання власної особистості. Таким чином, самосвідомість в юнацькому віці набуває якісно-специфічний характер. Вона пов'язана з необхідністю оцінювати якості своєї особистості з урахуванням конкретних життєвих устремлінь, у зв'язку з рішенням завдання професійного самовизначення [9].

Процес становлення самоставлення в особистості не є лише інтрапсихічним процесом — ставлення людини до себе виникає та розвивається в системі взаємозв'язків із оточуючим світом. А. Бандура зазначав, що концепції людей, їх поведінка та їхнє оточення взаємно детерміновані, індивіди не є безпорадними об'єктами, що контролювані силами оточення, у той же час вони не є абсолютно вільними істотами, які можуть робити все що завгодно. Видатний вчений О. Леонтьєв підкреслював визначальне значення для формування людської особистості через діяльність суспільного фактора: Сутність особистості полягає в сукупності всіх суспільних зв'язків, в яких ми реально існуємо, в яких і народжується особистість. Вчений вбачав юнацький вік

одним з критичних, значущих періодів для становлення особистості людини [9].

Трикомпонентну схему ставлення до себе як суб'єкта учбової діяльності пропонує І. Кон. Він виокремлює такі складники: когнітивний — знання себе як учня, студента, уявлення про себе в різній віковій перспективі; афективний — оцінка й емоційні переживання власних учбових досягнень і невдач, міркувань, самоприйняття і самооцінки особистісно значущих властивостей; конативний — рефлексивний самоконтроль в учбовій діяльності. Оскільки загальновідомим є визнання ролі спілкування як важливої діяльності у юнацькому віці, то можна з упевненістю вважати його найсприятливішим і гостро сенситивним для становлення і формування самоприйняття особистості. Тому заклад вищої освіти, навчально-виховний процес, де відбувається активна міжособистісна комунікація і перцепція, слід розглядати як одну з найважливіших детермінант їхнього самоприйняття і загального розвитку [9].

Для пошуку взаємозв'язку між самоставленням та страхами, фобіями та особистісною тривожністю було використано коефіцієнт кореляції г-Спірмена.

В отриманих результатах було виявлено велику кількість середніх ($0,3 < r < 0,6$) та декілька сильних ($r > 0,6$) зв'язків між самоставленням та рівнем страху і показником особистісної тривожності.

Таблиця 1

Взаємозв'язки самоставлення та його компонентів з загальним рівнем страху та особистісною тривожністю на рівні вибірки представників раннього юнацького віку

Показники самоставлення особистості	Рівень страху	Показник особистісної тривожності
Інтегральне самоставлення	-0,572**	-0,639**
Самоповага	-0,562**	-0,634**
Аутосимпатія	-0,399**	-0,541**
Очікуване відношення від інших	-0,396**	-0,402**
Самоінтерес	-0,310*	-0,484**
Самовпевненість	-0,469**	-0,343**
Самоприйняття	-0,397**	-0,517**
Самопослідовність		-0,384**
Саморозуміння	-0,481**	-0,646**

Примітка: ** $p < 0,01$ — показник кореляції дуже значущий; * $p < 0,05$ — показник кореляції значущий

Звідси можемо констатувати такі взаємозв'язки:

- Сильний обернений зв'язок ($r = -0,639$, $p = 0,01$) між інтегральним показником самоставлення та рівнем особистісної тривожності. Тобто, що вищим є рівень тривожності у людини, то нижчим є рівень самоставлення, і навпаки.

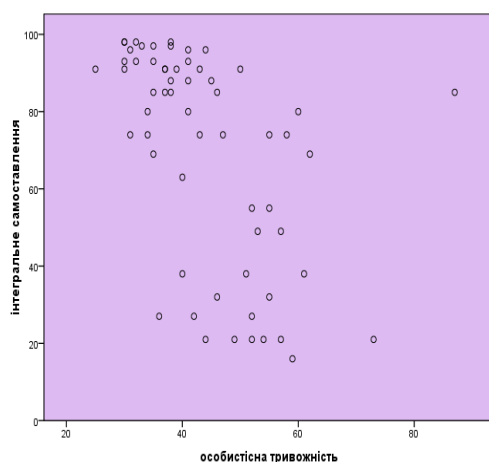

Рис. 1. Діаграма розсіювання, що показує взаємозв'язок між рівнем особистісної тривожності та інтегральним показником самоставлення на рівні вибірки раннього юнацького віку

За діаграмою розсіювання за змінними "інтегральне самоставлення" та "особистісна тривожність" можна побачити, що зв'язок є лінійним, оберненим і сильним. На це вказує розташування точок, через які можна провести пряму. За цією діаграмою можна побачити викиди: вісь X — 37, вісь Y — 27; вісь X — 89, вісь Y — 85.

- Сильний обернений зв'язок ($r = -0,634$, $p = 0,01$) між самоповагою та особистісною тривожністю. Тобто, що вищим є рівень самоповаги, то меншим є рівень тривожності, і навпаки.

- Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,541$, $p = 0,01$) між аутосимпатією та показником особистісної тривожності. Тобто, що меншим є рівень аутосимпатії, то вищим є рівень тривожності, та навпаки.

- Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,402$, $p = 0,01$) між особистісною тривожністю та очікуваним відношенням від інших. Це означає, що що вищим є рівень тривожності, то меншим є показник очікуваного ставлення від інших, і навпаки.

- Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,484$, $p = 0,01$) між самоінтересом та показником особистісної тривожності. Це означає, що що більшим є показник самоінтересу, то меншим є рівень тривожності, і навпаки.

- Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,343$, $p = 0,01$) між самовпевненістю та показником особистісної тривожності. Отже, що меншим є рівень самовпевненості, то більшим є показник особистісної тривожності, і навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,517$, $p=0,01$) між самоприйняттям та показником особистісної тривожності. Тобто чим більший показник самоприйняття, тим менший рівень тривожності, й навпаки.

• Сильний обернений зв'язок ($r = -0,646$, $p=0,01$) між саморозумінням та показником особистісної тривожності. Це означає, що чим вищий рівень саморозуміння, тим менший показник особистісної тривожності, і навпаки.

Не виявлено взаємозв'язків між самопослідовністю та рівнем страху, а також між самозвинуваченням та рівнем страху і рівнем особистісної тривожності.

Для того, щоб виявити зв'язки на рівні вибірки представників пізнього юнацького віку використовуємо критерій г-Спірмена. На основі отриманих результатів було виявлено велику кількість середніх ($0,3 < r < 0,6$) та декілька сильних ($r > 0,6$) зв'язків між самоставленням та рівнем страху і показником особистісної тривожності.

Таблиця 2

Взаємозв'язки самоставлення та його компонентів з загальним рівнем страху та особистісною тривожністю на рівні вибірки представників пізнього юнацького віку

Показники самоставлення особистості	Рівень страху	Показник особистісної тривожності
Інтегральне самоставлення	-0,582**	-0,638**
Самоповага	-0,618**	-0,674**
Аутосимпатія	-0,403**	-0,475**
Очікуване відношення від інших	-0,372**	-0,404**
Самоінтерес	-0,485**	-0,425**
Самовпевненість	-0,583**	-0,606**
Самоприйняття	-0,441**	-0,485**
Самопослідовність	-0,406**	-0,481**
Самозвинувачення	-0,325*	-0,413**
Саморозуміння	-0,422**	-0,489**

Примітка: ** $p < 0,01$ – показник кореляції дуже значущий; * $p < 0,05$ – показник кореляції значущий

Звідси бачимо, що існують такі взаємозв'язки:

• Сильний обернений зв'язок ($r = -0,638$, $p=0,01$) між інтегральним показником самоставлення та рівнем особистісної тривожності. А це означає, що чим вищий рівень самоставлення у людини, тим нижчий показник тривожності, і навпаки.

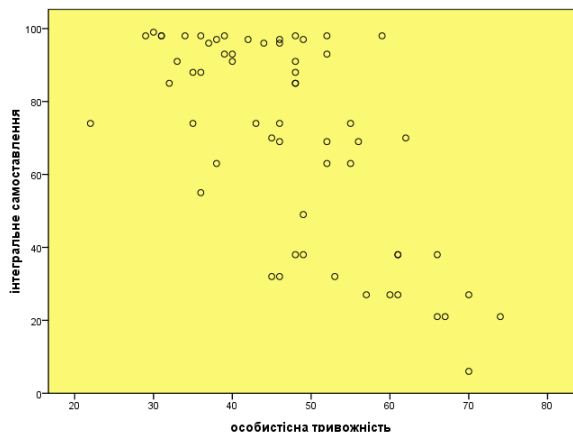

Рис. 2. Діаграма розсіювання, що показує взаємозв'язок між рівнем особистісної тривожності та інтегральним показником самоставлення на рівні вибірки пізнього юнацького віку

За діаграмою розсіювання за змінними "інтегральне самоставлення" та "особистісна тривожність" можна побачити, що зв'язок є лінійним, оберненим і сильним. На це вказує розташування точок, через які можна провести пряму. За даною діаграмою можна побачити викиди: вісь X – 60, вісь Y – 98; вісь X – 23, вісь Y – 75.

• Сильний обернений зв'язок ($r = -0,674$, $p=0,01$) між самоповагою та особистісною тривожністю. Тобто чим вищий рівень самоповаги, тим менший рівень тривожності, й навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,475$, $p=0,01$) між аутосимпатією та показником особистісної тривожності. Тобто чим менший рівень аутосимпатії, тим вищий рівень тривожності, та навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,404$, $p=0,01$) між особистісною тривожністю та очікуваним відношенням від інших. Це означає, що чим вищий рі-

вень тривожності, тим менший показний очікуваного відношення від інших, і навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,425$, $p=0,01$) між самоінтересом та показником особистісної тривожності. Це означає, що чим більший показник самоінтересу, тим менший рівень тривожності, й навпаки.

• Сильний обернений зв'язок ($r = -0,606$, $p=0,01$) між самовпевненістю та показником особистісної тривожності. Отже, чим менший рівень самовпевненості, тим більший показник особистісної тривожності, й навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,485$, $p=0,01$) між самоприйняттям та показником особистісної тривожності. Тобто чим більший показник самоприйняття, тим менший рівень тривожності, й навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,481$, $p=0,01$) між самопослідовністю та показником особистісної тривожності. Тобто чим нижчий рівень особистісної тривожності, тим більший показник самопослідовності, й навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,413$, $p=0,01$) між самозвинуваченням та показником особистісної тривожності. Отже, чим нижчий рівень особистісної тривожності, тим більший показник самозвинувачення, й навпаки.

• Обернений зв'язок середньої сили ($r = -0,489$, $p=0,01$) між саморозумінням та показником особистісної тривожності. Це означає, що чим вищий рівень саморозуміння, тим менший показник особистісної тривожності, і навпаки.

Висновки. Представлене дослідження охоплює лише певні аспекти такого складного феномену як самоставлення. Оскільки його предметом були соціально-психологічні особливості самоставлення молоді юнацького віку (раннього та пізнього), то поза рамками роботи залишились інші вікові категорії, а також соціально-психологічні фактори, які впливають на особливості самоставлення, зокрема: матеріальне становище, повна/неповна сім'я, освіта тощо.

Розв'язання розглянутої проблеми вимагає подальших комплексних досліджень тому, що позитивне самоставлення сприяє розвитку особистості, зумовлює досягнення нею внутрішньої гармонії і психологічного здоров'я.

Надалі під час вивчення самоставлення перспективним напрямом, на нашу думку, є з'ясування впливу факторів статі на особливості самоставлення, який був би корисним як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Список використаних джерел

1. Бабенко О.О., Таран М.І. Теоретичний аналіз вивчення страху як психологічної проблеми у формуванні самооцінки підлітків. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2016, 2 (2). – С. 12-15.
2. Живанова В. А. Дослідження страху як психологічного феномену в історичній ретроспективі. Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010, 3. – С. 121-125.
3. Мовчан М.М. Феномен страху: його класифікація і рівні. Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Сер.: Філософія. – 2012, 10. – С. 197-204.
4. Мовчан М. М. Рівні страху і фобія: філософський аналіз. Філософські обрії. – 2015, 33. – С. 118-125.
5. Ольховецький С. М. Феноменологія тривоги та страху. Проблеми сучасної психології. – 2010. – С. 9.
6. Сидоренко Ж.В., Недбалюк О.О. Проблемні аспекти самоставлення особистості в юнацькому віці. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки". – 2018, 1.1. – С. 163-168.
7. Ставицька С.О. Соціально-психологічні особливості реалізації потреби в саморозвитку, самооцінці життєвих цілей та самоставлення як компонентів розвитку самосвідомості в юнацькому віці. Проблеми сучасної психології. – 2014. – С. 23.
8. Царькова О.В., Радченко С.В. Теоретичні аспекти прояву психологічного феномену тривожності. Актуальні проблеми психології. – 2015, 7, Вип. 38. – С. 479-491.
9. Яворська-Ветрова І.В. Теоретичний аналіз проблеми самоставлення: ціннісний аспект. Актуальні проблеми психології. – 2017, 13.6. – С. 198-206.

References

1. Babenko O.O., Taran M.I. Teoretychnyi analiz vyvchennia strakhu yak psykholohichnoi problemy u formuvanni samootsinky pidlitkiv. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky, 2016, 2 (2): S. 12-15.
2. Zhyvanova V. A. Doslidzhennia strakhu yak psykholohichnoho fenomenu v istorychnii retrospektyvi. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy Kyivskiy politekhnichnyi instytut. Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika, 2010, 3: S. 121-125.
3. Movchan M.M. Fenomen strakhu: yoho klasyfikatsiia i rivni. Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademii]. Ser.: Filosofiia, 2012, 10: S. 197-204.
4. Movchan M. M. Rivni strakhu i fobii: filosofskiy analiz. Filosofski obrii, 2015, 33: S. 118-125.
5. Olkhovetskyi S. M. Fenomenolohis tryvohy ta strakhu. Problemy suchasnoi psykholohii, 2010, S. 9.
6. Sydorenko Zh.V., Nedbaliuk O.O. Problemni aspekty samostavleniia osobystosti v yunatskomu vitsi. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria "Psykhologichni nauky", 2018, 1.1: S. 163-168.
7. Stavitska S.O. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti realizatsii potreby v samorozvytku, samootsinky zhyttievkykh tsilei ta samostavleniia yak komponentiv rozvytku samosvidomosti v yunatskomu vitsi. Problemy suchasnoi psykholohii, 2014, S. 23.
8. Tsarkova O.V., Radchenko S.V. Teoretychni aspekty proiavu psykholohichnoho fenomenu tryvzhnosti. Aktualni problemy psykholohii, 2015, 7, Vyp. 38: S. 479-491.
9. Iavorska-Vetrova I.V. Teoretychnyi analiz problemy samostavleniia: tsinnisnyi aspekt. Aktualni problemy psykholohii, 2017, 13.6: S. 198-206.

Надійшла до редколегії 27.10.20
Рекомендована до друку 28.10.20

Larysa Terletska, PhD (Psychology), Associate Prof.,
Iryna Kukhar, Master Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RELATIONSHIPS BETWEEN FEARS, PHOBIAS, ANXIETY ON SELF-IDENTITY

According to the aim (to identify the features of the connection of fears, phobias, anxiety with self-esteem of adolescence), an empirical study was conducted, in which the respondents were representatives of school and student youth, namely 120 people: 60 students of 10-11 grades (15-17 years) of Vyshhorod comprehensive school №2 and №3. This sample was chosen not by chance. After all, it is in adolescence the active development and formation of all components of self-awareness, including self-esteem. According to the age periodization of M. Savchyn and L. Vasylenko, adolescence is divided into two groups: representatives of early youth (15-18 years) and late youth (18-23 years) or senior school and student age.

The presented study covers only certain aspects of such a complex phenomenon as self-assessment. As its subject was the socio-psychological features of self-attitude of adolescents and young people, other social and age categories, as well as socio-psychological factors influencing the features of self-attitude, in particular: financial status, degree of self-realization and more.

The study of this problem requires further comprehensive research, because adequate positive self-attitude is the most optimal for the formation and development of personality, determines the achievement of its inner harmony.

In our further study of self-assessment, a promising direction, in our opinion, is to clarify the features of this phenomenon in other age groups. Consideration of the influence of gender on the peculiarities of self-assessment, in this perspective, will be useful in both theoretical and practical aspects.

Keywords: fears, phobias, anxiety, emotions, self-assessment, personality.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 63-70 (2020)
UDK 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).12](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).12)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Світлана Чуніхіна, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-0813-6741

СУСПІЛЬНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ОСВІТНІХ РЕФОРМ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВІДКРИТОСТІ СУДЖЕНЬ (OPEN-MINDEDNESS)

У статті розглянуто проблему суперечливого ставлення громадськості до освітніх реформ у зв'язку із феноменом відкритості суджень (open-mindedness). На основі огляду тематичних досліджень виокремлено два великих напрями концептуалізації відкритості суджень. Перший напрям вивчає відкритість суджень у контексті міжособистісної взаємодії – як відсутність упереджень по відношенню до представників груп, які інтерпретуються як "інші", готовність толерувати "інакшість" та продуктивно взаємодіяти з іншими людьми в умовах конфлікту думок та позицій. У другому напрямі відкритість суджень розглядається передусім як когнітивна налаштованість на сприймання нових ідей, толерування розмаїття думок та готовність мислити поза встановленими межами ("out of box"). На вибірці з 230 респондентів досліджено зв'язок когнітивного (догматизм) та особистісного (відкритість новому досвіду) аспектів відкритості суджень із суб'єктивним ставленням до освітніх реформ. Показано, що догматизм більше пов'язаний з категоричністю суджень щодо освітніх реформ. Більш догматичні респонденти схильні до негативних оцінок реформ, менш догматичні скоріше не мають усталених оціночних суджень. Відкритість новому досвіду визначає скоріше модальність оцінок освітніх реформ. Більш "відкриті" респонденти схильні в цілому позитивніше оцінювати зміни, що відбуваються внаслідок реформ, ніж менш "відкриті", яким притаманний певний песимізм. З'ясовано, що догматизм і відкритість новому досвіду по-різному проявляють себе у ставленні до освітніх реформ серед професіоналів, зайнятих в освітній сфері, і професійно не пов'язаних з освітою респондентів.

Ключові слова: відкритість суджень, догматизм, відкритість новому досвіду, суспільне ставлення, освітня реформа

В українському суспільстві сформувався сталий консенсус щодо необхідності реформування вітчизняної системи освіти [3]. За даними всеукраїнських репре-

зентативних опитувань, що проводяться Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України в рамках моніторингу громадської думки щодо проблем

освіти та заходів з її реформування, станом на вересень 2020 року практично дві третини громадян (64,6%) прагнуть освітніх реформ. Втім, підтримуючи реформи в цілому, громадяни часто не підтримують або навіть чинять опір конкретним змінам, які безпосередньо впливають на умови їхнього життя, професійної діяльності тощо. Зокрема, на момент останнього опитування лише близько чверті респондентів (26,4%) повідомили про схвальне ставлення до напрямку, в якому наразі розвивається вітчизняна освіта. Найменш популярним аспектом освітніх реформ у суспільстві залишається перехід на 12-річне шкільне навчання: тільки кожна шоста особа висловлює позитивне ставлення до цього нововведення, у той час, як майже дві третини респондентів (65,1%) налаштовані негативно.

Однією з причин подібного ставлення суспільства до освітніх реформ є недостатня поінформованість: понад половину (59,3%) респондентів вказують на дефіцит інформації про заплановані та вже реалізовані реформи. Однак навіть серед найкраще поінформованих верств населення, зокрема працівників освіти, залишається чимала кількість тих, хто готовий пручатися інноваціям в освіті. Відтак, необхідно продовжувати досліджувати психологічні чинники, що сприяють, або навпаки, заважають формуванню позитивної громадської думки до освітніх інновацій, без чого запровадження цих інновацій буде значно менш успішним та ефективним.

Відкритість суджень (open-mindedness) як чинник психологічної готовності до освітніх реформ

У психологічній думці концепт відкритості суджень (open-mindedness) почав розвиватися з 30-х років минулого сторіччя у дослідженнях Джона Дьюї. Цей розвиток зазнав кілька хвиль актуалізації – у 60-х, 80-х, 90-х роках та на початку XXI ст. [15]. Наразі сформувалися два великих напрями концептуалізації поняття відкритості суджень та дослідження її проявів у різних сферах суспільного життя. Перший напрям вивчає відкритість суджень у контексті міжособистісної взаємодії – як відсутність упереджень по відношенню до представників груп, які інтерпретуються як "інші", готовність толерувати "інакшість" та продуктивно взаємодіяти з іншими людьми в умовах конфлікту думок та позицій. У другому напрямі відкритість суджень розглядається передусім як когнітивна налаштованість на сприймання нових ідей, толерування розмаїття думок та готовність мислити поза встановленими межами ("out of box"). Розглянемо детальніше кожен з цих напрямів.

1. Особистісна відкритість

В середині XX ст. популярним дослідницьким напрямом було вивчення впливу відкритості суджень щодо інших людей на точність соціальної перцепції. Хоча гіпотеза, згідно з якою більш відкрито налаштовані люди здатні точніше та повніше характеризувати інших, не знайшла експериментального підтвердження, було прийнято висновок, що відкритість у цілому передбачає приязне ставлення до інших людей і сприяє більш повному усвідомленню дійсності. Тобто відкриті індивіди здатні сприймати об'єктивну реальність та кожен нову людину такими, якими вони, не намагаючись втиснути це сприймання у рамки суб'єктивних переконань, настановлень та стереотипних зразків [17].

Дін Тіосволд і Маргарет Пун зосередили свою увагу на проявах особистої відкритості у корпоративній взаємодії, у тому числі у вирішенні корпоративних конфліктів. Вони показують, що конфлікти, сфокусовані на цілях, формують необхідний контекст для взаємодії на засадах відкритості суджень, на відміну від конфліктів, сфокусованих на взаєминах, які провокують конкуренцію та "закривають" розум учасників. Умовами відкритої міжособистісної взаємодії також є можливість вільно

висловлювати власні погляди, відкрито обговорювати інші точки зору, активне слухання, усвідомлення взаємної вигоди та особистісне прийняття [19].

Ребекка Мітчелл та Стівен Нікольс описують норми відкритості корпоративної культури у трьох вимірах: (1) переконання, що інші мають вільно висловлювати свої погляди, (2) рішучість пізнавати та визнавати цінність знань та цілей інших людей, (3) бажання використовувати найкращі ідеї, кому б вони не належали [12].

Джонатан Доні та Руперт Верегриф виокремлюють п'ять ключових аспектів особистісної відкритості під час взаємодії із представниками аут-груп: толерантність до неоднозначності; здатність зберегти самовпевненість, зустрівшись з інакшістю; наближення або уникнення під час зіткнення з інакшістю; ставлення до гіпотези "справедливого світу"; вплив навчального середовища.

Бренда Хаппел із співавторами досліджували ступінь стигматизації психічно хворих пацієнтів на вибірці студентів-медсестер з чотирьох країн (Австралії, Ірландії, Норвегії та Фінляндії) за трьома шкалами відкритості суджень: 1) наявність негативних настановлень до хвороби іншої людини; 2) готовність приховувати власну хворобу або навпаки, звертатися за допомогою; 3) соціальна дистанція із хворою людиною.

Отже, здійснені в рамках цього напрямку дослідження показали зв'язок відкритості суджень зі (1) здатністю будувати продуктивні відносини з представниками аут-груп, (2) особистісною стійкістю до некомфортних ситуацій міжособистісної взаємодії, (3) нарощуванням потенціалу та підвищенням кваліфікації для професій, які потребують високого рівня стресостійкості, (4) вирішенні конфліктів [12, 13, 14, 19].

2. Когнітивна відкритість

Одна з найбільш відомих концепцій відкритості суджень належить Чарльзу Петерсону та Мартіну Селігману і є невід'ємною частиною теорії чеснот і сильних сторін характеру. Автори виділяють шість чеснот та сильних сторін характеру: 1) мудрість і знання, 2) сміливість, 3) людяність, 4) справедливість, 5) стриманість, 6) трансцендентність. Ці чесноти є важливою передумовою досягнення сталого психологічного благополуччя. У рамках цієї теорії відкритість суджень є одним з важливих проявів чесноти "мудрість і знання" – разом із креативністю, цікавістю, прагненням до навчання. На думку Петерсона та Селігмана, відкритість – це "... готовність активно шукати докази, що спростовують власні переконання, плани або цілі, і чесно розглядати такі докази, коли вони доступні" [15, с. 144].

Мімі Лорд описує відкритість суджень (OPM) у термінах критичного мислення або здатності до рефлексії, і вбачає в ній важливу передумову навчання [11]. Процес навчання в даному випадку розглядається як (1) отримання зворотного зв'язку через критичну переоцінку первісних суджень, рішень та помилок, (2) відкрите сприймання нових ідей. Вчена експериментально показує, що відкритість суджень позитивно впливає на здатність до навчання як на індивідуальному рівні, так і на рівні груп та організацій. Крім того відкритість суджень створює необхідні умови для покращення якості групових рішень через витіснення ефектів типу "групомислення" більш конструктивними процесами формування "спільного бачення" на основі вільного обміну думками. Отже, відкритість суджень впливає на групову динаміку, сприяє зменшенню впливу захисних механізмів, які дають змогу уникати отримання зворотного зв'язку від попередніх помилок або неприємної/загрозливої інформації і, тому, перешкоджають навчанню. Відкритість суджень змушує членів групи відкрито зіштовхуватися з конфліктом, досліджувати непорозуміння та шукати взаєморозуміння, не вступаючи у боротьбу за владу.

Команда індонезійських вчених провела експеримент із навчання студентів-математиків розв'язанню математичних задач на основі відкритого (open-minded) підходу. На відміну від стандартного алгоритму розв'язання задач, який передбачає постановку таких питань, як "що дано в задачі?", "про що питається?", "чи розв'язувала я подібні задачі раніше?" тощо, відкритий (open-minded) підхід вимагає від студента шукати відповіді на запитання "чи можна зрозуміти умови задачі у різний спосіб?", "яких даних не вистачає в умовах задачі?" тощо. Після 14 тижнів експериментального навчання частина студентів на високому рівні оволоділа новим алгоритмом розв'язання математичних завдань, і мала змогу опціонально застосовувати його разом із традиційними алгоритмами. У даному випадку відкритість суджень трактувалася як складова критичного мислення разом із орієнтацією на факти, систематичністю, аналітичністю, впевненістю у собі, допитливістю та пізнавальною зрілістю. Отже, з перспективи даного дослідження відкритість суджень – це інтелектуальна навичка, яка спонукає студентів розглядати різні точки зору, щоб приймати об'єктивно обґрунтовані та зрілі рішення [6].

Ар'є Кругланські та Лорен Бояцці також дотримуються позиції про гнучкість когнітивних настановлень на відкритість або закритість суджень. На їхню думку, тут має йтися скоріш про різні режими сприймання нової інформації або інформації, що суперечить переконанням, які можуть активізовуватися у одній і тій самій людині під впливом певних обставин або залежно від конкретних цілей. Наприклад, перенасичення політичною інформацією може переводити людину до "закритого" когнітивного режиму, в якому вона більш не буде сприймати нічого нового. Також, стверджують автори, відкритість суджень іноді означає легковірність або відкритість до недостовірної інформації, що може негативно впливати на точність суджень чи якості прийнятих рішень [5].

Сачію Ширман і Тімоті Левін визначають відкритість суджень "від протилежного", тобто через визначення "закритості суджень" або догматизму. Догматизм на їхню думку є особливістю когнітивного стилю, яка проявляється в індивідуальних способах відбору та обробки вхідної інформації. Вони запропонували компактний інструментарій для визначення індивідуального рівня догматизму, який буде використано у нашому дослідженні [17].

Отже, стислий огляд досліджень феномену відкритості суджень дозволяє зробити кілька попередніх висновків. По-перше, відкритість суджень визначає перебіг взаємодії особистості як з новими (або іншими) людьми, так і з новими (або іншими) ідеями. Обидва напрями є важливими з погляду прийняття і схвалення соціальних нововведень, таких, як освітні інновації. По-друге, відкритість суджень інтерпретується водночас і як стала риса особистості або індивідуального стилю, і як навичка, що піддається розвитку або пригніченню.

Що стосується зв'язку відкритості суджень безпосередньо з освітньою сферою, то тут йдеться по кілька напрямів наукової розробки цієї проблематики.

По-перше, відкритість суджень розглядається як необхідна передумова, і, водночас, як результат освіти. Йдеться, передовсім, про відкритість як готовність постійно переглядати власні погляди з урахуванням зустрічних доказів. У такому разі освіта є процесом безперервного пошуку і прагнення до встановлення об'єктивної істини, у тому числі, у разі необхідності, кидаючи виклик усталеним традиціям, корпусу застарілих знань, світоглядним упередженням тощо [15]. Такий пошук має сприяти розвитку низки когнітивних навичок, що, у свою чергу, призводить до більшої відкритості суджень як загальної властивості освіченої людини.

Тобто, відкритість логічно пов'язана з концепцією освіти як такою [9].

По-друге, відкритість суджень аналізується у ролі педагогічної та/або освітньої практики. У цьому контексті відкритість розглядається як складова педагогічного стилю, яка дає змогу педагогові впроваджувати діалогові та інтерактивні практики навчання з метою підвищення ефективності навчання [там само]. Окремим завданням дослідники вважають передачу навички до відкритості суджень від педагога до учня в ході навчального процесу.

Діалектика "мислення зростання" і "фіксованого мислення" у навчальному процесі, описана Керол Двек, певною мірою може бути синонімічною до проявів відкритості суджень в освіті. Мислення зростання, за задумом Двек, означає орієнтацію пізнавальної активності дитини на розвиток, де сама можливість розвитку виступає як самодостатнє позитивне підкріплення, і, як результат, сприяє більш глибокому та успішному засвоєнню знань, та більш спонтанним проявам креативних здібностей [8].

Нарешті, по-третє, відкритість суджень пов'язується із готовністю до сприймання інновацій як таких [7]. Водночас, бракує систематичних досліджень того, як відкритість суджень пов'язана з формуванням ставлення саме до освітніх інновацій, які є всеохоплюючими та універсальними, оскільки тією або іншою мірою зачіпають кожного громадянина.

Таким чином, **метою статті** є дослідження ставлення громадськості до освітніх інновацій у контексті відкритості суджень, яка в даному випадку розглядається у двох аспектах: когнітивному (догматизм) та особистісному (відкритість новому досвіду).

Метод та результати дослідження

Дане дослідження спирається на розуміння відкритості суджень як сталого особистісного та когнітивного настановлення, а у ролі вимірального інструментарію для визначення індивідуальних відмінностей за цим параметром обрано шкалу "Відкритість новому досвіду" п'ятифакторного опитувальника особистості Тірі (Tirí-Ukr) в українській адаптації та Шкалу догматизму за версією Сачію Ширмана і Тімоті Левіна (Переклад українською здійснений автором статті і потребує подальшої верифікації.) [10, 18]. Ставлення до освітніх реформ вимірювалося за допомогою запитань, що використовуються у моніторингу громадської думки щодо проблем освіти та заходів з її реформування ІСПП НАПН України (див. Додаток 1). Дослідження проводилося методом інтернет-анкетування на платформі 1ка з 22 березня по 6 квітня 2020 року.

Вибірка

Було опитано 230 осіб (Частина анкет були заповненими не повністю, тому не враховувалися під час статистичного аналізу), з них 193 жінки та 37 чоловік. Вікова структура вибірки: до 18 років – 1%; 18-29 років – 17%, 30-58 років – 78%; понад 60 років – 4%. 42% опитаних має дітей або онуків, які навчаються у закладах загальної середньої, 16% – вищої освіти. 48% опитаних працює у сфері освіти (Викривлення вибірки за соціально-демографічними показниками пов'язане зі способом просування онлайн-анкет переважно у професійних освітніх та педагогічних спільнотах в мережі Фейсбук).

В цілому серед респондентів переважає стримано песимістичний погляд на освітні реформи в Україні. Так, 51% опитаних вважають, що освітній рівень населення за роки незалежності знизився, 53% – що сучасна освітня система забезпечує переважно середній рівень освіти, 66% – що якісна освіта не є масово доступною для українців, 52% – що система освіти розвивається в

невірному напрямі. Водночас, респонденті по-різному оцінюють окремі аспекти освітньої реформи. Запровадження ЗНО схвалюють 73% учасників опитування, профілізацію старшої школи – 89%, введення 12-бальної системи оцінювання знань – 72%. Думки щодо запровадження обов'язкового року передшкільного навчання з 5-річного віку розділилися майже навпіл: 45% схвалюють це нововведення, 45% виступають проти. Найбільше неприйняття зафіксовано щодо 12-річного терміну навчання – 56% висловили до цього негативне ставлення. Отже, можна говорити про неузгодженість або суперечливість оцінок респондентами реформ, що заплановані або вже здійснені в Україні.

Можна висунути принаймні три гіпотетичних причини такого стану громадської думки щодо освітніх реформ. Першою, і найбільш очевидною причиною може бути зміст і якість запропонованих урядом нововведень як таких, що є об'єктивною підставою для формування негативного ставлення з боку громадськості. Друге гіпотетичне пояснення може критися в так званому "опорі непоінформованих" (49% респондентів даного дослідження і 59,3% респондентів всеукраїнського моніторингу громадської думки станом на вересень 2020 року

вважають себе погано поінформованими про освітні реформи). Нарешті, по-третє, на уповільнене прийняття громадянами невідворотності реформ можуть впливати і суто психологічні фактори.

Виклад основного матеріалу дослідження

Щоб перевірити першу і другу гіпотези дослідження, ми розділили вибірку на дві підгрупи. До першої підгрупи, яка охопила 48% загальної вибірки, увійшли респонденти, зайняті у сфері освіти (підгрупа "освітяни"). До другої групи (52% вибірки) увійшли респонденти, чия професійна діяльність жодним чином не пов'язана з освітою (підгрупа "не освітяни"). Можливість такого розподілу обумовлена припущенням, що судження щодо освітніх реформ тих респондентів, які краще поінформовані про освітні реформи, безпосередньо дотичні до усіх змін в освіті та опрацьовують ці зміни у своєму повсякденному досвіді, будуть максимально наближені до об'єктивних. Отже, якщо дизайн освітніх реформ об'єктивно є недосконалим, між судженнями відносно краще поінформованих освітян і судженнями респондентів, які менше знають і розуміють про реформи, не мало б бути значущої різниці.

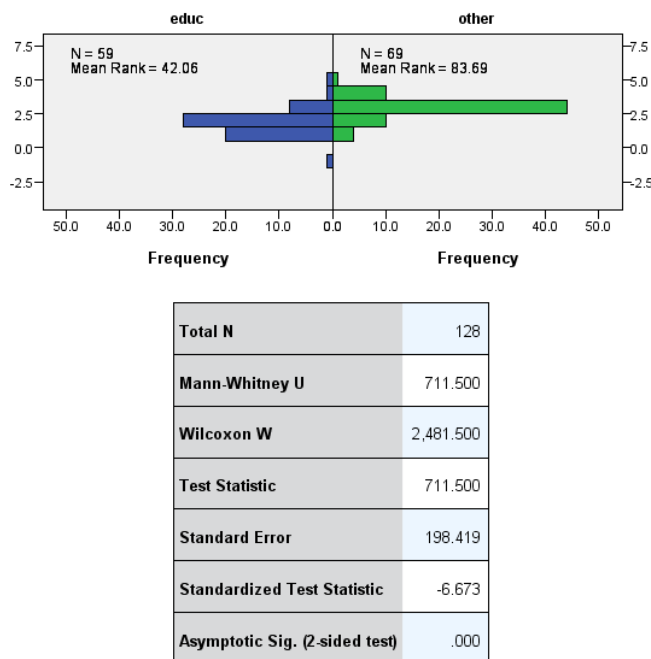

Рис. 1. Порівняння підгруп освітян і не освітян за рівнем поінформованості щодо реформ в освіті

Порівняння оцінок освітніх реформ загалом та їх окремих складових зокрема, які надають освітяни та не освітяни, за U-критерієм Манна-Вітні (Статистичний аналіз даних здійснювався за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 20) виявило значущі відмінності за двома змінними: рівнем поінформованості про реформи ($p = .001$) та оцінкою ходу реформ освіти в Україні ($p = .000$). Закономірно, що освітяни вважають себе в цілому більш поінформованими щодо змін, які відбуваються в освітній сфері, аніж респонденти, професійно не пов'язані з освітою (див. рис. 1).

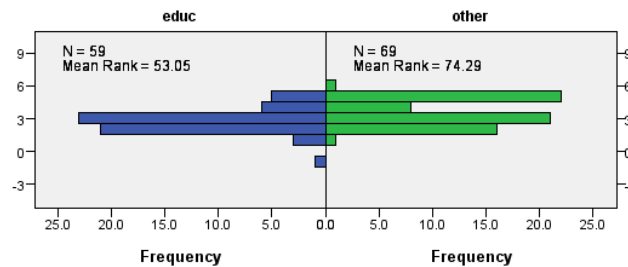
Водночас у підгрупі респондентів-освітян частіше зустрічаються цілком або скоріше позитивні оцінки загального ходу освітніх реформ в Україні (див. рис 2).

Отже, оцінки освітніх реформ у респондентів, які професійно дотичні і не дотичні до освіти та мають різний рівень поінформованості в цій сфері, розійшлися тільки у питанні загального курсу реформ. У той час як у ставленні до окремих аспектів освітніх інновацій значущих відмінностей між підгрупами освітян та не осві-

тян не виявлено. Тобто першу і другу гіпотезу можна вважати такими, що підтверджуються лише частково і тому не пояснюють усіх випадків формування суперечливого ставлення громадськості до освітніх реформ.

Для перевірки "психологічної" гіпотези дані були піддані лінійному регресійному аналізу з урахуванням двох залежних змінних – рівня догматизму та рівня відкритості новому досвіду. Як незалежні змінні взято ставлення до освітніх реформ загалом та окремих їх складових зокрема.

Виявлені статистично значущі закономірності дають змогу заключити, що високий рівень догматизму респондентів пов'язаний з більш негативним оцінюванням освітніх реформ та їх здобутків. Зокрема, що вищим є рівень догматизму, то вірогідніше респондент вважає, що загальний рівень освіти населення за роки незалежності України погіршився. Водночас, менш догматичним респондентам притаманна менша категоричність оцінок; вони частіше непевні щодо того, як змінилася вітчизняна система освіти і чи є якісна освіта доступною для усіх громадян (табл. 1).

Total N	128
Mann-Whitney U	1,360.000
Wilcoxon W	3,130.000
Test Statistic	1,360.000
Standard Error	201.151
Standardized Test Statistic	-3.358
Asymptotic Sig. (2-sided test)	.001

Рис. 2. Порівняння підгруп освітан та не освітан за модальністю оцінок ходу освітніх реформ

Таблиця 1

Оцінка освітніх реформ залежно від рівня догматизму (дані регресійного аналізу)

Оцінка освітніх реформ залежно від рівня доплатизму (дані регресійного аналізу)					
(Константа)	Коефіцієнти		Стандартизовані	t	p
	Нестандартизовані				
	B	SE			
	65.438	2.995			
Як, на Вашу думку, змінився за роки державної незалежності України загальний освітній рівень населення?	1.911	.913	.233	2.094	.039
Як змінилася, на Вашу думку, за роки державної незалежності України вітчизняна система освіти?	-1.905	.832	-.258	-2.290	.024
Чи є доступно, на Вашу думку, для всіх громадян України якісна освіта?	-2.322	1.019	-.265	-2.279	.025

Рівень відкритості новому досвіду виявився пов'язаним з модальністю оцінок тих змін, які відбуваються в освітній сфері внаслідок реформ. Зокрема, респонденти з високим рівнем відкритості новому досвіду більш оптимістично оцінюють зміни у загальному освітньому

рівні населення (табл. 2). Водночас більш відкриті громадяни сильніше впевнені у тому, що освіта потребує реформування, а також вважають себе в цілому краще поінформованими щодо освітніх реформ.

Таблиця 2

Оцінка освітніх реформ залежно від рівня відкритості новому досвіду (дані регресійного аналізу)

Оцінка освітніх реформ залежно від рівня відкритості новому досвіду (дані регресійного аналізу)					
(Константа)	Коефіцієнти		Стандартизовані	t	p
	Нестандартизовані				
	B	SE			
	9.580	.863			
Як, на Вашу думку, змінився за роки державної незалежності України загальний освітній рівень населення?	-.393	.182	-.226	-2.157	.033
Чи вважаєте Ви, що вітчизняна освіта потребує реформування?	-.382	.133	-.280	-2.865	.005
Чи вважаєте Ви себе достатньо поінформованим про реформи, які плануються і здійснюються сьогодні в галузі освіти?	-.367	.154	-.229	-2.388	.019

Далі ми здійснили додаткову перевірку "психологічної" гіпотези на підвбірках освітан і не освітан окремо. Для групи не освітан додатково виявлено значущий зв'язок між рівнем догматизму та оцінками того, чи потрібні реформи в освіті взагалі ($p=.031$). Таким чином, респонденти, професійно не пов'язані з освітньою сферою, то більше переконані у необхідності освітніх реформ, що менш догматичними та більш відкритими до нового досвіду вони є.

Однак набагато більш неочікуваними виявилися результати перевірки "психологічної" гіпотези для групи освітан, адже ставлення до освітніх реформ та їх окремих складових у цій підгрупі не показало значущих зв'язків ані з рівнем догматизму, ані зі відкритістю до нового досвіду.

Зрозуміло, що далекоглядних висновків з дослідження, що спирається на відповіді невеликої вибірки респондентів, робити жодним чином не слід. Однак дане дослідження дає змогу подивитися на формування ставлення громадськості до освітніх реформ як на

багатовимірний процес, підпорядкований складній комбінації об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Обговорення результатів

Соціально-психологічні дослідження проблематики ставлення громадськості до реформ в освіті, у тому числі здійснювані в рамках дослідно-експериментальної роботи за темою "Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій" (виконується Інститутом соціальної та політичної психології НАПН у 2016-2020 рр.) підтверджує психологічну обґрунтованість таргетованої роботи з громадською думкою. Кожна група, залучена до здійснення освітніх реформ або споживання їх результатів, має специфічні потреби, очікування та застереження. Зокрема, як показує дослідження О. Горової, психологічна готовність вчителів до впровадження освітніх реформ характеризується конфліктом між високою предметною компетентністю (когнітивний компонент) з одного боку, та недостатністю підготовки (інструментальний компонент), мінімальною ініціативою та зниженою мотивацією до залучення у процеси впровадження реформ (мотиваційний компонент) і пасивною, вичікувальною позицією (регуляційний компонент) з іншого [1]. Апробовані інтегративні технології збагачення громадської думки щодо освітніх реформ, наприклад Всеукраїнський конкурс-квест "Реформа – шлях до школи моєї мрії", дають змогу активізувати партнерські стосунки та налагодити творчу співпрацю між суб'єктами освітнього процесу: вчителями, учнями та батьками [4]. С. Іванченко виокремлює різні рівні здійснення соціально-психологічного супроводу освітніх реформ: загально-суспільний рівень, рівень окремих цільових груп (територіальних чи соціально-демографічних спільнот, колективів конкретних організацій тощо), рівень окремих осіб [2]. Дослідницько обґрунтовано доцільність застосування таких методів соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, як методи групової дискусії: метод знаходження консенсусу, технології надання повноважень, дослідження дією та ін. Водночас, соціально-психологічний супровід на рівні окремих осіб потребує додаткового пошуку механізмів та інструментів вивчення та впливу на суб'єктивне ставлення до реформ.

Отже, як було показано вище, притаманний особистості рівень догматизму та відкритості новому досвіду певною мірою пояснює ставлення до освітніх реформ загалом та окремих напрямів зокрема.

Догматизм пов'язаний з категоричністю оцінок щодо освітніх реформ загалом та їх здобутків. Зокрема, що вищим є рівень догматизму, то вірогідніше респондент вважає, що загальний рівень освіти населення за роки незалежності України погіршився. Водночас, менш догматичним респондентам притаманна менша категоричність оцінок; вони частіше непевні щодо того, як змінилася внаслідок реформ вітчизняна система освіти і чи є якісна освіта доступною для усіх громадян.

Рівень відкритості новому досвіду виявився пов'язаним з модальністю оцінок тих змін, які відбуваються в освітній сфері внаслідок реформ. Зокрема, респонденти з високим рівнем відкритості новому досвіду більш оптимістично оцінюють зміни у загальному освітньому рівні населення. Водночас більш відкриті громадяни сильніше впевнені у тому, що освіта потребує реформування, а також вважають себе краще поінформованими щодо освітніх реформ.

Результати дослідження також дають підстави стверджувати, що суб'єктивні, психологічні чинники відіграють помітно меншу роль у формуванні ставлення до освітніх реформ серед професіоналів, зайнятих в освітній сфері, у той час як для професійно не пов'язаних з освітою респондентів це досить роль психологічних чинників є більш значущою.

Ці дані дають підстави поглиблювати дослідження феномену відкритості суджень (open-mindedness) на основі поєднання інструментів, що вимірюють когнітивні настановлення на догматизм та особистісні настановлення на відкритості новому досвіду.

Висновки

Дослідження проблеми суперечливого ставлення громадськості до освітніх реформ крізь призму відкритості суджень (open-mindedness) дало змогу виокремити специфічні чинники, що заважають або сприяють прийняттю нововведень представниками освітньої спільноти і громадянами, які професійно не пов'язані з освітою. Виокремлення когнітивного (догматизм) і особистісного (відкритість новому досвіду) аспектів відкритості суджень дозволило збудувати об'ємне бачення причин формування неоднозначного ставлення до реформ серед респондентів, що належать до різних груп.

На вибірці з 230 респондентів показано, що догматизм більше пов'язаний із категоричністю суджень щодо реформ в освіті, у той час як відкритість новому досвіду впливає на формування модальності оцінок реформ. Респонденти з вищим рівнем "відкритості" загалом позитивніше оцінюють зміни, ніж менш "відкриті", яким притаманний певний песимізм.

З'ясовано, що догматизм і відкритість новому досвіду по-різному проявляють себе у ставленні до освітніх реформ серед професіоналів, зайнятих в освітній сфері, і професійно не пов'язаних з освітою респондентів.

Суперечливе ставлення до освітніх реформ певною мірою пов'язано із рівнем поінформованості громадськості щодо проблем освіти та заходів з її реформування. Посилення політики інформування в цій сфері сприятиме покращенню суспільного ставлення до освітніх реформ та підвищенню готовності до дієвого сприяння їх успішному впровадженню.

Краща поінформованість також може певною мірою впливати на пом'якшення догматичних настановлень або захистів щодо нової інформації.

Отже, планування офіційних інформаційно-просвітницьких кампаній щодо політики у сфері освітніх реформ має відбуватися з урахуванням потреб цільових аудиторій з різним рівнем поінформованості: менш поінформовані категорії громадян потребують інформації, більш обізнані – розвитку навичок взаємодії з цією інформацією. Тому подальші напрями дослідження мають фокусуватися на вивченні, розробці та апробації саме технологій взаємодії з інформацією, яка може входити в суперечність із системою суб'єктивних настановлень та переконань.

Додаток 1

Шкали вимірювання ставлення до освітніх реформ
Як змінився за роки державної незалежності України загальний освітній рівень населення?

1. підвищився
2. не зазнав суттєвих змін
3. знизився
4. важко відповісти
5. мені це байдуже

Як змінилася, на Вашу думку, за роки державної незалежності України вітчизняна система освіти?

1. зазнала кардинальних змін на краще
2. не зазнала суттєвих змін
3. зазнала змін на гірше
4. важко відповісти
5. мені це байдуже

Як Ви оцінюєте якість освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система?

1. висока
2. середня
3. низька
4. важко відповісти
5. мені це байдуже

Чи є доступною, на Вашу думку, для всіх громадян України якісна освіта?

1. цілком так
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. зовсім ні
5. важко відповісти
6. мені це байдуже

Чи вважаєте Ви, що вітчизняна система освіти розвивається у правильному напрямі?

1. цілком так
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. зовсім ні
5. важко відповісти
6. мені це байдуже

Чи вважаєте Ви, що вітчизняна освіта потребує реформування?

1. цілком так
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. зовсім ні
5. важко відповісти
6. мені це байдуже

Як Ви оцінюєте хід реформування системи освіти в Україні?

1. цілком позитивно
2. скоріше позитивно
3. скоріше негативно
4. зовсім негативно
5. важко відповісти
6. мені це байдуже

Чи вважаєте Ви себе достатньо поінформованим про реформи, які плануються і здійснюються сьогодні в галузі освіти?

1. цілком так
2. скоріше так, ніж ні
3. скоріше ні, ніж так
4. зовсім ні
5. важко відповісти
6. мені це байдуже

Як Ви ставитесь до запровадження в Україні ЗНО – зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх шкіл у формі тестування, результати якого є підставою для зарахування до закладів вищої освіти?

1. позитивно
2. негативно
3. важко відповісти
4. не чув про таке

Як Ви ставитесь до профілізації старшої школи, що передбачає поділ учнів після дев'ятого класу для поглибленого вивчення окремих предметів або для набуття першої професії (поряд з отриманням повної загальної середньої освіти)?

1. позитивно
2. негативно
3. важко відповісти
4. не чув про таке

Як Ви ставитесь до запровадження в закладах загальної середньої освіти 12-річного терміну навчання?"

1. позитивно
2. негативно
3. важко відповісти
4. не чув про таке

Як Ви ставитесь до запровадження обов'язкового року передшкільного навчання для дошкільників 5-річного віку?

1. позитивно
2. негативно
3. важко відповісти
4. не чув про таке

Як Ви ставитесь до 12-бальної системи оцінювання знань, що використовується нині в закладах загальної середньої освіти?

1. позитивно
2. негативно
3. важко відповісти
4. не чув про таке

Список використаних джерел

1. Горова О. О. Методичні засади соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ: емпіричне обґрунтування / О. О. Горова // Проблеми політичної психології. – 2017. – Вип. 6. – С. 196-204. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_6_19
2. Іванченко С. М. Методи соціальної взаємодії як складова соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ / С. М. Іванченко // Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 3 (17). – С. 161-170.
3. Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014-2018): довідник / Слюсаревський М. М., Гуменюк О. І., Дворник М. С., Черниш Л. П. – К.: Талком, 2019. – 272 с.
4. Юрченко, В., & Гриценко, Л. (2020). Вплив конкурсу-квесту на ставлення учасників освітнього процесу до реформи "Нова українська школа". Наукові студії із соціальної та політичної психології, (45(48), 110-120.
5. Arie W. Kruglanski & Lauren M. Boyatzis (2012) The Psychology Of Closed And Open Mindedness, Rationality, And Democracy, Critical Review, 24:2, 217-232, DOI: 10.1080/08913811.2012.711023
6. As'ari, A.R., Kurniati, D., Abdullah, A.H., Muksar, M., & Sudirman, S. (2019). Impact of Infusing Truth Seeking and Open-Minded Behaviors on Mathematical Problem-Solving. Journal for the Education of Gifted Young Scientists, 7(4), 1019-1036. DOI: <http://dx.doi.org/10.17478/jegys.606031>
7. Cegarra, J., Papa, A., Garcia-Perez, A., Fiano, F. An open-minded strategy towards eco-innovation: A key to sustainable growth in a global enterprise / J. Cegarra at al// Technological Forecasting and Social Change. – 2019. – 148. – 119727. 10.1016/j.techfore.2019.119727.
8. Haimovitz, K. and Dweck, C.S. The Origins of Children's Growth and Fixed Mindsets / K. Haimovitz and C.S. Dweck// New Research and a New Proposal. Child Dev. – 2017. – 88. – P. 1849-1859. doi:10.1111/cdev.12955
9. Hare, W. Objections to open-mindedness in teaching. In Open-Mindedness and Education. – McGill-Queen's University Press, 1979. – from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zx21.10>
10. Klimanska, M., & Haletska, I. (2019). Ukrainain adaptation of the short five factor personality questionnaire tipi (tipi-ukr). Psychological journal, 5(9), 57-76. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4>
11. Lord, M. (2015). Group learning capacity: The roles of open-mindedness and shared vision. Frontiers in psychology. 6. 150. 10.3389/fpsyg.2015.00150.
12. Mitchell, R and Nicholas, S (2006) Knowledge Creation in Groups: The Value of Cognitive Diversity, Transactive Memory, and Open-mindedness Norms. The Electronic Journal of Knowledge Management, Volume 4 Issue 1.
13. Ole Boe et al (2015) Selecting the most relevant character strengths for Norwegian Army officers: An educational too. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 197.
14. Opykhailo O. B. (2014) Self-reported character strengths pertinent to gelotophobes, gelotophiles and katagelasticians. Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Педагогіка і психологія", 20.
15. Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). Character strengths and virtues: A handbook and classification. Washington, DC: American Psychological Association.
16. Robertson, L. H., Robertson, T. J., Robertson, D. T. The opened mind: An application of the historical concept of openness to education. In D. Conrad & P. Prinsloo (Eds.), Open(ing) education: Theory and practice. – Leiden, Netherlands: 2020. – https://doi.org/10.1163/9789004422988_003
17. Sawatzky, D & Zingle, H. (1969). Accurate Interpersonal Perception and Open-mindedness. Perceptual and motor skills. 29. 395-400. 10.2466/pms.1969.29.2.395.
18. Shearman, Sachiyo & Levine, Timothy (2006). Dogmatism Updated: A Scale Revision and Validation. Communication Quarterly. 54. 275-291. 10.1080/01463370600877950.
19. Tjosvold, Dean; Poon, Margaret (1998). Dealing with scarce resources: openminded interaction for resolving budget conflicts. Group & Organization Management. 23 (3).

Refereces

1. Horova O. O. Metodychni zasady sotsialno-psykholohichnoho suprovodu osvitykh ta suspilnykh reform: empyrychne obgruntuвання / O. O. Horova // Problemy politychnoi psykholohii. – 2017. – Vyp. 6. – S. 196-204. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_6_19
2. Ivanchenko S.M. Metody sotsialnoi vzaiemodii yak skladova sotsialno-psykholohichnoho suprovodu osvitykh ta suspilnykh reform / S.M. Ivanchenko // Problemy politychnoi psykholohii. Zb. nauk. prats. – K., 2016. – Vyp. 3 (17). – S.161-170.
3. Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadskii dumtsi (2014-2018): dovidnyk / Sliusarevskiy M.M., Humeniuk O.I., Dvornyk M.S., Chernysh L.P. – K.: Talkom, 2019. – 272 s.
4. Iurchenko, V., & Hrytsenok, L. (2020). Vplyv konkursu-kvestu na stavlennia uchastnykiv osvithnoho protsesu do reformy "Nova ukrainska shkola". Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii, (45(48), 110-120.
5. Arie W. Kruglanski & Lauren M. Boyatzis (2012) The Psychology Of Closed And Open Mindedness, Rationality, And Democracy, Critical Review, 24:2, 217-232, DOI: 10.1080/08913811.2012.711023
6. As'ari, A.R., Kurniati, D., Abdullah, A.H., Muksar, M., & Sudirman, S. (2019). Impact of Infusing Truth Seeking and Open-Minded Behaviors on

Mathematical Problem-Solving. Journal for the Education of Gifted Young Scientists, 7(4), 1019-1036. DOI: <http://dx.doi.org/10.17478/jegys.606031>

7. Cegarra, J., Papa, A., Garcia-Perez, A., Fiano, F. An open-minded strategy towards eco-innovation: A key to sustainable growth in a global enterprise / J. Cegarra at all// Technological Forecasting and Social Change. – 2019. – 148. – 119727. 10.1016/j.techfore.2019.119727.

8. Haimovitz, K. and Dweck, C.S. The Origins of Children's Growth and Fixed Mindsets / K. Haimovitz and C.S. Dweck// New Research and a New Proposal. Child Dev. – 2017. – 88. – P. 1849-1859. doi:10.1111/cdev.12955

9. Hare, W. Objections to open-mindedness in teaching. In Open-Mindedness and Education. – McGill-Queen's University Press, 1979. – from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7zx21.10>

10. Klimanska, M., & Haletska, I. (2019). Ukrainain adaptation of the short five factor personality questionnaire tipi (tipi-ukr). *Psychological journal*, 5(9), 57-76. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4>

11. Lord, M. (2015). Group learning capacity: The roles of open-mindedness and shared vision. *Frontiers in psychology*. 6. 150. 10.3389/fpsyg.2015.00150.

12. Mitchell, R and Nicholas, S (2006) Knowledge Creation in Groups: The Value of Cognitive Diversity, Transactive Memory, and Open-mindedness Norms. *The Electronic Journal of Knowledge Management, Volume 4 Issue 1*.

13. Ole Boe et al (2015) Selecting the most relevant character strengths for Norwegian Army officers: An educational too. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 197.

14. Opykhailo O. B. (2014) Self-reported character strengths pertinent to gelotophobes, gelotophiles and katagelasticians. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Педагогіка і психологія"*, 20.

15. Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Washington, DC: American Psychological Association.

16. Robertson, L. H., Robertson, T. J., Robertson, D. T. The opened mind: An application of the historical concept of openness to education. In D. Conrad & P. Prinsloo (Eds.), *Open(ing) education: Theory and practice*. – Leiden, Netherlands: 2020. – https://doi.org/10.1163/9789004422988_003

17. Sawatzky, D & Zingle, H. (1969). Accurate Interpersonal Perception and Open-mindedness. *Perceptual and motor skills*. 29. 395-400. 10.2466/pms.1969.29.2.395.

18. Shearman, Sachiyo & Levine, Timothy (2006). Dogmatism Updated: A Scale Revision and Validation. *Communication Quarterly*. 54. 275-291. 10.1080/01463370600877950.

19. Tjosvold, Dean; Poon, Margaret (1998). Dealing with scarce resources: openminded interaction for resolving budget conflicts. *Group & Organization Management*. 23 (3).

Надійшла до редколегії 17.06.20

Рекомендована до друку 15.10.20

Svitlana Chunikhina, PhD (Psychology), Senior Researcher
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PUBLIC ATTITUDES TOWARD EDUCATIONAL REFORMS: A STUDY OF THE PROBLEM OF OPEN-MINDEDNESS

The article reviews the problem of contradictory public attitude to educational reforms in connection with the phenomenon of open-mindedness. Based on the review of case studies, two major areas of conceptualization of openness of judgments have been identified. The first direction studies the openness of judgments in the context of interpersonal interaction, as a lack of prejudice against members of groups that are interpreted as "others", willingness to tolerate "otherness" and productively interact with other people in conflict of opinions and positions. In the second direction, openness of judgment is seen primarily as a cognitive attitude to the perception of new ideas, tolerance of diversity of opinion and willingness to think outside the box ("out of box"). A sample of 230 respondents allowed to examine the relationship between cognitive (dogmatism) and personal (openness to new experiences) aspects of openness of judgment with a subjective attitude to educational reforms. Dogmatism is related to the tough judgments about educational reforms. More dogmatic respondents tend to have negative evaluations of reforms, less dogmatic ones are more likely to have no established evaluative judgments. Openness to new experiences determines the modality of assessments of educational reforms: more "open" respondents tend to be more positive about the changes that occur as a result of reforms than less "open" ones, which are characterized by a certain pessimism. It has been found that dogmatism and openness to new experiences manifest themselves in different ways in relation to educational reforms among professionals engaged in the field of education and non-professionally related to the education of respondents.

Keywords: openness of judgments, dogmatism, openness to new experiences, public attitude, educational reform

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(11), pp. 70-77 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).13](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).13)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Ілля Ягієв, канд. психол. наук, асист.
Аліна Новосельська, студ.
Влада Келлер, студ.
Марта Савич, студ.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ТА СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Актуальність теми пов'язана з психологічними наслідками пандемії COVID-19. Метою було дослідження суб'єктивного благополуччя на початку пандемії і запровадження карантинних заходів, та їхнього зв'язку з активністю у соціальних мережах. Використовувалися шкала позитивного та негативного афекту (Watson, Clark & Tellegen, 1988), шкала задоволеності життям (SWLS) (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985), шкала загальної самооефективності (Schwarzer & Jerusalem, 1995), авторська анкета сприйняття пандемії та уявлень про неї. Було визначено, що з суб'єктивним благополуччям під час пандемії пов'язані використання соціальних мереж, задоволеність життям, оцінка загрози для здоров'я та економічних наслідків, способи проведення вільного часу та рівень загальної самооефективності. Було здійснено якісний аналіз та визначено, що станом на початок епідемії в Україні у досліджуваних преважують негативні прогнози наслідків епідемії та карантину. У лонгітюдній частині дослідження протягом місяця було виявлено зменшення рівня тривоги стосовно здоров'я, респонденти оцінювали загрозу своєму здоров'ю та економічні наслідки як менш серйозні, ніж на початку. Таким чином, загалом негативний афект у короткотривалій перспективі зменшився, особливо зменшились рівні страху та тривоги, проте рівень позитивного афекту не змінився.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, пандемія, задоволеність життям, соціальні мережі, теорії змови, COVID-19.

Вступ. Пандемія COVID-19 стала серйозним випробуванням для людства у нашій так непередбачуваний та кризовий для країни та світу загалом часи. Через пандемію COVID-19 у багатьох країнах світу було впроваджено

карантин, що часто є неприємним досвідом для людей. Розлука з близькими, як і потреба постійно перебувати поряд із ними, втрата можливості вільного пересування, загальна непевність та нудьга можуть з часом спри-

© Ягієв Ілля, Новосельська Аліна, Келлер Влада, Марта Савич, 2020

чиняти вельми негативні наслідки. Повідомлялося про самогубства, спалахи гніву та судові позови після введення карантину під час попередніх спалахів інфекційних захворювань (Schultz et al., 2008).

Іншим чинником, пов'язаним зі сприйманням пандемії, є використання соціальних мереж. Емпірично доведено існування зв'язку між використанням соціальних мереж та психологічним благополуччям (Samrasa-Kanyinga Hugues et al., 2015, Utz & Breuer, 2017). В умовах соціальної, економічної та епідеміологічної кризи соціальні мережі можуть швидко поширювати як надійну та перевірену інформацію, так і дезінформацію (Taylor, 2019; Tang, Bie, Park, & Zhi, 2018). Вони можуть підживити або вгамувати страхи, а можуть навіть у непрямий спосіб впливати на поширення хвороби, скеровуючи поведінку людей.

Метою роботи є виявлення та аналіз зв'язку використання соціальних мереж та суб'єктивного благополуччя під час пандемії COVID-19 та карантинних заходів.

Відповідно до поставлених завдань у роботі застосовувалися такі методики: шкала позитивного та негативного афекту (PANAS) в авторському перекладі, шкала задоволеності життям (Е. Дінер), шкала загальної самооефективності (Р. Шварцер, М. Джерусалем) в авторському перекладі, власна розроблена анкета, яка стосується пандемії та уявлень про неї, у тому числі у контексті теорій змови.

Із статистичних методів обробки даних застосовувалися первинні описові статистики; t-критерій Стюдента для незв'язаних вибірок з корекцією Уелча; величина ефекту для порівняння середніх за t-критерієм (d Коена); кореляційний аналіз (коефіцієнти Пірсона та Спірмена залежно від ступеня нормальності розподілу, який визначався за асиметрією та ексцесом, а також візуальною оцінкою розподілу змінної); аналіз узгодженості питань шкал опитувальників (α Кронбаха і λ_6 Гутмана).

Основна частина. Огляд літератури. Аналізуючи дослідження на тематику психологічного благополуччя, було виявлено два вектори трактування та виміру благополуччя – у гедоністичній та евдемонічній перспективі (A. Delle Fave, F. Massimini, M. Bassi). Гедонізм визначає благополуччя як наявність позитивного афекту та відсутність негативного. Евдемонія у свою чергу не зводить благополуччя до максимізації позитивного досвіду та мінімізації негативного, а також враховує осмисленість та автентичність життя, особистісне зростання та здійснення людського потенціалу.

У сучасній психології гедоністичну позицію пов'язують з концепцією суб'єктивного благополуччя (Е. Дінер, Р. Еммонс, Дж. Вотсон). Евдемонічні підходи яскраво представляє теорія психологічного благополуччя К. Ріффа, Е. Десі та Р. Райана, М. Чіксентміхаї тощо.

Пандемія – це масштабна епідемія, яка охопила мільйони людей у різних країнах, поширюючись по всьому світу. Пандемії пов'язані з низкою психосоціальних стресорів, включаючи загрозу своєму здоров'ю та здоров'ю близьких.

Соціальна дистанція та карантин відносяться до втручань, рекомендованих органами охорони здоров'я, щоб зменшити ймовірність розповсюдження інфекції. Разом з цим існує низка досліджень, що свідчать про високу поширеність симптомів психологічного дистресу та навіть психічних розладів унаслідок карантину, а також необхідності дотримуватися соціальної дистанції.

Сприйняття епідемій та пандемій базується на лінгвістичній складовій, а саме на мовленні (Strong, 1990; Esslinger, Mall & de Oliveira-Susa, 2002). Це свідчить про потужний вплив соціальних мереж та засобів масової інформації у сучасному світі. Унаслідок цього майже миттєво може поширюватися дезінформація та панічні настрої.

Іншим негативним чинником є те, що згідно з нейропсихологічними дослідженнями, вважається, що людям, аби по-справжньому співчувати іншим, потрібно бачити й чути один одного, що не може бути повністю компенсоване комунікацією онлайн. Тож, особисте спілкування й робоча взаємодія через інтернет може позбавляти людей базових умов для виникнення емпатії.

В умовах соціальної ізоляції стають ще важливішими дані досліджень, згідно з якими у соціальних мережах з переважанням текстового контенту (наприклад, Twitter) користувачі відчуватимуть себе більш відсторонено та самотньо, ніж користувачі соціальних мереж з великою кількістю зображень (наприклад, Instagram) (Pittman & Reich, 2016). Це підкріплюється тенденцією переважання фотографій та відео у соціальних мережах.

Методологія дослідження. Зважаючи на вищеазначені дані, було висунуто припущення, що життя в умовах пандемії негативно пов'язане з суб'єктивним благополуччям, причому соціальні мережі грають у цьому негативну роль.

Припущення включає наступні аспекти:

1. Показники складових суб'єктивного благополуччя є нижчими у досліджуваних, які оцінюють ситуацію та наслідки пандемії фаталістично.

2. Середні показники складових психологічного благополуччя є вищими у досліджуваних, які не працюють у медичній галузі. Негативний афект у медиків буде вищим.

3. Використання соціальних мереж зростає під час карантину, унаслідок чого позитивний афект знижуватиметься, а негативний, зі свого боку, зростатиме.

4. Чим більша кількість інформаційного простору людини заповнена темою коронавірусу, тим вищою буде її тривога та негативний афект загалом.

5. Тривалий карантин та пандемія у світі збільшуватимуть негативний афект та зменшуватимуть позитивний афект.

6. Досліджувані називатимуть важливими наслідками пандемії коронавірусу економічні та соціальні проблеми у найближчому майбутньому.

7. Досліджувані з вищою загальною самооефективністю матимуть також вищі позитивний афект та задоволеність життям, а також будуть оцінювати наслідки пандемії менш трагічно.

Оскільки дослідження мало за завдання дослідити тенденції зміни психологічного благополуччя під час пандемії у динаміці, було прийнято рішення зробити три хвили опитування, запропонувавши респондентам лишити адресу електронної пошти для подальшого тестування. Це супроводжувалося максимально можливим збереженням анонімності.

Перша хвиля опитування – це збір даних на початку введення карантину (18-23.03.2020). Друга хвиля – через тиждень після першої. Третя хвиля – збір даних через місяць від першої.

Було виокремлено об'єктивні та суб'єктивні кореляти суб'єктивного благополуччя. Наше дослідження присвячене виявленню зв'язку саме суб'єктивних параметрів із суб'єктивним благополуччям в умовах пандемії. Однак ми також здійснюватимемо контроль таких об'єктивних чинників, як:

- стать;
- вік;
- наявність дітей;
- рід професійних занять.

Було виокремлено низку корелятивів суб'єктивного благополуччя:

1. Релігійність. Для загальних показників психологічного благополуччя у ряді робіт відзначається важливим

фактором релігійності людини. Дослідження свідчать, що релігійні люди, загалом, повідомляють про вищі показники щастя і благополуччя, їхня соціальна самооцінка і психологічна адаптація є оптимальнішою. Потенційними механізмами впливу релігійності на благополуччя називають соціальну підтримку та відчуття спільності з іншими, позитивний ефект від відчуття контакту з вищою силою, сенс та мету життя а також здоровіший спосіб життя, зумовлений слідуванням релігійним доктринам, відповідно до яких тіло сприймається як храм (Abdel-Khalek, 2019).

2. Час на персональні інтереси. Оскільки під час карантину, час перебування вдома збільшується, існує можливість, що час, який людина витратить на на хобі також зросте, що зі свого боку вплине на психологічне благополуччя.

3. Час на фізичну активність. Низка досліджень пов'язує фізичну активність та психологічне благополуччя, і це є ефективною стратегією для підвищення благополуччя у дорослих (Kim et al., 2017). Проте, фізична активність на свіжому повітрі призводить до нижчої тривожності, тоді як фізичні навантаження в приміщенні мають наслідком дещо вищу тривожність (Lawton et al., 2017).

4. Соціальні мережі. З одного боку, соціальні мережі виконують важливу функцію у творенні власної ідентичності та самоактуалізації, що зі свого боку є необхідним компонентом благополуччя особи. Однак з іншого боку, зловживання соціальними мережами може мати руйнівний ефект на благополуччя особистості. Це включає надмірне використання, залежність та прокрастинацію в мережах.

В умовах самоізоляції соціальні мережі набувають ще одного важливого значення. Емоційна підтримка позитивно впливає на почуття благополуччя, приналежності, людина почувається менш самотньо. Неодноразово користувачами соціальних мереж зазначається, що вони використовують соціальні мережі задля емоційної підтримки, коли в реальному світі нікого немає поряд (Lloyd, 2014; Valkenburg, 2006).

Блок з питаннями на кшталт "Скільки часу на день ви проводите в соціальних мережах у середньому?" націлений на те, аби виявити ступінь користувацької активності у різних соціальних мережах та мету. Також було включено низку питань на тему кількості інформації про коронавірус та епідемію, яку людина бачить у стрічці соціальних мереж.

5. Оцінка загрози для здоров'я. Негативна емоційність, також відома як нейротизм – це загальна тенденція легко зазнавати негативних наслідків від неприємних подразників. Люди, які високо оцінюють цю ознаку, як правило, відчують неприємні емоції, такі як тривожність, дратівливість та депресія у відповідь на стресори. Негативна емоційність також пов'язана з тривогою з приводу загального здоров'я (Fergus, Bardeen & Orcutt, 2015). Тривога може стосуватися як власного здоров'я, так і здоров'я близьких. Страх за себе та родину є одним з ключових предикторів негативного афекту та низького суб'єктивного благополуччя взагалі.

6. Оцінка економічних наслідків. Економічна ситуація є одним з важливих стресорів під час пандемії та карантину. Економічні проблеми на рівні окремої особи, країни та світу загалом можуть підвищувати тривогу стосовно теперішнього та майбутнього. Люди з більшими економічними ресурсами мають більші можливості для отримання належної медичної допомоги та для уникнення зараження, натомість нестача коштів може унеможливити належне лікування.

7. Міри профілактики, карантин. Вони мають дві сторони, адже з одного боку, застосовуючи якомога

більшу кількість мір профілактики, людина може відчувати себе спокійно, однак це може працювати і навпаки – чим тривожніше, тим більше людина вдається до мір профілактики. Люди з високим рівнем непереносимості невизначеності намагаються зменшити невизначеність за допомогою поведінки, як-то перевірка та заспокоєння (Shihata et al., 2016). У випадку невизначеності, пов'язаної зі здоров'ям, це може включати неодноразові пошуки в інтернеті медичної інформації, наполегливий пошук заспокоєння у лікарів та слідування усім можливим захисним заходам (Bottesi, Ghisi, Sica & Freeston, 2017; Fergus, 2015; Lauriola et al., 2018).

8. Оцінка впливу епідемії на повсякденне життя. Оцінка наслідків може залежати як від особливостей людини, так і від сукупності інших виокремлених нами конструктів. Загалом під час пандемії майже усі зіштовхуються з невизначеністю у сферах здоров'я, економіки тощо. Високий ступінь непереносимості невизначеності пов'язаний з цілою низкою неприємних симптомів, включаючи симптоми афективних розладів, обсесії та компульсії тощо (Shihata, McEvoy, Mullan, & Carleton, 2016).

9. Оцінка довіри джерелам масової інформації. Переконавання та побоювання щодо захворювань, подібно до самих хвороб, поширюються через спілкування у соціальних мережах або через медіа. Медіа можуть перебільшувати чи применшувати гостроту повідомлень, які хочуть передати експерти чи органи охорони здоров'я. Довіра до різних джерел є важливою, оскільки переконання людей позначаються на їхній поведінці, яка, зі свого боку, прямо впливає на швидкість поширення інфекції.

10. Конспірологічне мислення. Спалахи хвороб зазвичай є популярним предметом теорій змов, особливо коли природа захворювання недостатньо вивчена (або особи, які вірять у теорії змови, не бажають знайомитися з результатами наукових досліджень та приймати їх серйозно). Зокрема, стосовно пандемії СНІДу існує чимало необґрунтованих теорій змови, які стверджують, що ВІЛ/СНІД – це біологічна зброя, призначена для знищення гомосексуалів або вчинення расового геноциду афроамериканців (Helier, 2015). Конспірологічні теорії виникають здебільшого у різкому протистоянні офіційній точці зору чи домінуючому дискурсу. Такі теорії можуть дати просту, зрозумілу картину актуальної загрози, невизначеної ситуації: чому щось трапилося, хто отримує з цього зиск і кого слід звинувачувати (Weigmann, 2018).

Дуже часто конспірологічні ідеї просуваються саме в соціальних мережах (наприклад, Facebook, YouTube), де їхні прихильники використовують критичні питання, "просто запитуючи", щоби посягти сумніви в доречності офіційної або домінуючої перспективи.

11. Тривалість пандемії та оцінка можливості створення вакцини. Тривожність пов'язана з різними явищами, включаючи перебільшення загрози. Люди, які перебільшують негативність загрози, як правило, вважають себе особливо вразливими до загроз (Frost & Steketee, 2002; Moritz & Pohl, 2009). Люди, які визначають високу оцінку потенційної загрози, швидше за все, схвалюють твердження на кшталт "Я вважаю, що світ небезпечне місце" та будуть прогнозувати розвиток пандемії за гіршими сценаріями.

Для лонгітудного дослідження було вирішено додати показник тривоги для її оцінки та порівняння відповідей в усіх хвилях. Рівень тривоги протягом тривалої пандемії може знижуватися. Проте, попри адаптацію до стресу, загальні показники суб'єктивного благополуччя усе одно мають бути нижчими.

Першою методикою для виміру суб'єктивного благополуччя є Шкала задоволеності життям (Е. Дінер) – короткий 5-елементний інструмент, призначений для загальної оцінки задоволеності життям.

Другою методикою стала шкала позитивного афекту та негативного афекту (PANAS). Досліджуваним необхідно оцінювати, якою мірою вони відчували себе в певному стані саме протягом останніх кількох тижнів у першій хвилі опитування. У другій хвилі, яка концентрувалась на одному тижні, відповідно була варіація інструкції до методики. У третій хвилі опитування, яке відбувалося через місяць від першої, досліджуваним пропонувалося оцінювати своє самопочуття протягом останніх двох тижнів.

Третьою методикою є "Шкала загальної самоофективності" Р. Шварцера та М. Єрусалема. Самоофективність – це впевненість (переконавання) людини щодо наявності у неї потенційних здібностей організувати і здійснити власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети. Самоофективність також розуміється і як продуктивний процес інтеграції когнітивних, соціальних і поведінкових компонентів з метою здійснення оптимальної стратегії в різноманітних ситуаціях. Відчуття людиною власної самоофективності певного рівня може бути ключовим предиктором для сприйняття подій та впливу на психологічне благополуччя в умовах пандемії.

Також у зв'язку з відсутністю україномовної адаптації низки використовуваних методик було проведено статистичний аналіз внутрішньої узгодженості використовуваних шкал на українській вибірці. α Кронбаха (0.85-0.87) і α Гутмана (0.83-0.89) мають високі значення для кожної досліджуваної змінної, що свідчить про достатню узгодженість усіх шкал.

Вибірка формувалася весною 2020 року. Рекрутинг відбувався у соціальних мережах facebook та Instagram. Для збору даних застосовувалася платформа 1ka.si. Всі досліджувані заповнювали методики анонімно і добровільно. Загальна кількість досліджуваних, які відповіли на всі питання батареї методик, склала 1339 осіб, з них було видалено відповіді тих, хто вказав свій вік як 9, 14, 16 та 212. Кінцева кількість досліджуваних склала 1332 особи, з них 218 чоловіків, 1109 жінок, а також 5 осіб визначили свою гендерну належність як "іншу". Вік – від 17 до 72. Середній вік: 34.46, стандартне відхилення: 11.63, медіана: 35. 48% досліджуваних першої хвилі мають дітей, і, відповідно, 52% не мають дітей.

Дані про зв'язок типу професійних занять із психологічним благополуччям особистості є вельми суперечливими, однак зазвичай безробіття здійснює стабільний та негативний вплив на психологічне самопочуття людей. Складовою дослідницького припущення є і те, що середні показники складових психологічного благополуччя є вищими у досліджуваних, які не працюють у медичній галузі. Негативний афект у медиків, відповідно до очікувань, має бути вищим. Вибірка складалась з 22% студентів, 5% досліджуваних, які працюють у медичній сфері та 11% осіб, які безробітні.

Результати кореляційного та порівняльного дослідження. Загалом в Україні на час початку пандемії позитивний афект (28.4) превалує над негативним (23.47) (табл. 1). За шкалою задоволеності життям показник (22.45) досліджуваних є середнім, що свідчить про середній рівень задоволеності життям. Тож, респонденти в основному задоволені своїм життям, але виділяють 1-2 значущих для них сфер, які потребують досить серйозного поліпшення. Самоофективність досліджувані також оцінили у середньому у середній рівень.

Таблиця 1

Описові (дескриптивні) статистики за вибіркою

Змінна	Середнє	Стандартне відхилення	Медіана	Асиметрія	Екссес
Задоволеність життям	22.45	5.54	23	-0.38	-0.27
Позитивний афект	28.4	7.06	29	-0.06	-0.23
Негативний афект	23.47	7.65	23	0.41	-0.43
Самоофективність	29.66	4.18	30	-0.09	0.81

Однією зі змінних, пов'язаних з психологічним благополуччям в умовах пандемії є вік. Було виявлено достатньо сильний зв'язок між віком та використанням соціальних мереж: Facebook ($r = 0.5$, $p = 0.0000^{***}$), Instagram ($r = -0.53$, $p = 0.0000^{***}$), Telegram ($r = -0.56$, $p = 0.0000^{***}$) та меншою мірою YouTube ($r = 0.31$, $p = 0.0000^{***}$). Оцінка економічних наслідків у світі також має невеликий зв'язок з віком ($r = -0.23$, $p = 0.0000^{***}$), тобто чим старші люди, тим частіше вони використовують соціальні мережі та мають песимістичніші очікування щодо економіки. Вік також було пов'язано і з кількома конспірологічними ідеями, а особливо помірний зв'язок є з думкою,

що під приводом коронавірусу влада бажає зменшити свободу людей ($r = 0.31$, $p = 0.0000^{***}$).

Важливою є наявність дітей, яка може бути чинником, який посилює тривогу, попри той факт, що дітям нова інфекція, судячи з актуальних даних, загрожує мало. Тим не менше, діти, особливо маленькі, можуть робити людину менш мобільною – той факт, що людина відповідальна не лише за себе, є важливим чинником психічного життя.

Оскільки в досліджуваній вибірці чоловіків з дітьми (72) значно менше, ніж чоловіків без дітей (146), доцільним є порівняння чотирьох груп за критеріями гендерної належності та наявності дітей.

Таблиця 2

Аналіз досліджуваних за наявністю дітей та час на персональні інтереси

	Середнє	Стандартне відхилення
Чоловіки з дітьми (n=72)	3.43	1.21
Чоловіки без дітей (n=146)	4.16	1.15
Жінки з дітьми (n=564)	3.37	1.15
Жінки без дітей (n=545)	3.9	1.22

Примітка: $p \leq 0.05^*$, $p \leq 0.01^{**}$, $p \leq 0.001^{***}$

Існують значущі відмінності ($p = 2.2e-16^{***}$, $\eta^2 = 0.06$) у тому, скільки часу респонденти витрачають на персональні інтереси. Аналіз post hoc, критерій Тьюкі для множинних попарних порівнянь показав, що значущими

є відмінності між групами чоловіків з дітьми та чоловіків без дітей ($p = 0.0001^{***}$), жінок без дітей та чоловіків з дітьми ($p = 0.009^{**}$), жінок з дітьми та чоловіків без дітей ($p = 0.0000^{***}$) та жінок без дітей і жінок з дітьми

($p = 0.0000^{***}$). Так, ми бачимо, що найбільше приділяють часу персональним інтересам чоловіки без дітей, чоловіки з дітьми і жінки з дітьми приділяють приблизно однакову кількість часу, і найменше часу на хобі мають жінки з дітьми.

Релігійність виявилася не пов'язаною з особливостями переживання позитивних та негативних емоцій, суб'єктивним благополуччям особистості та її самооефективністю в умовах пандемії, що суперечить деяким даним, отриманим на вибірках західних країн та України. Жоден зв'язок з цими змінними не виявився статистично значущим ($p > 0.05$).

Іншою змінною, пов'язаною з суб'єктивним благополуччям в умовах пандемії є **віра у теорії змови**. Виявилося, що в теорії змови жінки вірять більше за чоловіків ($\text{mean} = 17.68$ проти 14.56 відповідно), статистична значущість порівняння за t -критерієм Ст'юдента складає $6.896e-13$. d Коена складає 0.5 , себто половину стандартного відхилення. Віра в теорії змови щодо коронавірусу корелює з релігійністю (коефіцієнт кореляції Спірмена) на рівні $r = 0.27$, $p = 2.2e-16$. Зі свого боку, зв'язок віри в теорії змови щодо коронавірусу та задоволеності життям, позитивним та негативним афектом, є незначущим. Кореляція з загальною самооефективністю значуща ($p = 0.008$), проте є надзвичайно слабкою ($r = 0.07$).

Відповідно до висунутого припущення ми очікували отримати **відмінності в психологічному стані та сприйнятті хвороби у працівників медичних установ та іншими досліджуваними**. Медичних працівників (лікарів та медсестер) у вибірці було 71, не медиків – 1262.

Задоволеність життям у медичних працівників

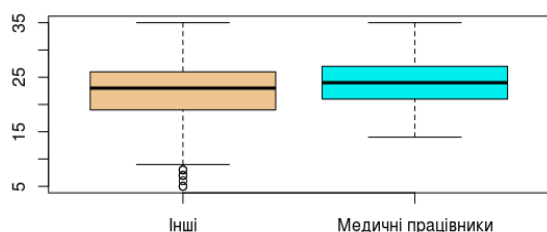

Рис. 1. Задоволеність життям у медичних працівників

У низці показників (використання соціальних мереж, оцінка загрози здоров'ю спалаху коронавірусу, оцінка економічних наслідків, міри профілактики коронавірусної інфекції) на початок епідемії (18-23 березня) відмінностей між працівниками медичних установ та іншими досліджуваними виявлено не було. Однак у показниках суб'єктивного благополуччя було вивлено невеликі відмінності. Задоволеність життям за шкалою суб'єктивного благополуччя Е. Дінера у медичних працівників вища на чверть стандартного відхилення (d Коена: 0.25). За шкалою позитивного та негативного афекту медики мають вищий позитивний афект (d Коена: 0.32), а негативний – нижчий (d Коена: -0.27).

Під час нашого дослідження медичні працівники були на етапі підготовки, а кількість хворих не була велика, тоді їхні великі високі показники індексів суб'єктивного благополуччя можна тлумачити як результат мобілізації, психологічної підготовки до роботи у складних умовах. Варто наголосити також на тому факті, що через рекрутинг досліджуваних у соціальних мережах репрезентативність даних не було забезпечено, а медичні працівники у соціальних мережах можуть відрізнятися за віком та соціальним статусом від тих, хто в них не активний або відсутній.

Весь блок оцінки наслідків для здоров'я було пов'язано з оцінкою наслідків пандемії достатньо сильним

кореляційним зв'язком ($r = 0.44$, $p = 0.0000^{***}$). Відповідно до очікувань, оцінка наслідків для здоров'я має помірний зв'язок з конспірологічними теоріями, як, наприклад, те, що коронавірус небезпечніший, ніж про нього кажуть, а від людей приховують правду про великі масштаби епідемії ($r = 0.31$, $p = 0.0000^{***}$). Також чим більшим є рівень тривоги стосовно наслідків для власного здоров'я, тим вищим є негативний афект ($r = 0.21$, $p = 0.0000^{***}$), однак оцінка наслідків для здоров'я близьких ще сильніше корелює з негативним афектом ($r = 0.26$, $p = 0.0000^{***}$).

Оцінка економічних наслідків епідемії сильно корелює з оцінкою впливу пандемії на буденне життя після її завершення ($r = 0.47-0.51$, $p = 0.0000^{***}$), з оцінкою впливу пандемії на здоров'я ($r = 0.25-0.35$, $p = 0.0000^{***}$), а також помірний зв'язок з деякими конспірологічними твердженнями, особливо з тим, що коронавірус небезпечніший, ніж про нього кажуть, а від людей приховують правду про великі масштаби епідемії ($r = 0.21$, $p = 0.0000^{***}$). Невеликий зв'язок є між прогнозуванням економічних наслідків та задоволеністю життям ($r = 0.13$, $p = 0.0000^{***}$), що свідчить про негативні настрої у цій сфері. Удвічі більший зв'язок між оцінкою економічних наслідків та негативного афекту ($r = 0.20-0.25$, $p = 0.0000^{***}$).

Зв'язок за способом проведення часу на карантині також має різницю у залежності від того, чим переважно займаються досліджувані. Так, перегляд онлайн курсів та читання книг має помірний зв'язок із позитивним афектом респондентів ($r = 0.21-0.23$, $p = 0.0000^{***}$), у той час коли гортання стрічки в соціальних мережах – із негативним ($r = 0.25$, $p = 0.0000^{***}$), а особливо з такими почуттями, як пригнічення, зляканість, невпевненість, занепокоєння та тривога. Також перегляд курсів, фільмів та читання книг позитивно меншою мірою, але має зв'язок з почуттям самооефективності ($r = 0.16$, $p = 0.0000^{***}$), а гортання стрічки – негативно ($r = -0.12$, $p = 0.0000^{***}$).

Оцінка впливу пандемії після її завершення на буденне життя була пов'язана з усіма конспірологічними твердженнями, а в особливості з тим, що рівень небезпеки вірусу свідомо приховується ($r = 0.25$, $p = 0.0000^{***}$). Було встановлено помірний зв'язок оцінки впливу пандемії з негативним афектом ($r = 0.33$, $p = 0.0000^{***}$).

Із саморозвитком респонденти пов'язали Instagram ($r = 0.27$, $p = 0.0000^{***}$) та Telegram ($r = 0.37$, $p = 0.0000^{***}$), а з прокрастинацією лише Telegram ($r = 0.21$, $p = 0.0000^{***}$). Використання Instagram пов'язане з оцінкою наслідків для здоров'я людей в усьому світі ($r = 0.25$, $p = 0.0000^{***}$). Також було виявлено, що проведення часу на карантині пов'язують із спілкуванням з близькими активніші користувачі Instagram ($r = 0.29$, $p = 0.0000^{***}$) та Telegram ($r = 0.35$, $p = 0.0000^{***}$).

Були отримані дані про те, що чим більше досліджувані використовують соціальні мережі на пошук інформації про коронавірус, тим більше це пов'язано з оцінкою наслідків пандемії ($r = 0.2$, $p = 0.0000^{***}$). Віра в конспірологічні теорії була пов'язана з використанням Facebook ($r = 0.28$, $p = 0.0000^{***}$), а особливо з думкою, що під приводом коронавірусу влада бажає обмежити свободу людей. Також чим більше досліджувані шукають інформацію про коронавірус, тим більше проявляється зворотній зв'язок з переконанням, що коронавірус становить не більшу загрозу, ніж звичайний сезонний грип ($r = -0.22$, $p = 0.0000^{***}$).

Стосовно задоволеності життям та соціальними мережами зв'язку встановлено не було, однак чим більше вони використовуються для саморозвитку, тим вищим є позитивний афект ($r = 0.25$, $p = 0.0000^{***}$), а чим більше для прокрастинації ($r = -0.24$, $p = 0.0000^{***}$), тим мен-

шим є показник позитивного афекту і вищим показник негативного афекту ($r = 0,22$, $p = 0.0000^{***}$). Було встановлено помірний зв'язок між використанням соціальних мереж для отримання інформації про вірус та негативним афектом ($r = 0,28$, $p = 0.0000^{***}$), а також наступними емоціями: зляканість, занепокоєність та тривожність.

Самоефективність має значущий зв'язок з позитивним афектом досліджуваних ($r = 0,47$, $p = 0.0000^{***}$), помірний – із задоволеністю життям ($r = 0,34$, $p = 0.0000^{***}$) та помірну зворотню кореляцію з негативним афектом ($r = -0,31$, $p = 0.0000^{***}$). Таким чином, можна сказати, що віра в ефективність власних дій значною мірою пов'язана не лише з поведінкою, а й з суб'єктивним благополуччям людини.

Результати лонгітюдного дослідження. Було виявлено зменшення рівня тривоги стосовно здоров'я, респонденти почали оцінювати загрозу своєму здоров'ю та близьким як меншу, ніж на початку ($mean1 = 3,7$; $mean3 = 2,7$). Те ж стосується і оцінки економічних наслідків ($mean1 = 4,4$; $mean3 = 3,1$).

Таким чином, загалом негативний афект дещо зменшився, особливо зменшились рівні зляканості ($mean1 = 2,1$; $mean3 = 3,1$) та занепокоєння ($mean1 = 3$; $mean3 = 2,4$), проте позитивний афект не зріс.

За результатами проведення кореляційного аналізу, було виявлено невеликі зв'язки думки про потребу посилення карантинних заходів та активністю у таких соціальних мережах як Instagram ($r = 0,2$, $p = 0.0000^{***}$) і Telegram ($r = 0,23$, $p = 0.0000^{***}$), та зворотню кореляцію і використанням Facebook ($r = -0,27$, $p = 0.0000^{***}$). Оцінка рівня карантинних заходів для приборкання епідемії та рівень тривоги, у порівнянні з попереднім опитуванням, є помірно пов'язаною з оцінкою наслідків епідемії для здоров'я ($r = 0,3-0,46$, $p = 0.0000^{***}$; $r = 0,16-0,27$, $p = 0.0000^{***}$).

Проведення карантину з переглядом онлайн курсів, фільмів та читанням книг мало більш значний зв'язок з позитивним афектом, аніж на початку епідемії, а особливо з захопленістю ($r = 0,34$), зацікавленістю ($r = 0,35$, $p = 0.0000^{***}$), впевненістю ($r = 0,21$, $p = 0.0000^{***}$) та бадьорістю ($r = 0,25$, $p = 0.0000^{***}$). Спілкування з друзями та близькими онлайн мало невеликий зв'язок із почуттям радості ($r = 0,17$, $p = 0.0000^{***}$) протягом останніх двох тижнів дослідження.

Розподіл прогнозування наслідків за сферами життя

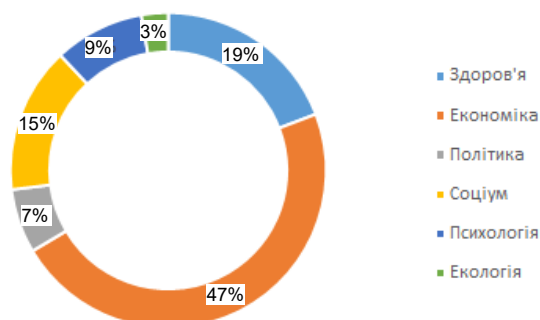

Рис. 2. Розподіл прогнозування наслідків пандемії за сферами життя

Результати якісного дослідження оцінки наслідків пандемії. Було визначено, що станом на початок епідемії в Україні у досліджуваних превалюють негативні настрої у прогнозуванні наслідків. Стосовно розподілу прогнозування наслідків за сферами життя було

встановлено, що майже половина усіх відповідей стосується економічної сфери, 19% – теми здоров'я, 15% – соціальної сфери, 9% – психологічної сфери, 7% – політики та 3% – екології.

Порівнюючи результати якісного аналізу прогнозування наслідків у першій хвилі та другій, можна стверджувати наявність невеликої динаміки. Так, кількість загальних нейтральних прогнозів у третій хвилі збільшилась, але кількість загальних позитивних зменшилась. У розподілі прогнозування наслідків за сферами життя у третій хвилі ми бачимо суттєве збільшення кількості прогнозів про суспільну сферу, а інші сфери приблизно зберігають попередній відсотковий розподіл пропорційно.

Загальне обговорення результатів. З суб'єктивним благополуччям людей під час пандемії пов'язані наступні змінні: використання соціальних мереж, оцінка загрози для здоров'я та економічних наслідків, проведення вільного часу та самоефективність. Стосовно задоволеності життям та соціальними мережами загального зв'язку встановлено не було.

Відповідно до очікувань, оцінка наслідків епідемії коронавірусної інфекції для здоров'я має помірний зв'язок з вірою у конспірологічні твердження, відповідно до яких, зокрема, коронавірус небезпечніший, ніж про нього кажуть, а від людей свідомо приховують правду про жахливі масштаби епідемії. Також чим більшим є рівень побоювань стосовно наслідків для власного здоров'я, тим вищим є негативний афект, однак оцінка наслідків для здоров'я близьких мала ще сильнішу кореляцію з негативним афектом.

Невеликий зв'язок існує між прогнозуванням економічних наслідків задоволеністю життям та негативним афектом, що свідчить про негативні настрої досліджуваних у цій сфері.

Зв'язок проведення часу на карантині також має відмінність у залежності від того, чим переважно займаються досліджувані. Так, перегляд онлайн-курсів та читання книг має помірний зв'язок із позитивним афектом респондентів, у той час як гортання стрічки у соціальних мережах – із негативним, а особливо з такими почуттями, як пригнічення, зляканість, невпевненість, занепокоєння та тривога.

Самоефективність має потужний зв'язок з позитивним афектом досліджуваних та із задоволеністю життям. Таким чином, можна сказати, що переконаність в ефективності власних дій значною мірою пов'язана не лише з поведінкою, а й психологічним благополуччям.

У лонгітюдному дослідженні було виявлено зменшення рівня тривоги стосовно здоров'я протягом місяця від початку карантину. Респонденти почали оцінювати загрозу своєму здоров'ю та близьким як меншу, ніж на початку. Те ж стосується й оцінки економічних наслідків. Таким чином, загалом негативний афект дещо зменшився, особливо зменшились рівні зляканості та занепокоєння, проте позитивний афект не зріс.

Деякі сучасні дослідники зауважують про можливість проблемного та надмірного використання соціальних мереж під час карантину та соціальної ізоляції (напр.. Király, 2020). Однак, згідно з нашими результатами, конструктивне проведення карантину з переглядом онлайн курсів, фільмів та читанням книг мало потужніший зв'язок з позитивним афектом, аніж на початку епідемії, а особливо з захопленістю, зацікавленістю, впевненістю та бадьорістю. Спілкування з друзями та близькими онлайн не було сильно пов'язаним із почуттям радості протягом останніх двох тижнів дослідження.

Аналізуючи отримані результати в розрізі досліджень, які проводяться зараз, можна відмітити орієнтацію на вивчення соціальної взаємодії під час

коронавірусної пандемії та її впливу на благополуччя. Ряд досліджень стверджує, що поліпшення регулювання емоцій та збільшення соціальної підтримки можуть бути оптимальними початковими цілями для зменшення впливу епідемії COVID-19 та карантинних обмежень на психічне здоров'я людини (Groarke, 2020; Yang, 2020). Саме такі демографічні показники як вік, сімейний статус, наявність дітей пов'язані з суб'єктивним благополуччям під час пандемії у Британії (Groarke, 2020), однак у нашому дослідженні не було виявлено прямого зв'язку.

Інші дослідження вивчали витоки обміну хибними повідомленнями та дезінформацією у соціальних мережах (Najmul, 2020), де деякі конструкти перегукувалися з конструктами в нашому дослідженні, наприклад, релігійності, пошуку розваг та інформації в інтернеті тощо. Таким чином було виявлено, що втота від соціальних мереж, пошук розваг, дефіцитна саморегуляція та релігійність передбачали неперевірений обмін інформацією про COVID-19 у соціальних мережах. Це дещо відрізняється від результатів, які були отримані нами.

Отже, суб'єктивне благополуччя під час пандемії пов'язане з використанням соціальних мереж, оцінкою загрози для здоров'я та економічних наслідків, зі способами проведення вільного часу та рівнем загальної самоефективності. Станом на початок епідемії в Україні у досліджуваних превалюють негативні прогнози наслідків епідемії та карантину. Протягом місяця у досліджуваних зменшився рівня тривоги стосовно здоров'я, оцінка загрози своєму здоров'ю та економічні наслідки сприймалися легше, ніж на початку. Загалом негативний афект у короткотривалій перспективі зменшився, особливо зменшились рівні страху та тривоги, проте рівень позитивного афекту не змінився. Протягом карантину на позитивний афект впливає якість проведення часу в соціальних мережах та інтернеті в цілому.

Список використаних джерел

1. Abdel-Khalek, A. M. (2019). Religiosity and well-being. *Encyclopaedia of personality and individual differences. Switzerland: Springer Nature*. 10, 978-3.
2. Bottesi G., Ghisi M., Sica C., Freeston M. (2017). Intolerance of Uncertainty, Not Just Right Experiences, and Compulsive Checking: Test of a Moderated Mediation Model on a Non-Clinical Sample. *Comprehensive Psychiatry* 73:111-119.
3. Delle Fave A., Massimini A. F., Bassi M. (2011). Hedonism and eudaimonism in positive psychology. *Psychological Selection and Optimal Experience Across Cultures. Netherlands, Dordrecht: Springer Netherlands*. Vol. 2. P. 3-18.
4. Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71-75.
5. Fergus, T. A., Bardeen, J. R., Orcutt, H. K. (2015). Examining the specific facets of distress tolerance that are relevant to health anxiety. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 29(1), 32-44.
6. Frost, R. O., Steketee, G. (2002). *Cognitive approaches to obsessions and compulsions: Theory, assessment, and treatment*. Pergamon/Elsevier Science Inc.
7. Groarke J., Berry E., Graham-Wisener L. (2020). Loneliness in the UK during the COVID-19 pandemic: Cross-sectional results from the COVID-19 Psychological Wellbeing Study
8. Király, Orsolya, Potenza. (2020). Preventing problematic internet use during the COVID-19 pandemic: Consensus guidance. *Comprehensive Psychiatry*.
9. Kim E. (2017). Maintaining Healthy Behavior: a Prospective Study of Psychological Well-Being and Physical Activity. *Annals of Behavioral Medicine*, Volume 51, Issue 3, Pages 337-347.
10. Lauriola, M., Mosca, O., Trentini, C., Foschi, R., Tambelli, R., & Carleton, R. N. (2018). The intolerance of uncertainty inventory: validity and comparison of scoring methods to assess individuals screening positive for anxiety and depression. *Frontiers in psychology*, 9, 388.
11. Lawton E., Brymer E., Clough P., Denovan A. (2017) The Relationship between the Physical Activity Environment, Nature Relatedness, Anxiety, and the Psychological Well-being Benefits of Regular Exercisers. *Front. Psychol.* 8:1058.
12. Lloyd, A. (2014). Social media, help or hindrance: What role does social media play in young people's mental health? *Psychiatry Danubina*. № 26. p. 340-346.
13. Moritz S., Pohl R., (2009). Biased Processing of Threat-Related Information Rather Than Knowledge Deficits Contributes to Overestimation

of Threat in Obsessive-Compulsive Disorder. *Behavior modification* 33(6):763-77.

14. Najmul A. (2020). Misinformation sharing and social media fatigue during COVID-19: An affordance and cognitive load perspective. *Technological Forecasting and Social Change*.

15. Pittman M., Reich B. (2016). Social media and loneliness: Why an Instagram picture may be worth more than a thousand Twitter words. *Computers in Human Behavior*. Volume 62, Pages 155-167

16. Sampasa-Kanyinga, H., & Lewis, R. F. (2015). Frequent use of social networking sites is associated with poor psychological functioning among children and adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(7), 380-385.

17. Shihata, S., McEvoy, P. M., Mullan, B. A., & Carleton, R. N. (2016). Intolerance of uncertainty in emotional disorders: What uncertainties remain? *Journal of anxiety disorders*, 41, 115-124.

18. Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized self-efficacy scale. *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs*, 1(1), 35-37.

19. Strong, P. (1990). Epidemic psychology: a model. *Sociology of Health & Illness* 12(3): 249-259.

20. Tang, L., Bie, B., Park, S. E., & Zhi, D. (2018). Social media and outbreaks of emerging infectious diseases: A systematic review of literature. *American journal of infection control*, 46(9), 962-972.

21. Taylor, S. (2019). *The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease*. Cambridge Scholars Publishing.

22. Utz, S., Breuer, J. (2017). The relationship between use of social network sites, online social support, and well-being: Results from a six-wave longitudinal study. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*, 29(3), 115-125.

23. Valkenburg, P. M., Peter, J., & Schouten, A. P. (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' well-being and social self-esteem. *CyberPsychology & behavior*, 9(5), 584-590.

24. Weigmann K. (2018). The genesis of a conspiracy. *EMBO Rep* 19:e45935

25. Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of personality and social psychology*, 54(6), 1063-1070.

26. Yang C., Tsai J., Pan S. (2020). Discrimination and Well-Being Among Asians/Asian Americans During COVID-19: The Role of Social Media. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*.

References

1. Abdel-Khalek, A. M. (2019). Religiosity and well-being. *Encyclopaedia of personality and individual differences. Switzerland: Springer Nature*. 10, 978-3.
2. Bottesi G., Ghisi M., Sica C., Freeston M. (2017). Intolerance of Uncertainty, Not Just Right Experiences, and Compulsive Checking: Test of a Moderated Mediation Model on a Non-Clinical Sample. *Comprehensive Psychiatry* 73:111-119.
3. Delle Fave A., Massimini A. F., Bassi M. (2011). Hedonism and eudaimonism in positive psychology. *Psychological Selection and Optimal Experience Across Cultures. Netherlands, Dordrecht: Springer Netherlands*. Vol. 2. P. 3-18.
4. Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of personality assessment*, 49(1), 71-75.
5. Fergus, T. A., Bardeen, J. R., Orcutt, H. K. (2015). Examining the specific facets of distress tolerance that are relevant to health anxiety. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 29(1), 32-44.
6. Frost, R. O., Steketee, G. (2002). *Cognitive approaches to obsessions and compulsions: Theory, assessment, and treatment*. Pergamon/Elsevier Science Inc.
7. Groarke J., Berry E., Graham-Wisener L. (2020). Loneliness in the UK during the COVID-19 pandemic: Cross-sectional results from the COVID-19 Psychological Wellbeing Study
8. Király, Orsolya, Potenza. (2020). Preventing problematic internet use during the COVID-19 pandemic: Consensus guidance. *Comprehensive Psychiatry*.
9. Kim E. (2017). Maintaining Healthy Behavior: a Prospective Study of Psychological Well-Being and Physical Activity. *Annals of Behavioral Medicine*, Volume 51, Issue 3, Pages 337-347.
10. Lauriola, M., Mosca, O., Trentini, C., Foschi, R., Tambelli, R., & Carleton, R. N. (2018). The intolerance of uncertainty inventory: validity and comparison of scoring methods to assess individuals screening positive for anxiety and depression. *Frontiers in psychology*, 9, 388.
11. Lawton E., Brymer E., Clough P., Denovan A. (2017) The Relationship between the Physical Activity Environment, Nature Relatedness, Anxiety, and the Psychological Well-being Benefits of Regular Exercisers. *Front. Psychol.* 8:1058.
12. Lloyd, A. (2014). Social media, help or hindrance: What role does social media play in young people's mental health? *Psychiatry Danubina*. № 26. p. 340-346.
13. Moritz S., Pohl R., (2009). Biased Processing of Threat-Related Information Rather Than Knowledge Deficits Contributes to Overestimation
14. Najmul A. (2020). Misinformation sharing and social media fatigue during COVID-19: An affordance and cognitive load perspective. *Technological Forecasting and Social Change*.
15. Pittman M., Reich B. (2016). Social media and loneliness: Why an Instagram picture may be worth more than a thousand Twitter words. *Computers in Human Behavior*. Volume 62, Pages 155-167

16. Sampasa-Kanyinga, H., & Lewis, R. F. (2015). Frequent use of social networking sites is associated with poor psychological functioning among children and adolescents. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 18(7), 380-385.
17. Shihata, S., McEvoy, P. M., Mullan, B. A., & Carleton, R. N. (2016). Intolerance of uncertainty in emotional disorders: What uncertainties remain?. *Journal of anxiety disorders*, 41, 115-124.
18. Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized self-efficacy scale. *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs*, 1(1), 35-37.
19. Strong, P. (1990). Epidemic psychology: a model. *Sociology of Health & Illness* 12(3): 249-259.
20. Tang, L., Bie, B., Park, S. E., & Zhi, D. (2018). Social media and outbreaks of emerging infectious diseases: A systematic review of literature. *American journal of infection control*, 46(9), 962-972.
21. Taylor, S. (2019). *The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease*. Cambridge Scholars Publishing.

22. Utz, S., Breuer, J. (2017). The relationship between use of social network sites, online social support, and well-being: Results from a six-wave longitudinal study. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*, 29(3), 115-125.
23. Valkenburg, P. M., Peter, J., & Schouten, A. P. (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' well-being and social self-esteem. *CyberPsychology & behavior*, 9(5), 584-590.
24. Weigmann K. (2018). The genesis of a conspiracy. *EMBO Rep* 19:e45935
25. Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of personality and social psychology*, 54(6), 1063-1070.
26. Yang C., Tsai J., Pan S. (2020). Discrimination and Well-Being Among Asians/Asian Americans During COVID-19: The Role of Social Media. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*.

Надійшла до редколегії 20.07.20
Рекомендована до друку 15.10.20

Illia Yahiiaiev, PhD (Psychology), Associate Prof.,
Alina Novoselska, Student,
Vladyslava Keller, Student,
Marta Savych, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

USING SOCIAL MEDIA AND SUBJECTIVE WELL-BEING DURING COVID-19 PANDEMIC

The relevance of the topic is related to the psychosocial consequences of the COVID-19 pandemic. The aim is to study the subjective well-being during the beginning of the pandemic and introduction of the quarantine measures and their connection to social media activity. The methods employed in the present study include various types of questionnaires, namely the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS) (Watson, Clark & Tellegen, 1988), the Satisfaction With Life Scale (SWLS) (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985), the General Self-Efficacy Scale (Schwarzer & Jerusalem, 1995), and an original questionnaire developed to study the impact of the pandemic and the respondents' understanding and perceptions of it. The findings of the quantitative analysis show that the subjective well-being during the pandemic is connected to the use of social media, life satisfaction, health risks assessments and economic consequences, leisure time and the level of self-efficacy. A qualitative analysis indicates that at the beginning of the COVID-19 pandemic in Ukraine the negative predictions of the consequences of both the pandemic and the implemented quarantine measures prevail among the subjects. A longitudinal study during one month has found a reduction in health concerns, and respondents began to assess the threat to their health and economic consequences of the coronavirus pandemic as less serious than at the beginning. Thus, it can be concluded that from a short-term perspective the negative affect, especially the levels of fear and anxiety, decreased, whereas the level of the positive affect did not change.

Keywords: psychological well-being, subjective well-being, pandemic, life satisfaction, social media, conspiracy theories, COVID-19.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 1(11)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,07. Наклад 300. Зам. № 220-9913
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс3.
Підписано до друку 27.11.2020

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02